

Aalborg Universitet

På jagt efter klasse

Faber, Stine Thidemann

Publication date:
2008

Document Version
Også kaldet Forlagets PDF

[Link to publication from Aalborg University](#)

Citation for published version (APA):

Faber, S. T. (2008). *På jagt efter klasse*. Institut for Sociologi, Socialt Arbejde og Organisation, Aalborg Universitet.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal -

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at vbn@aub.aau.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Stine Thidemann Faber

På jagt efter klasse

Ph.d.- afhandling
Institut for Sociologi, Socialt arbejde og Organisation
Aalborg Universitet

På jagt efter klasse

Af Stine Thidemann Faber

Denne afhandling er skrevet i tilknytning til forskeruddannelsesprogrammet 'Social Integration og Differentiering i Hverdagsliv, Arbejde og Uddannelse' på Institut for Sociologi, Socialt arbejde og Organisation på Aalborg Universitet.

Indleveret til bedømmelse april 2008

There is too often a failure to imagine how social class is actually lived on the pulse, how it informs our inner worlds as it conditions our life chances in the outer world.

Kuhn: "Family Secrets: Acts of Memory and Imagination" (1995)

Forord

Hermed præsenteres resultatet af et ph.d.-forløb, som inklusiv en barsel har varet godt og vel fire år. Livet som ph.d.-stipendiat har været både ensomt, slidsomt, og frustrerende, men også udfordrende, berigende og til tider nærmest euforiserende. Jeg tror, at jeg har fundet, mistet og genopfundet mig selv adskillige gange i dette forløb, og det er ikke en overdrivelse, hvis jeg siger, at det har været en faglig, men også en personlig rejse uden sidestykke.

Undervejs i forløbet har jeg fået vejledning, støtte og opbakning fra mange forskellige mennesker, som jeg gerne vil benytte lejligheden til at takke:

Først og fremmest tak til de kvinder, der velvilligt sagde ja til at lade sig interviewe og som på den måde blev afhandlingens hovedpersoner. Uden dem havde jeg ikke kunnet skrive denne afhandling.

Tusind tak til min hovedvejleder Annick Prieur, der har fungeret som en uvurderlig sparringspartner. Jeg har sat meget pris på vores samarbejde, og især din tålmodighed, hvad angår mine mere eller mindre utidige besøg på kontoret med krav om at ville 'låne dit hoved' – tak for nærvær, inspiration og stort engagement! Også stor tak til min bivejleder Ann-Dorte Christensen, der ligeledes har bakket mig op med gode diskussioner, fagligt skarpsyn og ikke mindst personlig støtte.

Jeg skylder desuden en kæmpe tak til Lotte Bloksgaard, som ikke bare er en god kollega, men også en god veninde. Uden Lottes tilstedeværelse, hendes personlige 'stormtaler' og faglige sparring havde jeg muligvis slet ikke overlevet ph.d.-forløbet.

Tak til alle de andre, der har heppet fra sidelinjen og støttet mig undervejs. Til min søster, Louise Brock Faber, for interesse, støtte og omsorg igennem hele forløbet. Til Jacob Skjøtt-Larsen, som har været min tro følgesvend, og som har lagt ører til mange glæder og bekymringer undervejs. Til Dorte Kildedal for opmuntring, latter og engelske glosser, til de andre med-ph.d.-studerende i GISP-gruppen for empati og opmuntrende frokoster, til Sune Qvotrup Jensen for gode diskussioner i studiegruppen og i øvrigt, til Lennart Rosenlund samt CASTOR-gruppen for faglig respons og opbakning, og sidst men ikke mindst til Søren Kristiansen og alle de andre på Institut 1, som løbende har interesseret sig for mit arbejde og frem for alt mit velbefindende.

Også tak til studentermedhjælperne Sisse Johnsen og Mette Bach Andreasen for hurtig og effektiv transskribering af interviews og til Aalborg Universitetsbibliotek, særligt Eva Hallund, for ekstraordinær og uovertruffen service.

Endelig ønsker jeg at rette en tak til Vagn og Inger Thidemann, til Gerda Brock-Faber og til mine forældre, Dan Brock-Faber og Karin Kildedal – for lån af biler, for middage og levering af mad, for pasning af børn, og for omsorg og opbakning igennem hele forløbet. Også tak til mine børn - Johanne, Astrid og Sigurd, som kom til undervejs - for dagligt at gøre mig opmærksom på, at der er andet og vigtigere ting i livet end mine faglige manier. Sidst men ikke mindst ønsker jeg at rette en KÆMPE tak til min mand, Nils Thidemann, som i den grad har del i æren for, at denne afhandling er blevet til. Der er ikke rigtigt nogen ord, der kan yde din betydning i mit liv, og din indsats og opbakning i dette forløb, tilstrækkelig retfærdighed.

Aalborg Universitet, april 2008

Stine Thidemann Faber

Indholdsfortegnelse

Kapitel 1: Indledning	s. 1
Fokus og problemstilling	s. 1
Baggrund for afhandlingen	s. 4
Uenighed om hvad klasse betyder i nuværende samfund	s. 4
Større ulighed kvinder imellem	s. 8
Fokus på intersektionalitet.....	s. 10
 Kapitel 2: Teoretisk tilgang og analytiske begreber.....	s. 15
Med udgangspunkt i Bourdieus sociologi.....	s. 15
Det sociale rum, kapitalformerne og habitus.....	s. 17
Klasse som kulturel proces	s. 21
Introduktion til Butler og performativitetsbegrebet.....	s. 28
Anden forskning og nøglebegreber	s. 36
Disidentifikation og respektabilitet.....	s. 36
Performativitet og iscenesættelser	s. 40
Køn som modmagt	s. 45
Forestillinger om et bedre liv.....	s. 47
Moralske distinktioner og symbolsk grænsedragning.....	s. 49
Vejen videre	s. 52

Kapitel 3: Metodeovervejelser og fremgangsmådes. 53

Aalborg-undersøgelsen	s. 53
Fra kvantitativ til kvalitativ søgen efter klasse.....	s. 54
Præsentation af informanter	s. 56
Om interviewene – før og efter	s. 61
Temaer i interviewene	s. 63
Fortællinger om levede liv	s. 69
Fra livsfortælling til analysefremstilling.....	s. 70
Intersektionalitet som analytisk målsætning	s. 74
Analytisk fremgangsmåde, greb og nedslag	s. 76

Kapitel 4: At studere klasses. 82

Forskning som konstruktion.....	s. 82
Det vi helst ikke snakker om	s. 87
Klasserelaterede forskelle i interviewsituationen.....	s. 88
Forskning og symbolsk vold	s. 92
Fornemmelser for klasse – Volvo og Diorbriller	s. 95

Kapitel 5: Italesættelser af sociale skel og forskelles. 98

Stræben efter lighed og ligeværd.....	s. 98
Ganske almindelige mennesker.....	s. 100
Social nærsynethed	s. 103
Dem over og dem under.....	s. 107
Den sociale rangstige	s. 109
Smag og afsmag	s. 111
Forskelsmarkeringer og symbolsk grænsearbejde.....	s. 115
Afstandtagen fra de lavere klasser.....	s. 119
Overklasse som negativ markør	s. 122
Moderskab som moralsk diskurs	s. 126

Kapitel 6: Klasse som erindring og levet erfaring.....s. 134

En helt almindelig opvækst.....s.	134
Om at føle sig anderledes.....s.	138
Kulturelle udelukkelsesprocesser, symbolsk vold og abjektgørelse	s. 146
Kampen for et værdigt selvbillede.....s.	153
Nye betingelser for kvindelig – to generationshistorier.....s.	160
Klasserejsende kvinder	s. 166
Om at arbejde sig op ved egen kraft.....s.	173
En sans for forskelle.....s.	175
Opsamling	s. 184

Kapitel 7: Klasse, køn og hverdagspraksis.....s. 185

Ulige økonomiske forudsætninger og muligheder	s. 185
Materielle betingelser for forældreskab	s. 186
Arbejdsnormen	s. 191
Arbejdets betydning og mening	s. 194
Moderskab i mange varianter	s. 200
Parforhold, kønsarbejdsdeling og moderne ligestillingsidealer	s. 210
Holdninger, værdier og politisk handlerum	s. 219

Kapitel 8: Sammenfatning og konklusion

Hovedresultater og -konklusioner	s. 229
Ingen ønsker tilsyneladende at tale om sociale skel og forskelle	s. 231
Samfundets sociale hierarki og/eller sociale rangstige	s. 232
Et kompliceret positionerings- og distinktionsarbejde.....s.	234
Klasse giver sig især til kende i grænser mellem os og dem.....s.	235
Forskelle i levevis, livsopfattelser og hverdagspraksis	s. 236
Forskelsmarkering via moderskabet	s. 237
Identitetsdannelse og klasse som disidentifikation	s. 237
Afsluttende kommentarer.....s.	240

Referencer	s. 241
-------------------------	---------------

English Summary: The Pursuit of Class	s. 257
--	---------------

Bilag

Bilag A: Oversigt over de interviewede kvinder.....	s. 261
---	--------

Bilag B: Interviewguide.....	s. 264
------------------------------	--------

Bilag C: Oversigt over klasserejser	s. 271
---	--------

Kapitel 1: Indledning

Afhandlingens titel *På jagt efter klasse* dækker over en bestræbelse på at forstå og forklare, hvad klasse betyder i nuværende samfund. Faktum er, at der i dag forskes påfaldende lidt i klasse, og der er stor uenighed om, både hvordan begrebet skal defineres og afgrænses, og om hvorvidt det overhovedet giver mening at tale om klasser i forhold til nutidige samfund. Mit udgangspunkt i forhold til at skrive denne afhandling var en antagelse om, at der er *noget* i nuværende samfund, der gør, at det fortsat giver mening at tale om klasse. Jeg var således drevet af en antagelse om, at klasse fortsat har vidtrækkende effekter på livet, også som det udformes i nutidige samfund, men vidste ikke i hvilken grad og på hvilken måde. Idéen var derfor at indgå i en dialog med en række kvinder med vidt forskellige livsbetingelser for at den vej at blive klogere på, hvordan klasse manifesteres, konstrueres, og i et samspil med køn og andre differentieringsformer opleves, udtrykkes og spiller sammen i disse kvinders liv og erfaringer. Ved specifikt at fokusere både på kvinder og klasse adresserer jeg samtidig en problematik, som ironisk nok, i hvert fald indtil for nylig, har gjort sig gældende i forhold til store dele af kønsforskningen, hvor studier ofte har fokuseret på hvide middelklassepiger eller -kvinder, men uden at definere dem som sådan (se også Bettie 2003) (udddybes senere).

Fokus og problemstilling

Udgangspunktet i afhandlingen er altså, at køn og klasse er relationer, som fortsat udgør bærende former for samfundets organisering og stadig spiller en væsentlig rolle i forhold

til fordeling af ikke bare materielle, men også symbolske ressourcer (Crompton & Mann 1986). Når det kommer til at forstå og belyse samfundets struktur og organisering samt individuelle liv og identiteter, mener jeg, at disse to begreber vedbliver at være fundamentale. Køn og klasse er blot to af mange mulige kilder til identiteter, men de er særligt afgørende i den forstand, at begge skaber og genskaber strukturelle rammer, der uanset intentioner og præferencer danner livsomstændigheder, mennesker ikke uden videre kan frigøre sig fra. De foreligger som ydre, uundgåelige livsvilkår med betydning for både handlemuligheder, erkendelse, erfaring, anerkendelse samt adgang til deltagelse og indflydelse (Skilbrei 2003, Hägerström 2004).

I afhandlingen arbejder jeg, inspireret af den franske sociolog Pierre Bourdieu, med en bred forståelse af klasse, som indebærer, at jeg betragter klasse som *en proces* – som noget, der bliver til i relationer mellem mennesker, og som noget, der viser sig i en social organisering af bl.a. smag, livsstil, forbrug, præferencer, holdninger og symbolske grænser og repræsentationer. Bourdieu bestræber sig på at forstå nogle af mekanismerne bag den sociale reproduktion, dvs. hvordan mennesker stræber efter at bevare eller forbedre sin position i den sociale struktur og ad den vej er med til at vedligeholde klassesamfundet. Han adskiller sig i den forstand fra de mere traditionelle klasseteoretikere, idet han betragter klasse som et dæknavn for, hvordan mennesker med samme position i det sociale rum, tendentielt har ensartede dispositioner og beslægtede handlings- og tankeskemaer. Bourdieus udgangspunkt er, at køn og klasse ikke er essentielle egenskaber eller identiteter, men nærmere sociale konstruktioner, der anvendes til at forklare, definere og berettige forskellige former for social differentiering (Bourdieu 1984, 1987, 1996, 1997, 1999a samt 1999b).

En stor del af den klasseforskning, der eksisterer, baserer sig på kvantitative analyser af mennesker placeret efter uddannelse og/eller position på arbejdsmarkedet. Sådanne analyser har sin egen ret (bl.a. er de nyttige i forhold til at beskrive social ulighed f.eks. knyttet til sundhed, dødelighed, indtægt, uddannelse, o. lign.), men mit ærinde er et andet. Jeg ønsker at undersøge klassers subjektive dimension. I et forsøg på at opnå viden om, hvordan forståelse og håndtering af egen position skabes, tager jeg derfor udgangspunkt i de fortællinger, som en række kvinder fra forskellige områder af det sociale rum

konstruerer om sig selv. Med afsæt i disse fortællinger er målet med afhandlingen således at besvare følgende problemstilling:

På hvilken måde præger klasse kvinders oplevelser, deres opfattelse af sig selv og andre og de muligheder, der er tilgængelige for dem?

Til problemstillingen knytter sig yderligere følgende empiriske spørgsmål:

- Hvordan gives køn og klasse betydning i kvindernes fortællinger om sig selv?
- Hvordan oplever kvinderne de rammer, der er dem givet qua deres køns- og klassetilhørsforhold?
- Hvordan konstruerer de sig selv som subjekter indenfor de givne rammer?
- Hvilke orienteringspunkter har kvinderne, og hvad er identitetsgivende for dem?
- Hvilke skillelinjer er det, de fremdrager som vigtige, og hvilke fællesskaber investerer de i?
- Hvilke idealer, normer og krav forholder de sig til, og hvordan italesættes og forhandles disse?

Et af hovedformålene med afhandlingen er altså at studere, hvordan køn og klasse griber ind i kvinders konkrete hverdagsliv. Dette gør jeg for det første ved at tage udgangspunkt i livsfortællinger med kvinder fra forskellige områder af det sociale rum, for det andet ved at trække på teoretiske indsigter og empiri fra andre forskere, og for det tredje ved i dialog med mit empiriske materiale at diskutere forskellige implikationer på et metodisk såvel som et teoretisk plan. I arbejdet med afhandlingen er jeg undervejs blevet mere og mere optaget af, hvordan man overhovedet kan studere klasse og få sat ord på "*det uudtalte*" (jf. også Skilbrei 2005: 54). Samtidig kom bevidstheden om konstruktionen af viden til at fylde mere for mig, end jeg i udgangspunktet havde tænkt, hvilken bl.a. kom til udtryk ved, at en del af dét, jeg i første omgang havde kategoriseret som metode blev flyttet over til analysen, da det gik op for mig, at refleksionerne over, hvordan selve interviewene var tilrettelagt og forløb, bidrog med viden i samme grad som selve analysen af det sagte. Samtidig blev jeg hurtigt optaget af, hvordan den subjektive betydning af klasse bedst kan

gribes på det teoretiske plan. Til min problemstilling knytter sig derfor yderligere følgende spørgsmål:

- Hvordan kan subjektive klasser studeres?
- Hvordan kan subjektive klasser teoretiseres?

Inden jeg gør rede for nogle af de forskellige tematikker og diskussioner, der har været med til at danne baggrund for denne afhandling, skal nævnes, at afhandlingen er en del af det større paraplyprojekt *Social differentiering i nutidige samfund: Et studie af Aalborg* (også kaldet COMPAS efter projektets engelske titel "Contemporary Patterns of Social Differentiation: The Case of Aalborg"). COMPAS-projektet er finansieret gennem en bevilling fra Statens Samfundsvidenskabelige Forskningsråd (nu FSE) med en andel fra Aalborg Universitet. Projektet tager sit teoretiske udgangspunkt i Pierre Bourdieus model for social differentiering, og er overordnet ledet af professor Annick Prieur, Institut for Sociologi, Sociale Forhold og Organisation ved Aalborg Universitet. Herudover har Lennart Rosenlund, professor ved Universitetet i Stavanger, været tilknyttet som gæsteforsker. Endelig har der til projektet været tilknyttet to ph.d.-stipendiater; undertegnede samt Jakob Skjøtt-Larsen, der i sin afhandling *Klasse, kultur og politik - social differentiering i det postindustrielle Aalborg* (2008) studerer nye klasseskel i informationssamfundet og livsstilsforskelle imellem henholdsvis vidensarbejdere og servicearbejdere bl.a. som det kommer til udtryk i forskellige holdninger til arbejde, politik og kulturelle værdier.

Baggrund for afhandlingen

Flere forhold har været medvirkende til, at jeg i afhandlingen har valgt at gå på jagt efter klasse. I det følgende skal jeg uddybe nogle af disse:

Uenighed om hvad klasse betyder i nuværende samfund

Gennem længere tid har en vedvarende påstand inden for sociologien været, at vestlige samfund har undergået/undergår en af de mest gennemgribende forandringer nogensinde (Kumar 1995). Danmark er ingen undtagelse. Også her er der sket grundlæggende

forandringer over en generation: urbanisering, afindustrialisering, øget uddannelsesniveau, kvinders indtræden på arbejdsmarkedet, en øget andel af befolkningen med indvandrerbaggrund osv. Ud over at være forbundet med gennemgribende strukturelle forandringer har overgangen fra industrisamfundet til et mere multikomplekst teknologi-, informations- og servicesamfund også ført til betydelige kulturelle ændringer. Samfundet har antaget nye former; kulturelle normer og værdier er gået fra autoritære mod liberale, fra konformitet til individualisme (Ellingsæter 1995), og hverdagslivet er i det hele taget præget af en stigende kompleksitet og mangfoldighed. Noget, der bl.a. har manifesteret sig i form af vidtrækkende skift i traditionelle overbevisninger om kønsroller, seksualitet, magtdynamikker, familiestrukturer, boformer, arbejdsliv, uddannelse og mulige livsforløb (Bennett & Silva 2004).

På det forskningsmæssige område er der efterhånden bred enighed om, at disse store sociale forandringer har fundet/finder sted, men omfanget af ændringerne, og hvordan de skal fortolkes, er imidlertid mere usikkert og omstridt – hvor meget har nutidige samfund reelt ændret sig og i hvilken retning? Er der tale om decideret nye tendenser, eller er det blot tilfældig 'støj' i den historiske udvikling? (Ellingsæter 1995, Larsen 2000). Ét er imidlertid sikkert: Traditionelle paradigmer og begreber inden for sociologien er blevet udfordret, og en øget teoretisk pluralisme har gjort sig gældende inden for flere områder. Dette gælder også teoretisering i forhold til social differentiering, hvor klassebegrebet som nævnt har været særligt omdiskuteret.

Allerede i 1959 skrev Nisbet en nekrolog over klasserne i artiklen *The Decline and Fall of Social Class*. Denne blev siden fulgt af Pahls artikel *Is the Emperor Naked?*, der blev publiceret i slutningen af 1980'erne, og i 1990'erne kom så henholdsvis Clarks og Lipsets artikel *Are social Classes Dying* samt Paluski og Waters bog *The Death of Class* (Crompton 1993, Larsen 2000). De sociologiske reaktioner i forhold til klassebegrebet er imidlertid ikke entydige. Lidt forenklet kan siges, at der på den ene side er dem, som afviser klasse som frugtbart begreb ud fra en betragtning om, at de forandringer, der er sket i samfundet igennem de sidste 20-30 år, betyder, at social differentiering ikke længere kan eller skal relateres til klasser, enten fordi der nu findes nye og mere centrale differentieringsmønstre fx køn og etnicitet, eller fordi en tiltagende individualisering har

gjort alle spørgsmål om sådanne mønstre uvæsentlige og forældede. På den anden side er der dem, som holder fast ved klasse som sociologisk grundbegreb, men af forskellige årsager argumenterer for en videreudvikling af begrebet og af klasseanalysen. Også denne gruppe vedkender sig, at det samfund, vi lever i i dag, er præget af store ændringer i de økonomiske og sociale strukturer med nye mønstre for individers livsforløb og livschancer som en af følgerne. Ændringerne vurderes imidlertid ikke at være fundamentale i den forstand, at de velkendte klasse-, køns- og generationsmæssige strukturer fortsat menes at være med til at definere muligheder og begrænsninger i forhold til, hvordan livet leves og erfares (Crompton 1993, Elstad 1992).

Hvorvidt klassebegrebet er på retur eller ikke afhænger til dels af, hvilket klassebegreb, man bruger. Ifølge Crompton, forfatter til bogen *Class and Stratification. An Introduction to Current Debates* (1993), er mange debatter om klasse såkaldte pseudodebatter i den forstand, at debattørerne ofte tager udgangspunkt i helt forskellige forståelser af, hvad klasser er. Samtidig med at Crompton problematiserer denne manglende konsensus, afviser også hun, at klassebegrebet skulle have udspillet sin rolle: *“Although it is certainly the case that much confusion surrounds the term, there are insufficient grounds for the wholesale rejection of class as an outmoded nineteenth-century concept”* (Crompton 1993: 9). Selvom det er et svindende antal, findes der altså sociologer - bl.a. Bourdieu - som fastholder, at klasse fortsat spiller en afgørende rolle som social differentieringsform. Fælles for denne gruppe er, at de i vidt omfang dyrker empirisk forankret forskning, og dette er sandsynligvis en væsentlig del af forklaringen på det paradoks, som Westergaard her sætter på spidsen:

”On the one hand, the facts about class – in Britain and a number of other western countries – show that inequality has widened quite dramatically since about 1980. Yet over the same period, fashionable theories and influential ideologies have appeared to say almost the opposite” (Westergaard 1996: 141).

Bl.a. Skeggs (1997a) har kritiseret tilbøjeligheden til at forske uden empirisk forankring. Hun problematiserer således, at der inden for den samfundsvidenskabelige og feministiske

forskning på det seneste har været en stigende tendens til i mindre grad at tale med og lytte til mennesker uden for den akademiske verden. At klassekategorien i dag har en tendens til blandt forskere at blive betragtet som uvedkommende, irrelevant og forældet betyder ikke, at fænomenet er ophørt med at eksistere i det virkelige liv, hævder Skeggs, blot at nogle teoretikere ikke længere sætter pris på det som teoretisk værktøj. Skeggs's konklusion er, at usynliggørelsen af klasse repræsenterer et historisk stadium, hvor middelklassens identitet garanteres, og at den senere tids manglende interesse for klassebegrebet, såvel blandt samfundsvidenskabelige som feministiske forskere, netop bevidner, at classeskel i dag er institutionaliserede, legitimerede, accepterede og veletablerede i samfundet. Specifikt i forhold til kvinde- og kønsforskningen problematiserer Skeggs det manglende fokus på relationen mellem køn og klasse ved helt konkret at spørge: *"Is it that for those who now get to write and represent feminist (and) cultural theory class is not experienced or felt as immediately as gender? It may not be recognized as a problem for those who have the privilege to ignore it"* (Skeggs 1997a: 6). Hun skriver videre:

"Rather than abandon the concept of class as a reactionary configuration I want to re-nuance it to show how it is a major feature of subjectivity, a historical specificity and part of a struggle over access to resources and ways of being. Class informs not only the production of these women's subjectivity but also how it is central to us all, even if we do not feel impeded by it or choose not to recognize it, or to avoid it through disidentifications and dissimulations" (Skeggs 1997a: 7).

Skeggs mener, at klasse må genindføres som en relevant kategori i studier af menneskers liv, hvilket stemmer overens med min overbevisning og udgangspunktet i denne afhandling. Samtidig konkluderer hun, at klasse ikke har mistet sin betydning i nutidige samfund, men at det blot manifesterer sig på andre måder; bl.a. finder hun, at det i mindre grad giver sig til kende i form af accept og identifikation, men måske i højere grad kommer til udtryk via modstand, afstandtagen og disidentifikation.

En anden forsker, der ligesom Skeggs arbejder empirisk og på denne baggrund konkluderer, at klasse fortsat er en relevant analysekategori, er Savage (2000). På linje med

Skeggs konkluderer Savage, at middelklassen har overtaget herredømmet i samfundet, som det er organiseret i dag. Det er middelklassen, der for nu udgør tyngdepunktet i arbejdsmarkedets struktur. Det er dem, der har uddannelse, sidder på de gode positioner i samfundet og lever et liv i velstand. Det er også middelklassen, der dominerer offentligheden og er med til at sætte rammerne for politik, kultur og samfundets værdier. Middelklassens herredømme udtrykkes bl.a. i karriereinteresser, individualisme og skepsis mod organisering og kollektivismen. I en opsummering af Savages konklusioner skriver Elstad bl.a.:

”Et nøkkelpunkt er, at hegemoniet framstilles ikke som klasseinteresser, slik arbeiderklassens organisasjoner gjorde det i forrige århundre, men som en oppløsning av klassene, som individualisme, differensiering av livsstiler og konsumerisme. Med andre ord: De ideologiske strømninger, som vi har sett i de siste 20-30 år, i form av individualisering, desorganisering av klassene og oppløsning av den tidligere forbindelsen mellom klassene og de politiske partiene, er egentlig uttrykk for middelklassens erobring av et **kulturelt** hegemoni i samfunnet” (Elstad 2005: 8; fed skrift erstatter kursiv i originalen).

Selvom det kan se ud som om klasse har mistet sin betydning i nuværende samfund, hævder Savage altså, at det ikke er tilfældet. Illusionen opstår, fordi middelklassens hegemoni udtrykkes på en ganske anden måde end arbejderklassens i sin tid, men modsat, hvad mange tror, vidner de ideologiske strømninger, der dominerer i dag ikke om, at klasse har mistet sin betydning, men tværtimod om, hvordan middelklassen kontrollerer og dominerer på det politiske, ideologiske og kulturelle plan (Elstad 2005).

Større ulighed kvinder imellem

Ifølge Walkerdine, Lucey og Melody er klassespørgsmålet helt centralt, også når det kommer til at forklare og forstå kvinder i nuværende samfund. De skriver således: *”It is class, that anachronistic concept of modernity, that more than anything explains the divide between young women entering the labour market today”* (Walkerdine, Lucey & Melody 2001: 4). At indfange klasse, hævder de, handler om at finde ud af, hvordan klasse i

nuværende samfund overhovedet manifesterer sig i det levede liv og – hvad måske endnu vigtigere er – hvordan klasse virker sammen med køn: *“the challenge is to understand the role class plays in relation to gender today, when almost everything that traditionally defined class has broken down”* (Walkerdine, Lucey & Melody 2001: 1).

De sidste mange års samfundsmæssige forandringer har været og er fortsat tæt forbundne med en række positive ændringer i relationerne mellem kønnene. Øget adgang til uddannelse, flere jobmuligheder (særligt i det offentlige arbejdsmarked), udbygning af offentlig børnepasning, udvidede barselsordninger samt mere fleksible arbejdstidsordninger er således eksempler på nogle af de vigtigste strukturelle og institutionelle ændringer (Ellingsæter, Noack & Rønsen 1997). Fra flere sider er det dog blevet påpeget, bl.a. af Walby (1997), at ændringerne i relationerne mellem kønnene ikke kun er positive, men både modsætningsfyldte, komplekse og ikke mindst flertydige frem for entydige. Problemet er, at de store forandringer i relationerne mellem kønnene har haft vidtrækkende konsekvenser for sociale relationer i samfundet som et hele, herunder også klasserelationer (se endvidere Bradley 1996, Coward 1999 samt McCall 2005). På den ene side bliver flere og flere yngre kvinder bedre uddannede og får attraktive jobs, på den anden side sker der en marginalisering af mange – især ældre – kvinder. Samtidig er der, hævder Walby, ligeledes sket en marginalisering af mænd bl.a. fordi de dårligere vilkår og rettigheder, som ofte knytter sig til kvinders arbejde, har skabt nye forudsætninger for og lagt et pres også på mænds arbejde. En af konsekvenserne af bruddet med den gamle industrielle samfundsorden er således en større kompleksitet og variation mellem mænd, særligt efter alder og uddannelse. Uanset hvad er arbejdsmarkedet imidlertid fortsat præget af såvel en horisontal som en vertikal kønsopdeling, med kvinder og det kvindelige placeret nederst. At der er kommet flere kvinder på arbejdsmarkedet, og at flere kvinder bliver bedre uddannede, er imidlertid ikke ensbetydende med, hverken at det kvindelige valoriseres, eller at alle kvinder bliver ligestillede. Tværtimod synes udviklingen at gå i retning af en øget differentiering mellem grupper af kvinder, samtidig med at det kvindelige stadig er underordnet; nu har dette blot også marginaliserende konsekvenser for nogle mænd (Walby 1997) (se også Faber 2006).

Også Coward (1999) anfører en række argumenter, der på mange måder er i tråd med Walby's ræsonnement, som det er beskrevet ovenfor. Coward går dog et skridt videre og retter en skarp kritik mod kønsforskningen, der - som hun ser det - har en tendens til fortsat at tænke relationerne mellem kønnene som en simpel og ensidet magtrelation, hvor mændene pr. definition sidder med de bedste kort. Coward medgiver, at kvinder stadig på en lang række områder er dårligere stillede end mænd, men samtidig agiterer også hun for, at der ikke længere er tale om noget entydigt billede: *"The picture at the moment is much more muddled and uneven. Men are still often the beneficiaries of how gender works in this society, but now women sometimes are as well"* (Coward 1999: 212). Ifølge Coward er ligestillingen mellem kønnene i nutidige samfund endog voldsomt forbedret og megen af den fremgang og de forbedrede vilkår, kvinder har opnået, er i vid udstrækning sket på bekostning af arbejderklassen. Hvorvidt ændringerne i relationerne mellem kønnene er til det bedre eller ej er altså ikke stridspunktet; i stedet bør fokus nærmere rettes mod prisen for denne proces, og hvem der betaler den. Bradley skriver således: *"The price to be paid for a minority of women to achieve equality with men could be greater inequalities for those at the bottom at the ladder"* (Bradley 1996: 210). Hun har siden fået følgeskab af bl.a. Acker, der særligt hæfter sig ved den stigende ulighed kvinder imellem og i den forbindelse tilslutter sig Walkerdine, Lucey og Melody, når de jf. tidligere fremhæver klassebegrebets fortsatte relevans:

"In industrialized countries, class divisions between women are becoming greater as more and more women become paid workers, and some women enter well-paid professional and managerial jobs while a majority of women remain in low-paid 'women's jobs'. (...) Class is a central concept for comprehending these processes" (Acker 2006: 2).

Fokus på intersektionalitet

Ifølge Acker (1990) er det nødvendigt for feministisk forskning at erkende, at klasse formes i og gennem de processer, som også skaber og genskaber de racemæssige og kønsmæssige formationer. Som socialt konstruerede kategorier udspringer køn og klasse fra (op)levede forhold og relationer. Disse relationer er strukturer eller dynamikker, der eksisterer sideløbende, og som sammen skaber og bibeholder sociale hierarkier. Selvom

køn og klasse refererer til forskellige aspekter af levede sociale relationer, udgør de altså tilsammen en integreret ulighedsstruktur. Nok så central i forhold til betydningen af køn og klasse i dagens samfund, er derfor diskussionen af, hvordan de to kategorier virker sammen og giver ophav til komplekse differentieringsmønstre. Mac an Ghail skriver også: *"In social relations, people occupy positions simultaneously. A working-class identity is at the same time a sexual identity and an ethnic identity. We need to think about not the ways in which social categories accumulate but the ways they inflect"* (Mac an Ghail 1999: 47; refereret i Bottero 2005: 100). Som et led i at udvikle analysestrategier, der kan rumme denne indbyrdes sammenhæng, er begrebet intersektionalitet blevet udviklet og introduceret. McCall skriver således:

"Since the earliest critiques of feminism for claiming to speak universally for all women, feminist researchers have been acutely aware of the limitations of gender as a single analytical category. In fact, feminists are perhaps alone in the academy in the extent to which they have embraced intersectionality (the relationship between multiple dimensions of social relations and social identities) as itself a central category of analysis. One could even say that intersectionality is the most important theoretical contribution of women's studies along with racial and ethnic studies so far" (McCall 2005: 3).

Begrebet intersektionalitet er et bredt tværvidenskabeligt begreb, som teoretisk hører hjemme i samme traditioner som postmoderne feministisk teori, postkolonial teori, queerteori og black feminism (Lykke 2003), eller som en antiracistisk kritik af den hvide feminismes hegemoni og ekskluderende praktikker (de los Reyes & Mulinari 2005). Begrebet er i de sidste årtier blevet aktualiseret netop med sigte på at fange, hvordan forskellige særegne sociale hierarkier indgår i samspil. Selv blandt forskere, der fremhæver nødvendigheden at se på samspillet mellem kategorier, er der imidlertid en tilbøjelighed til at 'glemme' kategorien klasse, når det kommer til konkrete analyser (se også Christiansen, Faber & Spanger 2006).

De kategorier, der sædvanligvis diskuteres i intersektionalitetsterminologien, er som et minimum køn, klasse, race/etnicitet og seksualitet. I remsen indgår klasse som en selvfølge; ofte nævnt tidligere end sent. Alligevel synes klasse fortsat at leve en skyggetilværelse, og dermed ledes tankerne tilbage til fordums tider, hvor klassekategorien som nævnt havde en tendens til på forskellig vis at indtage en marginaliseret position i den feministiske forskning (Martinsson 2005) (se endvidere Walkerdine, Lucey & Melody 2001, Acker 2003 samt Knapp 2005). På mange måder synes den gamle strid om klassebegrebet med andre ord stadig at lure i baggrunden; i hvert fald hævdes det fra flere sider, at klassepørgsmålene, når alt kommer til alt, fortsat indtager en marginaliseret og udforsket position i kønsforskningen (Faber 2006).

Til trods for, at begrebet intersektionalitet ikke kan nævnes endsige forklares uden også at henvise til klassepørgsmålet, er der stadig forholdsvist få, der reelt retter fokus herimod. McCall skriver således: *"There is much less attention to class than to race in the new literature on intersectionality"* (McCall 2005: 21), mens Gimenez påpeger den uheldige tendens på følgende måde:

"Jag välkomnade intersektionalitetsperspektivet - jag trodde att det skulle bidra till att öka medvetenheten om klassrelationers verklighet och betydelse och om det faktum att varken 'ras' - eller könsförtryck kan förstås isolerade från klassförtryckets verklighet. Mina förventningar infriades emellertid inte: placeringen av klass i slutet av 'ras'/genus/klass-trilogin avspeglar dess relativa vikt inom intersektionalitetsperspektivet; klass är kedjans svaga länk" (Gimenez 2005: 59).

Den problematik, McCall og Gimenez beskriver, gør sig også gældende i den skandinaviske debat. I det stadig forholdsvist lille omfang intersektionalitetsbegrebet på nuværende tidspunkt har vundet indpas i Skandinavien, har det også her primært været i relation til studier af køn og etnicitet (i Danmark se fx Staunæs 2004 og Mørck 1998) (Faber 2006). Et samtidig mål med afhandlingen kan derfor siges at være at bidrage til at udvikle, styrke og konsolidere forskningen i intersektionalitet med særligt henblik på

samspeilet mellem køn og klasse. Min forhåbning er, at nærværende afhandling kan bidrage til en diskussion, som igen kan gøre klassebegrebet vigtigt, uden at dette leder til, at andre differentieringsformer af den grund udviskes i analysen.

Både Schwalbe m. fl. (2000) og Fornäs (2005) konkluderer, at vi er kommet til et punkt, hvor der er behov for, at intersektionalitetsbegrebet ikke bare præciseres, men at det også operationaliseres og sættes i arbejde i specifikke undersøgelser. Samme pointe har Reay også tidligere fremført. Hun hævder således, i tråd med den kritik jeg har anført ovenfor, at det særligt er forholdet mellem køn og klasse, der mangler at blive gjort til genstand for empiriske undersøgelser:

“Analyses are increasingly necessary that allow us to theorize the impact that women’s differential access to economic, social and cultural resources has on women’s lives on a daily basis. Gender, race, sexuality and age only tell us part of the story of difference between women” (Reay 1998b: 226).

- Og senere:

“Now what is required are ethnographic examination of how class is ‘lived’ in gendered and raced ways to complement that macro versions that have monopolized our ways of envisaging social class for far too long” (Reay 1998b: 272).

Dette afhandlingsarbejde har som hovederinde empirisk at studere, hvordan klasse og køn manifesterer sig i kvinders levede liv og erfaringer. Jeg er, som det også vil fremgå af de efterfølgende kapitler, optaget af hvordan de kvinder, jeg interviewer, opfatter deres sociale virkelighed og deres egen position i denne. Ved hjælp af interviewene er det således min hensigt at komme nærmere en forståelse af, hvordan kvinderne producerer overbevisende og sammenhængende fortællinger om deres sociale og kulturelle vilkår, hvordan de forstår sig selv, hvad de gør, hvordan de tænker og handler i forskellige

sammenhænge, hvordan de bedømmer andre og selv oplever at blive bedømt af andre, samt hvilke aktiviteter og relationer de investerer i (se også Bergren 2001).

Kapitel 2: Teoretisk tilgang og analytiske begreber

I dette kapitel præsenteres de teoretiske perspektiver og analytiske begreber, som jeg trækker på i forhold til at forstå betydningen af køn og klasse i de interviewede kvinders liv. Kapitlet belyser og behandler spørgsmålet om køn og klasse fra flere forskellige vinkler. Først gør jeg rede for en række centrale elementer i Bourdieus forståelse af klasse og fremhæver nogle af de begreber, der giver hans projekt en indre sammenhæng og gennemslagskraft (Bourdieu & Wacquant 1996). Jeg har som beskrevet endvidere ladet mig inspirere af Butler, og arbejder således senere i kapitlet med at tolke/oversætte hendes perspektiver til ikke kun at omfatte køn og seksualitet, men også klasse. Sidst i kapitlet introducerer jeg læseren for et udvalg af forskning på området. Det drejer sig bl.a. om studier gennemført af Beverley Skeggs, Julie Bettie, May-Len Skilbrei, Sherry B. Ortner samt Michèle Lamont, som alle på hver deres måde præsenterer en empirisk bearbejdning af Bourdieus og/eller Butlers abstrakte begreber. Ved at gennemgå disse værker udfolder jeg samtidig nogle af afhandlingens væsentligste nøglebegreber og præsenterer den analytiske ramme, mit arbejde placerer sig indenfor.

Med udgangspunkt i Bourdieus sociologi

Selvom klasse udgør en fundamental analysekategori i en stor del af Bourdieus forfatterskab, er det ikke en helt ukompliceret opgave at præsentere og diskutere hans forståelse af klasse. Dels præsenterer Bourdieu intet sted en sammenhængende klasseteori,

dels vanskeliggøres opgaven af den mangfoldighed og grundighed, hvormed han løbende behandler spørgsmålet om klasser (Weininger 2005). På mange måder mener jeg, at Bourdieus forståelse af klassebegrebet rummer en særlig analytisk dybde. Han evner at beskrive klasseforskelle og livsstile i samtiden på en intuitiv genkendelig måde og overtrumfer dermed mange af sine medtænkere. Når det kommer til at studere betydningen af køn og klasse i kvinders liv har flere da også fremhævet fordelene ved Bourdieus begrebsapparat bl.a. Skeggs (1997a), Reay (1998a) samt Walkerdine, Melody og Lucey (2001). Sidstnævnte skriver:

“Bourdieu’s theorisation of social class highlights the sensitivity of our cultural antennae to the qualitative, subjective, micro-distinctions through which social class location is expressed and understood. By displacing linear representations of class in favour of a theory of social space in which power is distributed in the form of different types of capital, the borders and boundaries of social class are opened up, made more fluid” (Walkerdine, Melody & Lucey 2001: 38)

Bourdieu har efter sigende selv udtalt, at det har været helt centralt for ham at gøre rede for praksisformerne i deres mest banale og dagligdags udtryk - ritualer, valg af partner, økonomisk adfærd i dagligdagen, etc. (Bourdieu 2005; forordet), og det er da også en af grundene til, at hans teoretiske perspektiver bliver betragtet som frugtbare af en lang række forskere, hvad enten de er drevet af et feministisk engagement eller ej. Når Walkerdine, Melody og Lucey jf. ovenfor fremhæver hans teoriapparat som særligt givtigt i forhold til studier af køn, skyldes det, at de mener, at netop hans begreber kan være behjælpelige i forhold til specifikke analyser af en række afgørende sociale faktorer i livet, som det udspiller sig på hverdagsniveau. Bourdieus originalitet ligger i hans udvikling af det, Moi kalder, en *mikroteori* om social magt. Hun skriver således:

”For en feminist er en af de andre store fordelene med Bourdieus mikroteoretiske tilnærming at den setter oss i stand til å inkorporere dagliglivets mest trivielle detaljer i analysen (...) Kanskje er det nok en gang nødvendig å understreke at jeg ikke hevder at Bourdieu er den

eneste tenkeren som har hatt en teoretisk tilnærming til dagliglivet. Det jeg imidlertid påstår, er at jeg ikke kjenner til noen annen teoribygning, som setter meg i stand til å danne høyst komplekse, men likevel helt konkrete og spesifikke forbindelser, mellom la oss si min fascinasjon for Simone de Beauvoir, min tendens til å velge fisk når jeg spiser på restaurant, og min spesifikke posisjon i et gitt sosialt felt” (Moi 2002: 254).

Et helt overordnet tema i Bourdieus forfatterskab er spørsmålet om, hvorledes de samfundsmæssige magtstrukturer konstitueres og reproduceres over tid; dvs. hvordan de dominerende grupper viderefører deres dominans over andre mindre magtfulde samfundsgrupper. I *Distinction* (1984) (herefter omtalt som Distinktionen), som nok er et af hans mest kendte værker, viser han således, at studier af klasse ikke kan reduceres til at handle om økonomiske relationer og individets rolle i produktionsforholdene, men at de også må forholde sig til symbolske repræsentationer og klassifikationsprocesser (Wilken 2006). Bourdieu anlægger dermed et kulturelt perspektiv på klasse. Man kan populært sige, at klasse for ham ikke kun handler om, hvad mennesker *har*, men i lige så stor grad om, hvad mennesker *er*, *gør*, og *gøres til*. Bourdieu vælger tydeligt side i diskussionen om, hvorvidt det fortsat giver mening at tale om klasser i nutidige samfund; bl.a. skriver han:

”At benægte eksistensen af sociale klasser, sådan som den konservativt indstillede tradition hårdnakket fortsætter med at gøre det med baggrund i argumenter der langt fra alle er absurde (enhver samvittighedsfuld forskning møder dem på sin vej), er til syvende og sidst det samme som at benægte eksistensen af forskelle og af differentieringsprincipper” (Bourdieu 1997: 28-29).

Det sociale rum, kapitalformerne og habitus

Spørsmålet om sociale distinktioner har optaget Bourdieu i en stor del af hans forfatterskab. Et af hans vigtigste pointer er således, at der eksisterer et socialt rum - et rum af forskelle. I rummet findes en mangfoldighed af differentierende mekanismer, gennem hvilke sociale afstande, ulighed og dominans skabes, og klasser samt klassefraktioner

formes (Prieur & Rosenlund 2006). Selv opsummerer Bourdieu sit arbejde på følgende måde:

“My work consists in saying that people are located in social space, that they aren’t just anywhere, in other words, interchangeable, as these people claim who deny the existence of ‘social classes’, and that according to the position they occupy in this highly complex space, you can understand the logic of their practices and determine, inter alia, how they will classify themselves and others and, should the case arise, think of themselves as members of a ‘class’ (Bourdieu 1990a: 50).

Det sociale rum skal betragtes som en model over den sociale virkelighed. Modellen fanger og systematiserer de objektive eksistensbetingelser og giver dermed et billede af en social struktur, der i vid udstrækning forbliver skjult i hverdagens erfaringer og forståelse. De sociale strukturer eksisterer ifølge Bourdieu på to måder; dels som fordeling af materielle ressourcer, dels som klassifikationssystemer, der på et symbolsk plan fungerer som ramme for den enkeltes handlinger og forståelser af verden.

Det sociale rum må opfattes multidimensionalt, men kan forenkles til tre dimensioner: kapitalvolumen, kapitalsammensætning og social løbebane (ændringer over tid i kapitalvolumen og –sammensætning/anciennitet i klassen). Ifølge Bourdieu er udgangspunktet for forskellige individers eller sociale klassers position i samfundet disses relative beholdning af ressourcer. Han opererer i forbindelse hermed med tre forskellige slags *kapital*: økonomisk, kulturel og social. Den økonomiske kapital er af materiel karakter dvs. penge, besiddelse af ejendom og andet, der direkte kan omsættes til penge, mens de to øvrige former for kapital – som også kan sammenfattes som symbolsk kapital – rummer kulturelle, informationsbaserede ressourcer, der bl.a. kan måles ved uddannelsesmæssige attesteringer samt sociale relationer såsom gode forbindelser og et velfungerende netværk.

I Bourdieus tidlige værker har fokus særligt været rettet mod klasse, men han har ikke på noget tidspunkt lagt skjul på, at også andre differentieringsformer, fx etnicitet og ikke

mindst køn, nødvendigvis hører med til gennemgangen; bl.a. skriver han ordret i Distinktionen, at klasse ikke kan defineres på baggrund af kun én egenskab; dvs. hverken alene af kapitalvolumen og -komposition eller alene af køn, alder, social baggrund, etnisk oprindelse, etc., men af strukturen hos relationerne mellem alle relevante egenskaber. Det er denne struktur, som tildeler hver og en af disse egenskaber og de effekter, de har på praktikkerne, deres specifikke værdi: *"Through each of the factors is exerted the efficacy of all the others"* (Bourdieu 1984: 107). For Bourdieu betyder dette helt konkret, at klasse og køn er lige så uadskillelige som citronens gule farve er fra dens surhed: kapitalvolumen og -komposition giver en specifik form og værdi til den betydning, som de andre faktorer (heriblandt køn) pålægger handlingerne/praktikkerne. Hver form for kapital kan udelukkende eksistere i samhørigheden mellem sociale positioner; de bringer med sig adgang til eller begrænsninger på, hvilke former for kapital, der er tilgængelige for visse positioner. De bliver m.a.o. klassificeret, etnificeret og kønnet ved at blive levet og praktiseret, og samtidig bliver de forarbejdet og reproduceret. Køn, klasse og etnicitet er ikke kapitalformer i sig selv; nærmere er der tale om, at de udgør de relationer, hvorigennem kapitalformerne bliver organiseret og værdsat (Skeggs 1997: 128) (se også Rosenlund & Prieur 2007: 122-123).

Bourdieu beskæftiger sig yderligere med kapitalens kropsliggjorte form, *habitus*, som fortrinsvis dannes i hjemmet, og således kan forklares som en slags genspejlet historie (Callewaert 1996, Prieur 1998 & 2001). Når mennesket handler, hævder Bourdieu, sker dette ud fra en virkelighedsforståelse – en *habitus* – som i høj grad er knyttet til ens placering i den sociale struktur:

"De strukturer, der er konstituerende for en særlig type miljø (for eksempel de materielle eksistensvilkår, der kendetegner en classes livsbetingelser), og som kan indfanges empirisk i form af visse regelmæssigheder knyttet til et socialt struktureret miljø, frembringer det, jeg kalder **habitus**. Sådanne *habitus*'er er varige **dispositions**-systemer, der er prædisponerede for at fungere som strukturerende strukturer, dvs. som principper, der frembringer og strukturerer

praksisser og repræsentationer” (Bourdieu 2005: 197; fed skrift erstatter kursiv i originaltekst).

Habitus er altså en form for *praktisk sans*; et erhvervet system af præferencer og principper for, hvordan den sociale virkelighed skal anskues og opdeles (smag), en mental struktur, en kropsliggørelse af de objektive strukturer, og et mere eller mindre ubevidst (pre-refleksivt) handlings- og holdningsberedskab, gennem hvilket mennesker reagerer, tænker og orienterer sig i den sociale verden (Bourdieu 1997). Med sit fokus på menneskers praktiske sans fastholder Bourdieu, at betydningen af menneskers adfærd og handlinger overvejende er bestemt af det sociale rum, som disse udfolder sig indenfor - menneskers adfærd og handlinger opstår med andre ord i mødet mellem habitus og de sociale omstændigheder.

Bourdieu indfanger med habitusbegrebet en række væsentlige aspekter. For det første dækker habitusbegrebet over den sociale organisering og de kulturelle praktikker, som mennesker indgår i og navigerer ud fra uden nødvendigvis at tænke særlig meget over det. For det andet dækker begrebet over den internaliserede version af den sociale virkelighed, som repræsenterer menneskers forståelse af sig selv og disponerer dem for at føle, tænke, dømme og handle på bestemte måder. Også dette er lært gennem praksis, i interaktion med andre, og er ofte ikke udtryk for bevidsthed (se også Ortner 2003). Bourdieu forklarer det på følgende måde:

”Når den enkelte i en langstrakt periode er underkastet bestemte sociale forhold resulterer det i et system af varige og transponérbare holdninger, der udtrykker internaliseringen af de materielle omstændigheder, der er karakteristiske for et bestemt miljø og som indskrives i den enkeltes bevidsthed som uomgængelige og indiskutable” (Bourdieu & Wacquant 1996: 25).

En af de oftest fremførte kritikker af Bourdieu er, at han med habitusbegrebet fokuserer for meget på strukturernes tvingende tilstedeværelse, effektivitet og iboende træghed og for lidt på ændringer, brud og muligheden for forhandling. Jeg mener imidlertid ikke, at Bourdieu udelukkende understreger de statiske aspekter af handlinger og social interaktion,

men at han også er åben for en vis grad af dynamik. Han gør således en del ud af at forklare habitus'ens generative element og dens evne til at tilpasse sig situationer og improvisere i forhold til at håndtere uforudsete og konstant omskiftelige situationer (se bl.a. Bourdieu 2005: 198, 202, 271) (se endvidere Prieur 2006: 40 samt McNay 1999: 102-103). Selvom agenter er prædisponerede for at agere på bestemte måder (hvorfor Bourdieu også bruger terminologien 'regulerede improvisationer'), er der potentiale for innovation og kreativ bearbejdning. Bourdieu skriver således:

"I do not see how relations of domination ... could possible operate without implying, activating resistance. **The dominated, in any social universe, can always exert a certain force**, inasmuch as belonging to a field means by definition that one is capable of producing effects in it" (Bourdieu 1992: 80; fed skrift erstatter kursiv i originaltekst).

- Og senere:

"[habitus] is an **open** system of dispositions that is constantly subjected to experiences, and therefore constantly affected by them in a way that either reinforces or **modifies** its structures" (Bourdieu 1992: 133; min fremhævnings).

Klasse som kulturel proces

En helt afgørende komponent i Bourdieus klasseforståelse er de sociale relationer mellem forskellige aktører. I Distinktionen definerer han specifikt klasse som "*en struktur af relationer mellem betydningsfulde egenskaber*" (Bourdieu 1984: 106; min oversættelse). Med egenskaber refererer Bourdieu til forskellige typer af kapital, ikke kun som noget, den enkelte kan gøre anvendelse af, men også noget, som præger sociale relationer i det hele taget. Vi mennesker berøres i vores sociale tilværelse ikke kun af en bestemt slags materielle eksistensvilkår, af oprindelige erfaringer med den sociale verden, etc., men også *relationelt* - det vil sige, at vi berøres af vores relation til andre, alt afhængig af om vi er over, under dem, eller imellem dem, som det er tilfældet for de positioner, som er 'i

midten' og som hverken er dominerende eller domineret (Bourdieu 1987). For Bourdieu handler klasse langt hen ad vejen om menneskers forsøg på at markere forskelle – på at vise distinktion. I dette ligger en forståelse af klasse som en *proces*. Liechty skriver herom:

“Class is a constantly renegotiated cultural space – a space of ideas, values, goods, practices and embodied behaviors – in which the terms of inclusion and exclusion are endlessly tested, negotiated and affirmed. From this point of view, it is the **process**, not the product, that constitutes class” (Liechty 2002: 16; min fremhævning).

At tænke processuelt om klasse indbefatter at forstå klasse som noget, der bliver til, man kunne også sige konstrueres, i relationer mellem mennesker. På dette punkt er der et sammenfald mellem Bourdieus syn på klasse og den opfattelse, som Thompson også præsenterer i bogen *The Making of the English Working Class*. Thompson skriver:

”I do not see class as a ‘structure’, nor even as a ‘category’, but as something which in fact happens (and can be shown to have happened) **in human relationships**”. (...) Class happens when some men, as a result of common experiences (inherited or shared), feel and articulate the identity of their interests as between themselves, and as against other men whose interest are different from (and usually opposed to) theirs” (Thompson 1963: 8-9; fed skrift erstatter kursiv i originaltekst).

Klasse produceres altså i forhandlinger mellem mennesker og forstås som en mangfoldighed af sociale relationer, der koordinerer den sociale virkelighed, og de hverdagsaktiviteter vi indgår i med andre. At tænke klasse processuelt indbefatter yderligere at knytte klasse til *praksis*. Noget af det, Bourdieu overbevisende illustrerer i Distinktionen, er, at klasse viser sig i en social organisering af bl.a. smagspræferencer, livsstile, kulturelt forbrug og i værdier og holdninger. Pointen er, at de valg, som sædvanligvis knyttes sammen med individuelle overbevisninger og tolkes som udtryk for personlig smag, har en stærk sammenhæng med social baggrund (Prieur & Roselund 2006). Smag, livsstil, kulturelle praktikker samt holdninger og værdier fungerer med andre

ord som markører for underliggende klassesdistinktioner. Langston opsummerer det også på følgende måde:

“As a result of the class you are born into and raised in, class is your understanding of the world and where you fit in; it’s composed of ideas, behavior, attitudes, values and language; class is how you think, feel, act, look, dress, talk, move, walk; class is what stores you shop at, restaurants you eat in, class is the school you attend, the education you attain; class is the very jobs you will work at through your adult life. Class even determines when we marry and become mothers. We experience class at every level of our lives; class is whom our friends are, where we live and work, even what car we drive, if we own one, and what kind of health care we receive if any. In other words class is socially constructed and all encompassing” (Langston 2004: 141).

Klasse viser sig ikke kun som praksis, men også som en *erfaring*, vi bærer i kroppen. Mennesker mærker og sanser den sociale orden i og med sin krop. Bourdieu beskriver således, hvordan de objektive strukturer bliver til mentale strukturer, der indlejres i kroppen (se bl.a. Bourdieu 1990b samt 1999a). Klasse opleves på den måde emotionelt og internaliseres som en intim form for subjektivitet (som en ’følelsesstruktur’ jf. Williams 1961), hvilket Kuhn også sammenfatter på følgende måde:

”Class is not just about the way you talk, or dress, or furnish your home; it is not just about the job you do or how much money you make doing it; nor is it merely about whether or not you have A levels or went to university, nor which university you went to. Class is something beneath your clothes, under your skin, in your reflexes, in your psyche, at the very core of your being” (Kuhn 1995: 95)

Ifølge Bourdieu sniger den sociale orden sig gradvist ind i aktørerne og styrer de forestillinger, de kan have om deres virkelighed. Opretholdelsen af den sociale orden foregår således via et symbolsk system og styres gennem ”en *orkestrering af*

perceptionskriterierne” (Bourdieu & Wacquant 1996: 25). Denne orkestrering har en tendens til at forfordele dem, der besidder de privilegerede positioner, hvorfor Bourdieu gør opmærksom på, at social dominans, når alt kommer til alt, handler om et herredømme over perceptionskategorierne – måden hvorpå verden opfattes, inddeles, vurderes og fremstilles (Bourdieu 1990b samt Bourdieu 2005; forordet). Gennem sociale repræsentationer (fremstillinger/forestillinger) om verden, pågår der, hævder Bourdieu, en stadig kamp mellem klasserne *”for at promovere og påtvinge andre en definition af verden, der tilgodeser deres egne behov*” (Bourdieu & Wacquant 1996: 26). Dette har konsekvenser for vores forståelse af den sociale virkelighed og for det videnskabelige arbejde:

”Teorien om det sociale univers må medtænke den symbolske fremstilling af grupper og gruppers etablering. Det er igennem dette endeløse arbejde med repræsentationer (i enhver betydning af dette begreb), at de sociale agenter prøver at påtvinge deres syn på verden eller syn på deres egen position i denne verden, og til at definere deres sociale identitet. Sådant en teori må tages som en ubestridelig sandhed om, at sandheden om den sociale verden er indsatsen i en kamp. Og af samme grund må teorien anerkende, at afhængig af deres position i det sociale rum, det vil sige i fordelingen af de forskellige typer af kapital, er de agenter, der er involverede i kampen, meget ulige bevæbnet til at påtvinge deres sandhed og har meget forskellige, ja selv modsatrettede mål” (Bourdieu 1987: 7).

Repræsentationerne af eller de sociale forestillinger om den sociale orden understøttes af en fordelingsstruktur, hvor velstand, magt og indflydelse fordeles sammen med social anerkendelse. Dette er jf. ovenfor overvejende i de dominerendes favør, og således knyttes de indre forestillinger og de mentale strukturer sammen med de materielle og magtmæssige fordelinger (Prieur 2004). Hermed understreger Bourdieu samtidig, at de symbolske systemer og sociale repræsentationer indirekte fungerer som undertrykkelsesregimer. Et vigtigt element i den samfundsmæssige magtudøvelse er imidlertid, at det symbolske system af erkendelser indskrives i kroppene på en sådan måde, at dominans- og

underordningsprocessen er skjult for de implicerede, hvilket foranlediger Bourdieu til at omtale det, der finder sted, som symbolsk vold. Herom skriver han bl.a.:

”Man må vokte seg for å undervurdere det kontinuerlige og ofte umerkelige trykket eller undertrykkelsen som utøves gjennom tingenes ordinære orden, den tilpasning som påtvinges gjennom de materielle eksistensbetingelsene, gjennom de stumme påbudene og den ’trege volden’ (som Satre uttrykker det) fra økonomiske og sosiale strukturer og fra mekanismene som de reproducerer seg selv gjennom” (Bourdieu 1999a: 147).

Den symbolske vold er ”...en stille umærkelig vold, usynlig selv for dens ofre” (Bourdieu 1999b: 52), og betegner således magtudøvelse af en ikke-fysisk karakter, der accepteres af den dominerede (offeret), fordi denne har samme kognitive dispositioner (habitus) som den dominerende (magtudøveren). Sagt på anden vis: Gennem de erkendelses- og anerkendelsesakter, der er en stiltiende accept af de begrænsninger, dominansen instituerer, bidrager de dominerede selv aktivt til deres egen dominerende. De dispositioner, som de dominerede besidder, er med andre ord tilpasset de dominansstrukturer, som de er resultat af. Bourdieu betragter kønsdominansen som ”den mest pragmatiske form for symbolsk vold” (Bourdieu og Wacquant 1996: 151). Som det også gælder i forhold til klasse, betragter Bourdieu køn som et resultat af social klassifikation – i dette tilfælde en klassifikation der beror sig på de mystiske grænser, der kategoriserer mandlige og kvindelige kroppe (Bourdieu 1999b).

Klasse som fænomen kommer altså til syne og opretholdes både i vores relationer til hinanden, via vores praksis og i vores erfaringer. Det viser sig i måden, hvorpå vi tænker, taler og forstår verden, og det viser sig, som Bourdieu også konkluderer, i de sociale repræsentationer, som mennesker producerer for at møde hverdagens tvingende krav. Sproget tillægges en betydning i den forstand, at det ikke bare forstås som en formidling af mening. Idet klassifikationer indskrives i sproget, bliver sproget bærer af modsætninger og forskelle, og er på den måde med til at konstruere og opretholde mening. Bourdieu skriver således: ”Symbolske systemer er samfundsskabte produkter, der er med til at **skabe**

verden – de er ikke bare spejlinger af sociale relationer, men medvirker aktivt til at *konstituere dem*” (Bourdieu & Wacquant 1996: 26; fed skrift erstatter kursiv i originaltekst). Jeg kunne godt tænke mig at gå lidt videre med denne tanke. Et afgørende element i min forståelse af klasse er diskursen (dét, der i Bourdieus vokabular, hedder sociale repræsentationer jf. ovenfor). Hvad angår dette, er jeg inspireret af Skeggs (1997a), der i tråd med Bourdieu betoner, at klasse er noget strukturelt; noget, som har at gøre med institutionaliseringen af forskellige former for kapital. Samtidig skelner hun dog mellem på den ene side *sociale positioner*, som er strukturelt organiserede efter klasse, køn, race/etnicitet, etc. og på den anden side *subjektpositioner*, som er diskursivt konstruerede. En gennemgående tanke i Skeggs’s studie er altså, at der findes en række forholdsvist stabile ordninger, når det kommer til køn, race/etnicitet og i særdeleshed klasse. Simultant findes imidlertid en anden - diskursiv - ordning, som man har forskellig tilgang til afhængig af den strukturelle ordning (se også Christensen & Siim 2006).

Skeggs anvender positioneringsbegrebet med henblik på at angive, hvordan forskellige diskurser anvendes og formes i menneskers identitetsarbejde. Hun lægger vægt på kompleksiteten omkring sociale positioneringer i hverdagslivet, og understreger dermed at køn og klasse ikke kun kan forstås som sociale positioner forankret i strukturelle organiseringer, men også som ’levede’ identitetsskabende kategorier. Identiteten skal konstant genskabes og vedligeholdes, og i denne proces bliver det muligt for individer at forhandle de subjektpositioner, som diskurserne tilbyder, hævder Skeggs. Hun fokuserer således på, hvordan subjektivitet konstrueres gennem indtagelse og forhandling af forskellige positioner og konceptualiserer i den forbindelse køn og klasse, som en aktiv og kreativ gøre (uddybes senere).

Når jeg via Skeggs hævder, at klasse udtrykker sig diskursivt, ligger der ikke nogen bestemt entydig forståelse bag. Begrebet diskurs bruges bl.a. til at henvise til den sproglige strukturering - de tolkningsrammer - som de kvinder, jeg interviewer, trækker på for at gøre deres hverdag meningsfuld og deres handlinger forståelige. Diskurser er imidlertid ikke kun knyttet til individuelle fortællinger, men også til den bredere diskursive kultur, hvori individet befinder sig og dermed til de kollektive forestillinger og overordnede tankemønstre, der eksisterer i samfundet. Som jeg også skal komme ind på senere, opfatter

Skeggs bl.a. 'respektabilitet' som et eksempel på en bredere kulturel diskurs, der har betydning for, hvordan kvinder ser på sig selv, hvordan de oplever, at andre ser på dem, og hvilke konsekvenser dette får for deres måde at udforme livet og virkeliggøre deres femininitet på. Ifølge Skeggs foregår identitetsdannelse altid inden for rammerne af, hvad der kan tænkes, og hvad der er legitimt at gøre både i forhold til de nære hverdagsdiskurser og de mere omfattende forestillinger om køn og klasse, der flourer i samfundet. McNay skriver tilsvarende: *"At udtrykke en identitet, uanset hvor marginal den måtte være, kan ikke finde sted isoleret fra dominerende normer og allerede givne ideologiske former"* (McNay 2007: 142).

Skeggs's pointe er, at diskurser må forstås i sammenhæng med den sociokulturelle kontekst, i hvilken de artikuleres. Selvom klasse delvist betragtes som en funktion af sproget, bevares fokus på de materielle og økonomiske betingelser, den enkelte har for sin diskursive praksis. Denne opfattelse deler hun bl.a. med Ortner, der skriver: *"To say that class is 'discursively constructed' is not to say that there is nothing 'out there'. On the contrary, there are real material and cultural resources out there, and they are profoundly unequally distributed"* (Ortner 2003: 11-12) (se også McNay 1999b). Både Skeggs og Ortner forstår diskurs (ligesom Bourdieu forstår sociale repræsentationer) som noget, der indebærer en grad af 'vold' og magtudøvelse. Diskurser refererer til kulturelt bestemte måder at værdsætte, markere afstand og sanktionere menneskelige karakterer eller handlinger på. Schwalbe m.fl. skriver også:

"Discourse is more than talk and writing; it is a way of talking and writing. To regulate discourse is to impose a set of formal or informal rules about what can be said, how it can be said, and who can say what to whom. (...) When a form of discourse is established as standard practice, it becomes a powerful tool for reproducing inequality, because it can serve not only to regulate thought and emotion, but also identify Others and thus to maintain boundaries as well" (Schwalbe et. al 2000: 435).

Introduktion til Butler og performativitetsbegrebet

I forhold til at betragte klasse som et diskursivt fænomen, mener jeg, at det kan være interessant at trække på indsigter fra Butlers teori om performativitet. Butler har løbende i sit forfatterskab leveret en ganske betydningsfuld og sofistikeret analyse af, hvordan diskurs materialiseres gennem performativer. Selvom Butler i sit forfatterskab mere eller mindre udelukkende fokuserer på kønsiscenesættelser, finder jeg det interessant at arbejde videre med hendes forståelse, da jeg mener, at også klasse – som en social konstruktion, der skabes og genskabes i den diskursive praksis – kan betragtes som noget, der skabes *performativt*. Pointen er, at klasse ikke indebærer en naturlig selvfølgelighed, men stadig må blive tilrettelagt og reproduceret. Selvom ordvalget kan lede tankerne i retning af teater- og rollespil, har performance og performativitet intet at gøre med, hvad der foregår på en konkret scene. Som Schechner (2002) også påpeger, er det performative at finde i stort set alle sociale begivenheder. Hver gang mennesker mødes og interagerer, gør de det udtrykksfuldt. Den måde, vi hver især udtrykker og iscenesætter os selv på etablerer en konsensus, en fælles forestilling om, hvem vi er - vi iscenesætter os selv og vores liv, og det er gennem disse handlinger (performances), at vi vedvarende konstruerer os selv. I den forstand kan den performative tilgang yderligere være med til at understrege de relationelle og processuelle aspekter af klasse:

”I et performanceperspektiv ser man på, hvordan der er tale om handlinger, som er **per**formede, det vil sige som bliver til i processen, og dermed netop ikke **pre**formet, ikke forudgivne som efter en opskrift. Her er det den socialitet, der bliver til undervejs så at sige, der betragtes som det væsentlige” (Sjørsløv 2007: 14; fed skrift erstatter kursiv i originaltekst).

Jeg overtager ikke ubetinget alle elementer fra Butlers forståelse af det performative, bl.a. mener jeg, at hun tildeler diskursen en alt for central rolle i forhold til at udforme det, den repræsenterer. Alligevel mener jeg, at det i forhold til at analysere hvordan klasse, sammen med køn, bidrager til at forme konkrete sociale relationer og kontekster, kan være frugtbart at forstå klasse som en effekt af stærke ideologiske strukturer, der materialiserer sig i

menneskers performative handlinger. Som det vil fremgå nedenfor, mener jeg, at begreberne om performance og performativitet kan fungere som et analytisk tankeredskab, der åbner for, at de former for handlinger, som er normaliseret i hverdagen, kunne være anderledes.

I sit teoretiske forfatterskab opstiller Butler en række bud på, hvordan køn, seksualitet og identitet kan ses som konstruktioner, der konstant reproduceres og forhandles. Siden slutningen af 1980'erne har en af de mest omfattende og lidenskabelige diskussioner i kønsforskningen netop drejet sig om diskursernes rolle for skabelsen af køn. Siden udgivelsen af *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity* (1990) har Butler fremstået som den paradigmatiske repræsentant for den diskurs-konstruktivistiske synsvinkel. Dette skyldes, dels at hun gennem årene er blevet dens mest kendte og indflydelsesrige eksponent, dels at hun nok er den, der mest indgående har søgt at gennemtænke kønsforholdenes art og konstitution ud fra et konsekvent diskursorienteret perspektiv (Bech 2005).

Butlers ærinde er at belyse den proces, der fører til kønnede kroppe samt kønnede subjekter. Hun forstår i sit forfatterskab både subjekt og køn som historisk konstruerede kategorier - der er ikke tale om, at vi "... *som autonome individer konstruerer os selv som kønsvæsener, men at vi gennem historisk vold bliver konstruerede som heteroseksuelle mænd og kvinder*" (Carleheden 1998: 115). Ifølge Butler finder subjektet sig selv i en kønnet verden uden spor af autonomi og al handling samt aktivitet forudbestemmes således af den rolle, som man ufrivilligt tildeles som enten mand eller kvinde. Den ekskluderende og differentierende konstitution af subjektet kan finde sted, fordi disse processer igennem en illusion om egen autonomi, forbliver skjulte for subjektet:

"The subject is constituted through exclusion and differentiation, perhaps a repression, that is subsequently concealed, covered over, by the effect of autonomy. In this sense, autonomy is the logical consequence of a disavowed dependency, which is to say that the autonomous subject can maintain the illusion of its autonomy insofar as

it covers over the break out of which it is constituted” (Butler 1997: 162).

Køn er ifølge Butler ikke noget, som et menneske har eller en statistisk beskrivelse af, hvad en person er, men en social konstruktion, som skabes og genskabes i den diskursive praksis. Butler er særligt kendt for at hævde, at køn skal betragtes som en performance; en fremførelse/en iscenesættelse. Hendes argument om, at kønnet skabes performativt, baserer sig på en idé om, at dét, der betragtes som kønnets indre natur, egentlig er konstrueret via gentagne handlinger; handlinger som vi udfører som følge af den forudlæggende kønsmæssige stempling af vores kroppe (Butler 1990: viii). Rosenberg skriver herom: *”Performativitet betyder i sin enkleste form, at køn ikke er en væren, men en **gøren**. Kvinde og mand er ikke noget, man automatisk er – man gøres til kvinde og mand”* (Rosenberg 2007: 20; fed skrift erstatter kursiv i originaltekst). Tilblivelsen af det kønnede subjekt hviler på gentagelsen af praksisser i det sociale liv, som indeholder normative påbud og forbud (Butler 1999: 33). Inden for Butlers forståelsesramme tillægges kønnet altså ikke nogen ontologisk status i sig selv, men betragtes som et produkt af de handlinger, som det udgøres af. Femininitet og maskulinitet er, hævder Butler, kulturelle normer, som hver enkelt samfundsborger må fremføre for sine omgivelser på en konsistent måde for at få bekræftelse som et genkendeligt subjekt.

Ifølge Butler formes det kulturelt begribelige/genkendelige subjekt i og gennem ekskluderende processer (ofte artikuleret som et heteroseksuelt imperativ). Kendetegnende for disse processer er, at de muliggør visse performative identifikationer og umuliggør og/eller forkaster andre. Med reference til Davies (2007), der er kendt for sit arbejde med at omsætte Butlers abstrakte begreber empirisk, skriver Højgaard og Staunæs også:

”Subjektivering foregår med udgangspunkt i en række fælles normative forståelser af, hvad der er ’det rigtige’, og hvordan man bør ’gøre det rigtigt’ i forhold til allerede gjorte forestillinger om, hvem de andre personer er og ikke mindst i forhold til forestillingen om, hvordan ’køn’ skal gøres” (Højgaard & Staunæs 2007: 13).

Det, der i et givent samfund, opfattes som naturligt, skaber præmisser for fremførelser af identitet og adfærd. Følges disse præmisser ikke tilstrækkeligt, risikerer subjektet, hævder Butler, at blive forstået som afvigende eller upassende og blive forstødt til kulturens randområder. Butler arbejder i denne forbindelse med begrebet *abjects* (se bl.a. Butler 1993: 3 samt Butler 1997: 162). Abjekte personer repræsenterer en livsstil, der ikke lever op til de herskende normer, og som derfor møder afstandtagen. Som eksempel nævner Butler ofte homoseksuelle, der lever i strid med den heteroseksuelle norm og derfor ikke er kulturelt igenkendelige, men hun understreger samtidig, at abjektgørelse ikke er begrænset til køn og seksualitet, men angår "*all kinds of bodies whose lives are not considered to be 'lives' and whose materiality is not understood to 'matter'*" (Butler: 1998b: 281).

Overordnet kan man sige, at Butler betragter køn som en fantasmatiske størrelse, en fiktion, en kollektiv fantasi, et kraftfuldt regulerende ideal med vidtrækkende konsekvenser for, hvordan identiteter udformes. Køn og identitet er ikke bare normative og regulerende dimensioner, men også konstruktioner, der konstant reproduceres og forhandles. Køn er altså noget, vi konstitueres gennem og som konstituerer vores kroppers betingelser for væren og fremtrædelse (Søndergaard 2003). Men kunne alt dette for så vidt ikke overføres til også at passe på klasse? Er ikke også klasse en fantasmatiske størrelse, en fiktion, en kollektiv fantasi, et kraftfuldt regulerende ideal med vidtrækkende konsekvenser for, hvordan identiteter udformes? En konstruktion, der konstant reproduceres og forhandles? Kunne man ikke lige så vel - som Butler gør det i forhold til køn - hævde, at det er gennem menneskers identifikation med klasse, at de opfører sig som en del af den klasse, de identificerer sig med? Og kan klasse ikke lige så vel som køn betragtes som noget, der indlejres i kroppen dvs. 'installeres' i individet? Ej heller klasse er jo noget, som et menneske har eller en statistisk beskrivelse af, hvad en person er. Ligesom det er umuligt at være fx kvinde, mand, heteroseksuel eller homoseksuel, er det på samme måde umuligt at være arbejderklasse eller middelklasse, hvis dette 'væren' refererer til nogen form for urørlig substans eller essens (Sjöqvist 1999).

Butler har tidligere fremført, at hendes perspektiver kan overføres til også at omfatte etnicitet og 'race' (Butler 1993: 168) (se også Salih & Butler 2004: 95). Hun har endnu ikke selv inkluderet klasse, selvom hun i bogen *Excitable Speech* (1997) og artiklen *Merely*

Cultural (1998a) går noget af vejen i forhold til at få spørgsmålet om social og økonomisk retfærdighed til at hænge sammen med hendes analyse af den performative subjektkonstruktion. Hendes egen anvendelse af Bourdieus habitusbegreb i det sidste kapitel af *Excitable Speech* er i den forbindelse særligt illustrativt, idet habitus netop anskueliggør, hvorfor spørgsmål om subjekttilblivelse og kulturelle repræsentationer ikke nødvendigvis kan skilles fra spørgsmålene om social og økonomisk retfærdighed, og hvordan klassetilegnelse opererer mellem abstrakte strukturer og konkrete specificiteter i hverdagslivet (Fraser 1999). Butler er imidlertid kritisk overfor Bourdieu; bl.a. mener hun, at han *"privilegerer det sociale og det objektive og derved kommer til at overse det forandringspotentiale, der ligger i den diskursive praksis"* (Højgaard & Staunæs 2007: 130) (se også McNay 1999b: 181). Selvom funktionen af performative talehandlinger kan relateres til Bourdieus begreber habitus og den kropslige hexis, der ifølge ham fungerer som generative mekanismer i forhold til konstitueringen af den sociale verdens sammenhænge, mener Butler altså, at der findes et forandringspotentiale i de gentagede 'gørelser' (citerede praksisser), som Bourdieu overser (se bl.a. Butler 1999 samt 2007). Noget af styrken ved det poststrukturalistiske perspektiv, som Butler repræsenterer, er således, at strukturer, idet de fortolkes refleksiøvt af individer, også betragtes som noget, der kan problematiseres, transformeres eller opretholdes via forhandling, modstand eller konformitet. Jagger formulerer det på følgende måde: *"An important aspect of Butler's critique of identity is that the categories through which embodied subjects come into being are never fully determining. This allows for the possibility of resistance, for the rearticulation of the categories, and hence social and self-transformation"* (Jagger 2008: 7).

Flere har imidlertid rettet en kritik mod Butler og særligt knyttet denne til hendes performancebegreb, som menes at være problematisk, fordi det inviterer *"en til å tro at kjønn, etnicitet eller andre identiteter kan velges som teaterkostymer"* (Prieur 2004: 168). Butler selv har ved flere anledninger svaret igen på denne kritik; bl.a. understreger hun i bogen *Bodies that Matter* (1993), at køn som performativ handling skal betragtes som en historisk og kulturelt skabt magtstruktur og dermed ikke som en garderobe, individet frit kan gå ind og ud af. Selvom kønnet anses for at være en konstrueret størrelse, er der altså ikke tale om en 'maske', som individet af fri vilje tillægger sig (Butler 1990: 7 samt 1993:

12). Butlers argument er, at intet er prædiskursivt, og at det derfor heller ikke giver mening at antage, at køn kan være en performance, som subjektet tager på sig, da subjektet aldrig vil stå uden for kulturen og diskurserne og dermed være i stand til at udføre en sådan intentionel handling. Kritikken mod Butler handler i nogen grad om, at flere synes at have overset, at hun skelner mellem performance og performativitet. I en samtale med Salih forklarer Butler således:

“Let’s think about the difference between performativity and performance. I was somewhat surprised that people took performativity to be nothing other than performance when they read *Gender trouble*. (...) I’m not opposed to performance and in fact performance is a crucial part of performativity, but there’s something else that’s going on: the performance of a gender is also compelled by norms that I do not choose. I work within the norms that constitute me. I do something with them. Those norms are the condition of my agency and they also limit my agency; they are that limit *and* that condition at the same time. What I can do is, to a certain extent, conditioned by what is available for me to do within the culture and by what other practices are and by what practices are legitimating. (...) What are being performed are the cultural norms that condition and limit the actor in the situation” (Salih & Butler 2004: 344-345).

I Butlers forståelse ligger altså, at performance er én dimension af performativitet, men at performativitet dækker over det faktum, at de handlinger, der bliver iscenesat eller fremført i sociale kontekster, også er tæt knyttet til det, der ikke kan udtrykkes eller performes. Pointen er, at det ubevidste er en vigtig dimension i den performative subjektkonstruktion. Det er netop dette faktum, der foranlediger Bettie til at fremhæve, at et fokus på performativitet ikke er ensbetydende med, at de materielle realiteter ignoreres: “*The concept of performativity points to the ways in which we are produced by weighty structures (at once material and ideal) that preexists us, and highlights the extent to which the reproduction of inequality does indeed happen behind our backs*” (Bettie 2003: 192) (uddybes også senere).

Jeg er især optaget af begreberne performance og performativitet, fordi jeg mener, at de rummer et potentiale i forhold til at forstå, hvordan mennesker aktivt – og ikke mindst kreativt - konstruerer deres sociale virkelighed. Mens performance er noget, subjektet gør, refererer performativitet til den proces, gennem hvilken subjektet bliver til. Forskellen består således i, at performance kan betragtes som individers ekspressive, strategiske og mere eller mindre bevidste forsøg på at gøre krav på en given social position, mens performativitet omfatter den magt, som gennemsyrrer performances og performeren, og altså indbefatter den løbende og ofte ubevidste proces, hvormed individet kommer til eksistens. Det er indimellem svært at blive klog på, hvordan og hvorvidt de to adskiller sig fra hinanden. I artiklen *Taking Butler elsewhere* påpeger Gregson og Rose da også, at det slet ikke giver mening at tænke dem separat, da *"performance – what individual subjects do, say, 'act out' – is subsumed within, and must always be connected to, performativity, to the citational practices which reproduce and subvert discourse, and which at the same time enable and discipline subjects and their performances"* (Gregson & Rose 2000: 441).

I artiklen *Problematizing Performance* (1998) argumenterer Schieffelin for, at den performative tilgang med fordel kan udfoldes ved at fokusere konkret på relationen mellem performeren og andre i situationen. Udgangspunktet for Schieffelin er, at performativitet ikke bør defineres med henvisning til aktørernes bevidste intention. Aktører er, hævder han, mere performative, end de nødvendigvis har til hensigt at være. Alle handlinger har i større eller mindre grad en ekspressiv dimension, og de kan i den forstand ikke undgå at afsløre noget om og/eller medføre noget for både aktøren og den givne situation. Schieffelin understreger i den forbindelse, at kontrollen over ekspressiviteten ikke tilhører aktøren, men derimod situationen. En performance stopper ikke, pointerer han i tråd med Butler, når performeren har udført handlingen; den fortsætter i og med andre tolker på den. Heraf følger, at aktøren ikke kan kontrollere, hvorvidt handlingerne giver det indtryk på omverdenen, som han/hun havde tænkt. Andres tolkning af en given performance kan være anderledes end aktørens intention hermed, hvilket Butler også forklarer på følgende måde: *"The effects of performatives, understood as discursive productions, do not conclude at the terminus of a given statement or utterance (...). They continue to signify in spite of their authors, and sometimes against their authors' most precious intentions"* (Butler 1993: 241). Det er netop dette forhold, der gør handlinger risikable for aktørerne, konkluderer

Schieffelin. Der er altid en risiko for, at en performance kan mislykkes, og i så fald får aktøren svært ved at opnå anerkendelse i handlingsøjeblikket.

Ved at skærpe fokus på den mellem-menneskelige interaktion (den relationelle dimension) og på handlingers uforudsigelighed (de risikable aspekter) placerer Schieffelin de performative handlinger centralt i menneskers oplevelse af praksis. Jeg finder det centralt, at han på den måde knytter praksis og performativitet tæt sammen, men samtidig markerer et handlingsrum. Ifølge Schieffelin refererer praksis til de aspekter af menneskelig adfærd, der i vid udstrækning er struktureret omkring *"unquestioned, unthought habits, through which human beings normally carry out the business of living"* (Schieffelin 1998: 199) - dét Bourdieu kalder habitus - mens performance og performativitet refererer til menneskers aktive og kreative bearbejdning af deres livsbetingelser. Ifølge Schieffelin handler relationen mellem praksis og performance/performativitet netop om aktørenes muligheder for at improvisere. Han skriver således: *"Performance embodies the expressive dimensions of the strategic articulation of practice"* og fortsætter:

"It is manifest in the expressive aspect of the 'way' something is done on a particular occasion: the particular orchestration of the pacing, tension, evocation, emphasis, mode of participation, etc. in the way a practice (at that moment) is 'practised', that is 'brought off'. It gives the particular improvisation of practice in a particular situation its particular turn of significance and efficacy for oneself and others at the time – in the moment where habitude becomes action. Thus performativity is located at the creative, improvisatory edge of practice in the moment it is carried out – though everything that comes across is not necessarily consciously intended" (Schieffelin 1998: 199; fed skrift erstatter kursiv i originaltekst).

Jeg finder det ydermere interessant, at Schieffelin, i højere grad end Butler, knytter performance og performativitet tæt sammen med reproduktionen af den sociale orden. Han konkluderer, at mennesker *kan* handle kreativt, men understreger samtidig, at de i vid udstrækning er 'dømt' til at performe i relation til deres placering i den sociale orden.

Schieffelin's pointe er, at mennesker, når de performer, gør det med udgangspunkt i de materielle og kulturelle ressourcer, som de har adgang til. Enhver performativ handling vil altid være indlejret i historien, og bliver således en del af de processer, der strukturerer det sociale og er socialt strukturerende. Schieffelin's forståelse af performance og performativitet er givtig, mener jeg, netop fordi den fokuserer på den subjektive side af praksis samtidig med, at den knytter menneskers levede erfaring, deres handlinger og deres (regulerede) improvisationer sammen med de objektive rammer, indenfor hvilke disse finder sted. Uden at undervurdere betydningen af disse rammer, formår Schieffelin at fremhæve de kreative dimensioner ved handlinger ved at fokusere på den *skabelse* handlinger bærer præg af, når mennesker improviserer og herunder forhandler betydning.

Anden forskning og nøglebegreber

I det følgende skal jeg kort gennemgå en række feministiske værker. Styrken i de værker, som jeg har valgt at præsentere, ligger i deres imponerende evne til at omsætte abstrakte teoretiske begreber og tænkemåder til analyser af konkret empirisk materiale; det drejer sig for de flestes vedkommende om at arbejde empirisk med Bourdieus begrebsapparat, men for fleres vedkommende også om at omsætte Butler og det poststrukturalistiske tankegods "til analyser af det subjekt- og hverdagsnære" (Højgaard og Staunæs 2007: 132).

Disidentifikation og respektabilitet

Beverley Skeggs, som jeg allerede har refereret til flere gange, udgår fra en feministisk kulturforskningstradition. I bogen *Becoming Respectable: Formations of Class and Gender* (1997a) analyserer hun således, hvordan kvinders subjektivitet som klasse- og kønsindivider konstrueres. Bogen, der siden har vundet stor international anerkendelse, baserer sig på et etnografisk studie af 83 unge hvide kvinder fra arbejderklassen i England, der alle er indskrevet på et social- og sundhedsassistentkursus ("*caring course*") på det lokale college. Skeggs er i sit teoretiske forfatterskab i høj grad inspireret af Bourdieus model over sociale klasser og kapitalmetaforer, hvilket hun eksplicit gør rede for i første del af bogen, hvor hun bl.a. skriver: "*This framework is chosen because it provides the greatest explanatory power to understand the intersections of class and gender in subjective production*" (Skeggs 1997a: 7). I Skeggs's studie ses endvidere inspiration fra

poststrukturalistisk feminisme; herunder særligt Butler. Skeggs er især optaget af Butlers subjektiveringsbegreb og bruger dette som en metode til at forstå, hvordan subjektivitet konstrueres gennem indtagelse og forhandling af forskellige positioner. Hendes ambition er ikke bare at forstå, hvordan de unge arbejderklassekvinder positioneres, men også hvordan de positionerer sig selv – det være sig jf. tidligere i forhold til både de nære hverdagsdiskurser og de bredere diskurser om køn og klasse, der florerer i samfundet.

Skeggs's konklusion er, at de unge arbejderklassekvinders position i samfundet spiller en stor rolle i forhold til deres identitetsdannelse. I den forbindelse udvikler hun begrebet disidentifikation, idet hun konstaterer, at kvinderne afviser at identificere sig med deres position, fordi de ikke oplever, at denne indeholder noget positivt – således skriver hun: *"Class was central to the young women's subjectivities. It was not spoken of in the traditional sense of recognition (...) but rather was displayed in their multitudinous efforts not to be recognized as working class"* (Skeggs 1997a: 74; fed skrift erstatter kursiv i originaltekst). Når Skeggs således anvender begrebet disidentifikation, er det, som Jensen skriver, i et forsøg på:

“... at indfange en **markeret** afstand til bestemte identitetskategorier, og er dermed ganske forskelligt fra et indifferent fravær af identifikation (som vi blot kunne kalde ikke-identifikation). Aktiv og markeret disidentifikation er altså hos Skeggs en strategi, mennesker kan iværksætte for at afvise eller undgå at blive subjektiveret eller interPELLeret til identiteter, som de af den ene eller anden grund finder truende eller associeret med et fravær af symbolsk værdi” (Jensen 2007: 66; fed skrift erstatter kursiv i originaltekst).

Kvinderne, hvorom Skeggs koncentrerer sin analyse, gør oprør mod den traditionelle kvindelige arbejderklasseidentitet. De kæmper således mod at blive stemplet som vulgære, billige og seksuelt tilgængelige, hvilket er de egenskaber, som de oplever, er særligt tilknyttet arbejderklassens kvinder. I forsøget på at undgå association med dette billede, investerer kvinderne mange kræfter i deres fremtoning, påklædning, fritidsinteresser, hjemmets udsmykning o. lign. – alle investeringer, som Skeggs tolker som forsøg på at

passere som middelklasse (*"to pass as middle class"*). Med billedet af den sofistikerede og elegante middelklassekvinde in mente søger de unge arbejderklassekvinder aktivt at eftergøre en tilsvarende præstation (performance) af respektabilitet og omsorgsfuldhed. For arbejderklassekvinderne i Skeggs studie bliver det et mål at leve op til middelklassekvindens femininitet. Forsøget på at passere som middelklassekvinde, at blive accepteret i denne anden gruppe, og at vide hvad man skal gøre for at opnå accept, skaber imidlertid stor ængstelse hos dem, som håber på at kunne passere. Et tilbagevendende tema i Skeggs' studie er derfor arbejderklassekvindernes konstante uro og angst for at falde igennem; at blive gennemskuet, opfattet som ikke-respektabel og helt degraderet til positionen 'de andre' (jf. også Schieffelin's betoning af de risikable aspekter af performances og den dertil knyttede usikkerhed i forhold til at opnå anerkendelse).

Ifølge Bourdieus teori konstitueres og tilpasses habitus løbende til de omgivende forhold, hvorfor det er vanskeligt for de sociale agenter at frigøre sig fra den skæbne, som deres position i samfundet har tiltænkt dem. Med udgangspunkt i sit etnografiske studie kritiserer Skeggs imidlertid Bourdieu for ikke at kunne forklare de tilfælde, hvor der – til trods for alle givne forhold – eksisterer en manglende sammenhæng mellem positioner og dispositioner. Hun skriver således:

“Class positions and class identity, however, are not the same. The young women had a clear knowledge about their 'place' but they were always trying to leave it. (...) What Bourdieu does not account for is the processes by which the adjustment is either made or resisted. Adjustment may not happen” (Skeggs 1997a: 81).

I stedet for at betragte de arbejderklassekvinder, hun studerer, som passive kvinder, der accepterer den skæbne, deres position i det sociale rum har tildelt dem, forstår Skeggs dem som aktive medskabere, der i et forsøg på at undslippe deres sociale position, konstruerer *"their subjectivities through class-informed performances"* (Skeggs 1997a: 74). Skeggs konklusion er, at der ikke nødvendigvis er en sammenhæng mellem objektive positioner og individers subjektive forståelse af, hvem de i virkeligheden er. Opfattelser af køn,

race/etnicitet, seksualitet, etc. samvirker med forestillinger om klasse, og disse opfattelser får afgørende betydning for, hvilken subjektposition, der kan antages.

Respektabilitet er for Skeggs en central mekanisme, gennem hvilken begrebet klasse opstår. Som det vil fremgå senere, benyttes selve begrebet respektabilitet sjældent af de kvinder, jeg har interviewet, men beslægtede termer - de fleste med moralske konnotationer - bruges ofte. Dette passer fint med Skeggs terminologi. Sådan som Skeggs bruger begrebet, er respektabilitet netop en værdi, som knyttes til mennesker gennem moralske diskurser; det dannes bl.a. ud fra de selvfølgeligheder og enigheder, hvormed folk karakteriserer, hvem som er respektable, og hvem som ikke er. Ifølge Skeggs giver respektabilitet den enkelte mulighed for at se sig selv som et værdifuldt, moralsk individ. Dette appellerede i sin tid til middelklassen, og respektabilitet blev således en måde, hvorpå denne kunne konsolidere sin identitet og status ved at distancere sig selv fra arbejderklassen – masserne af farlige, truende, uciviliserede, revolutionære, patologiske og respektløse andre: *“Dirt and waste, sexuality and contagion, danger and disorder, degeneracy and pathology became the moral evaluations by which the working class were coded and became known and are still reproduced today”* (Skeggs 2004: 4). Skeggs beskriver, hvordan respektabilitet til enhver tid fungerer som en vigtig markør, når mennesker skaber grænser mellem sig selv og andre. Hele grupper klassificeres og identificeres i denne proces som respektable eller ej, og samtidig bliver moral et offentligt spørgsmål. Visse grupper betragtes som kvalificerede til at være moralske, mens andre vurderes nødvendige at kontrollere. Anvendelsen af moralske kategorier placerer, ifølge Skeggs, kvinden i centrum for konstruktionen af respektabilitet. Mennesker med en anden hudfarve end hvid, mennesker fra arbejderklassen og særligt kvinder betragtes som farlige, smittede, løstgængende og uciviliserede - som abjects jf. Butler (Skeggs 1997a) (se også Berggren 2001). Også Ortner har tidligere fremhævet sammenhængen mellem klasse og respektabilitet. Hun knytter i den sammenhæng respektabilitet tæt sammen med seksualitet og skriver bl.a.: *“the working class is cast as the bearer of an exaggerated sexuality, against which middleclass respectability is defined”* (Ortner 1991: 177). Det er frem for alt arbejderklassens kvinder, der udsættes for moralsk bedømmelse i forhold til, hvordan de optræder og repræsenterer kvindelighed.

Skeggs's pointe er, at forskellige kvinder har ulige forudsætninger for at fremstå som respektable, eftersom kategorien 'kvinde' altid produceres i processer, som også inkluderer klasse. Bedømmelsen af respektabilitet foretages således ofte ud fra, hvordan kvinder organiserer deres hjem, tager vare på deres mand og børn samt evner at disciplinere både sig selv og familiens medlemmer til hensigtsmæssig og moralsk opførsel. Denne praktik former/fordrer en ganske særlig type kvindelighed; den respektable kvinde. Den respektable kvinde fungerer som usynlig repræsentant for en god hygiejne, en god seksualitet og en god moral såvel i hjemmet som på samfundsmæssigt niveau (Skeggs 1997a: 3, 5, 42, 46). At værne om familien modsættes seksualitet. Kvinder får således en særskilt moralsk betydning og et særskilt ansvar, hvilket kan give dem ikke bare respektabilitet, men også en vis status og en egenverdi. De må, hævder Skeggs, lære at holde af deres pligter sådan som de defineres af andre og får samtidig magten til at konstruere distinktioner i forhold til andre kvinder, som klassificeres som ikke-respektable (Berggren 2001). Gennem at anvende respektabilitet som analyseredskab sigter Skeggs på at genindføre klassebegrebet i feministisk forskning. Respektabilitet er, konkluderer hun, noget, man enten har eller ikke har, afhængig af hvilken klasse man tilhører. De sociale kapitalformer, som kvinder hver især er i besiddelse af, påvirker således deres muligheder for at overhovedet at kunne opnå respektabilitet. Mens respektabilitet i hovedsagen er en del af middelklassens identitetsgrundlag, betragtes dette ikke som noget arbejderklassekvinder er selvskrevet til hverken at have eller at få.

Performativitet og iscenesættelser

I bogen *Women without Class: Girls, Race and Identity* (2003) foretager Julie Bettie en imponerende Bourdieu/Butler-inspireret analyse af måden, hvorpå mexicansk-amerikanske High School piger konstruerer deres egne klassesdistinktioner gennem begreber som fx "chicas," "cholas" og "trash" i forhold til at referere til sig selv og deres jævnaldrende. Disse kategorier betegner piger, som har henholdsvis middelklassebaggrund, arbejderklassebaggrund eller bare manglende ambitioner, på baggrund af en række præstationsindikatorer ("performance indicators") såsom iscenesættelse, påklædning, tale, valg af omgangskreds, etc. uden at de dog nogensinde nævner kategorien klasse.

Udgangspunktet for Betties etnografiske studie er et års feltarbejde. Ud over feltnotater baserer undersøgelsen sig på ca. 60 interviews. Bettie bliver i løbet af sit feltarbejde hurtigt optaget af, hvordan klasseforskelle i høj grad er en del af den daglige interaktion på den skole, hun studerer, såvel pigerne imellem som i forholdet mellem pigerne og de øvrige elever samt lærergruppen. De mekanismer og processer, Bettie får øje på, bliver sjældent italesat direkte; i stedet bliver klasseforskelle ofte artikuleret som individuelle forskelle ('hun er populær' eller 'hun er en taber') og som forskelle i gruppemedlemskab og dertilhørende stil. Bettie er optaget af, i hvor høj grad de unge kvinder, hun studerer, forhandler og orienterer sig på baggrund af såvel køn, etnicitet, klasse og seksualitet. Samtidig slår det hende, at den kompleksitet, som er knyttet hertil, ofte overses, da kvindernes handlinger jævnligt misfortolkes; ikke mindst fordi deres gøren og laden som oftest mere eller mindre udelukkende forklares med udgangspunkt i deres køn og seksualitet. Klasseforskelle bliver således ofte fejltolket til overvejende at handle om køn og forskelle i seksualmoral (fx som forskelle mellem "*good girls*" og "*bad girls*"), og hermed overses, hævder Bettie, at valg omkring udseende og optræden samt unge kvinders brug af kønsspecifikke forbrugsvarer også er en måde, hvorpå unge kvinder forhandler betydninger og konstruerer distinktioner mellem sig selv og andre i et klassestratificeret samfund (Bettie 2003: 93).

"Women perform different versions of femininity that are integrally linked and inseparable from their race and class performances" (Bettie 2000: 15), skriver Bettie og fremhæver, hvordan distinktioner mellem unge kvinder fra såvel middelklassen som arbejderklassen er mærket på en række forskellige områder: gennem beklædning, ordforråd, grammatik, udtale og accent, hårstil, kosmetik, attitude over for lærere og måske mest vigtigt gennem indstillinger til og erfaringer med seksualitet. De unge middelklassekvinder i Betties studie betragter tætsiddende tøj og kraftig brug af makeup som utvetydigt tegn på, at deres artsfæller fra arbejderklassen er seksuelt promiskuøse, uanfægtet at dette ofte eller i hvert fald ikke nødvendigvis har hold i virkeligheden. Tilsvarende konklusion kommer Ortner også frem til: *"There is a related language of class difference for high school girls, a language of sexual virtue. Thus girls classified as 'sluts' and 'whores' are almost always working-class girls; the language of sexuality is also language of class"* (Ortner 1998: 9; min fremhævelse). De unge arbejderklassekvinder i Betties studie er i høj grad

opmærksomme på disse fordomme/opfattelser og forstærker ofte deres klasseidentitet ved at overdrive forskellighederne mellem dem selv og middelklassepigerne (Bettie 2000: 17). Ved at sætte håret på bestemte måder, bruge parfume og påføre bestemte farver, typer og mængder af makeup symboliserer de unge kvinder ikke bare en måde at fremføre heteroseksualitet og femininitet – handlinger der reproducerer og naturaliserer de dominerende kulturelle normer omkring seksualitet – de fremfører samtidig klasse ved at distancere sig selv fra kvinder, som de opfatter som 'de andre'. Som Bettie fremstiller det, handler de unge kvinders udtryksformer altså i høj grad om andet og mere end bare et spørgsmål om iøjnefaldende livsstilsforbrug. McNay skriver også om denne problematik:

“In a society in which the behaviour of individuals is often governed by an incitement to consumption, it may be necessary to determine the point at which the construction of one's life as a work of art ceases to be an act of conspicuous consumption – or in Bourdieu's terms a sign of 'distinction' – and becomes a gesture of resistance” (McNay 1994: 155; referet i Fraser 1999: 118).

Ifølge Bettie bruger de unge arbejderklassepiger deres køn som en ressource; de 'gør' femininitet i en situation, hvor andre ressourcer er begrænsede og søger på den måde at kompensere for deres manglende muligheder for at klare sig godt i skolen og i øvrigt. I forhold til at forstå de unge kvinder er det helt forenklet og misvisende at tro, at deres adfærd og handlinger blot handler om køn, hævder Bettie. I så fald ville det ikke kunne forklare, hvorfor de unge kvinder - når man tænker på den vifte af kønsperformances, som rent faktisk var tilgængelige for dem - nu engang foretager de valg, som de hver især gør. I stedet konkluderer Bettie, at pigernes fremførelse af køn og versioner af femininitet i høj grad er præget af en spirende viden om race- og klassehierarkier:

“They created styles and practices that worked as alternative badges of dignity; they made overt claims to adult status [such as getting pregnant, bringing up children]; and they invoked various kinds of claims to authenticity (racial, subcultural) as a strategy to heal various injuries of inequality” (Bettie 2000: 167).

Ifølge Bettie er klasseforskelle en nøglekomponent i forhold til at forstå, hvordan middelklassens eksklusionshandlinger gør det vanskeligt for arbejderklassepiger at opnå succes i skolen og på arbejdsmarkedet. I forsøget på at modstå og symbolsk 'helbrede' smerter som følge af klasse- og raceforskelle påtager arbejderklassepigerne sig en adfærd, der blot gør deres situation vanskeligere. De tilstræber at være 'cool', hvilket bl.a. indebærer at udeblive fra timer, at være uvidende om hvilke opgaver, der skal afleveres hvornår, etc. Ved at signalere ligegyldighed kommunikerer arbejderklassepigerne en klar besked: *"I cannot fail at your game if I opt out of it"* (Bettie 2000: 108).

Selvom der er en stærk sammenhæng mellem en ung kvindes klasseoprindelse (qua hendes forældres socioøkonomiske status) og hendes klasseperformance i skolen, så er forholdet mellem disse to disharmonisk, hævder Bettie. Hun konkluderer således, at undtagelser forefindes, og beskriver hvordan hun af flere omgange var vidne til, at middelklassepiger fremførte arbejderklasseidentitet og vice versa: *"In other words, some students were engaged in class "passing" as they choose to perform class identities that were not their own"* (Bettie 2002: 9). Det er netop på grund af denne uperfekte/disharmoniske sammenhæng, at Bettie finder det relevant, ikke kun at definere de unge kvinder i undersøgelsen som arbejderklasse og middelklasse af oprindelse, men også som arbejderklasse- og middelklasseperformers. De piger, som på den ene eller anden måde forsøger at passere som en anden klasse end den, de oprindeligt hører til, må i vid udstrækning forhandle mellem den 'arvede' identitet, som de har med sig hjemmefra, og så den 'valgte' identitet, som de fremfører i skolen. Bettie forklarer i denne sammenhæng ikke, hvilken interesse de middelklassepiger, som hun observerer performe en arbejderklasseidentitet, har i denne 'passing' under niveau. Ifølge Bourdieu må svaret dog være, at pigerne opnår en gevinst herved. Han betragter det som et strategisk træk, når mennesker, der besidder en privilegeret position i det sociale rum, snobber nedad, og fremhæver, at mennesker fra en ophøjet position via nedladende strategier (*"condescending strategies"* jf. Bourdieu 1990a: 127) kan opnå en gevinst både i kraft af sin position og af sin evne til at overskride den (for en uddybning se også Prieur 2006: 66).

I forhold til de unge kvinder konkluderer Bettie, at forhandlingen af klassetilhørighed ikke altid er uproblematisk, og at særligt arbejderklassepiger må arbejde ihærdigt for at fremstå

autentiske: *"It is one thing to 'perform' working-class identity if you have middle-class cultural capital and quite another to be working class and trying to acquire the cultural capital that even allows you to pass as middleclass"* (Bettie 2003: 164). Ligesom kvinderne i Skeggs's studie nærer også de unge arbejderklassekvinder i Bettie's studie en uro og angst for at falde igennem. Noget Bettie ikke udfolder så meget i forhold til denne problemstilling, er det element af magt og dominans, som kvindernes handlinger udføres på baggrund af (og som Bourdieu netop fanger bl.a. med begrebet om de nedladende strategier). Netop dette aspekt synes jeg, at Skeggs har et bedre blik for. Som hun bl.a. forklarer i bogen *Class, Self and Culture* (2004) genererer de forskellige udvekslingsmekanismer forskellige værdier, fordi kvinderne - på grund af forskelle i positioner i det sociale rum - har forskellige perspektiver og ikke mindst forskellige muligheder; perspektiver og muligheder som alle i høj grad er influeret af magt: *"Whilst some people are able to play with categories of identity, others may find it impossible because they do not have the requisite resources and knowledge"* (Skeggs 2004: 59-60).

Ifølge Bettie opstod ideen om at tænke klasse som en aktiv og kreativ gøren, fordi det undervejs i feltarbejdet gik op for hende, at den måde, hvorpå de unge kvinder forhandler deres klassetilhørighed i høj grad var et spørgsmål om subjektiv positionering, bearbejdning og selviscenesættelse: *"As I came to understand these negotiations of class as cultural (not political) identities, it became useful to conceptualize class as not only a material location but also a performance"* (Bettie 2000: 10). Som jeg allerede har været inde på tidligere, understreger Bettie i den forbindelse, at dét at betragte klasse, som noget der skabes performativt, ikke indebærer, at materialiteten ignoreres. De reelle konsekvenser af klasseforskelle inkluderer såvel materielle som kulturelle ulighedsskabende processer gennem hvilke, vi tolker og forstår verdenen, og magten bag disse processer ligger i den naturlighed, hvormed de får betydning for det enkelte menneskes erfaring, erkendelse, handlemuligheder samt adgang til deltagelse, anerkendelse og indflydelse. Normaliseringen, legitimeringen og institutionaliseringen af klassebaseret ulighed regulerer klasseperformances. Selvom Bettie skriver fra en poststrukturalistisk position, fastholder hun altså (ligesom Schieffelin), at klasse er en effekt af de sociale strukturer, og at performative handlinger nødvendigvis må ses i sammenhæng hermed.

Køn som modmagt

Både Skeggs og Bettie konkluderer jf. ovenfor, at kvinder fra arbejderklassen søger at opnå kulturel accept og godkendelse ved at investere i feminitet. Samme konklusion drager den norske sociolog May-Len Skilbrei også i afhandlingen *Dette er jo bare en husmorjobb. Ufaglærte kvinner i arbeidslivet* (2003). Heri præsenterer Skilbrei resultaterne fra et feltarbejde, hun har gennemført blandt kvinder ansat enten som rengøringsassistenter eller som kassedamer i dagligvarebranchen. Disse kvinder er, konkluderer Skilbrei, bevidste om, at de objektivt set har en lav position i samfundet, og dette danner baggrund for etablering af et alternativt værdisystem. De ufaglærte kvinder, Skilbrei møder, skaber deres eget syn på verden ud fra værdier, som de selv synes er vigtigere end økonomi, uddannelse og formel magt/status. Først og fremmest tager de afstand fra 'karrierekvinder', som de mener arbejder for meget og prioriterer forkert: "*Kvinner med utdanning og kontorjobber var det de holdt opp som det motsatte av det de selv var og ville være, både som mødre, koner og lønnstakere*" (Skilbrei 2003: 208).

Den lave løn, som Skilbrei's ufaglærte kvinder tjener, har konsekvenser for de muligheder de har for at skabe deres liv. Dette afspejler sig bl.a. i, at kvinderne reagerer stærkt på middelklassekvinder, der vælger at få deres børn passet i institutioner: "*Normen er at hvis du ikke strengt tatt trenger å arbeide mens du har barn hjemme, er det umoralsk å gjøre det. Når arbeiderklassekvinner handler slik som middelklassekvinner, er det fordi de tvinges til det av omstendighetene*" (Skilbrei 2003: 209). Skilbrei illustrerer efterfølgende sine informanternes syn på dette ved at henvise til de to begreber anstændighed og arbejdsomhed. Holdningen blandt arbejderklassekvinderne synes at være, skriver Skilbrei, at kvinder som dem selv er *anstændigt arbejdsomme*, fordi de kan arbejde hårdt uden at kny, og arbejder fordi de er nødt til det. Middelklassekvinderne derimod er *uanstændigt arbejdsomme*, fordi de er for optaget af deres arbejdsopgaver, og arbejder selvom de er gift med mænd, som kan forsørge dem (se også Skilbrei 2005a).

Forholdet mellem familie og arbejde opleves, konkluderer Skilbrei, som den vigtigste forskel mellem de ufaglærte kvinder og de kvinder, som er over dem i hierarkiet. Kontrasten til middelklassekvinderne bliver især konfliktfyldt, fordi kvinderne ved, at det er middelklassekvindernes kvindeversion, som forstås som den rigtige i samfundet. Deres

egen måde at være kvinde på bliver hængt ud som gammeldags og dum. Når disse kvinder holder fast ved en traditionel arbejdsdeling hjemme og i arbejdslivet, skal vi dog ikke lade os narre til at tro, at dette bare handler om, at kvinderne er gammeldags, konkluderer Skilbrei: *"I stedet må vi tenke over hva det vil si at kvinnene til tross for endrede samfunnsnormer om kjønn og arbeidsliv, insisterer på å gjøre de samme valgene som mødrene og bestemødrene sine"* (Skilbrei 2003: 300).

I samfundet generelt fremstår præstationer og ambitioner på arbejdsmarkedet som en vigtig del af kvinders selvrealisering, og sideløbende har familien tabt en del af sin betydning som kilde til en positiv bekræftelse på en moderne kvindelig identitet. For Skilbreis informanter forholder det sig imidlertid anderledes; de har *"valgt seg livet i familien som sin arena, i fortid, nåtid og framtid"* (Skilbrei 2003: 214), hvilket Skilbrei forklarer med henvisning både til de materielle og de kulturelle begrænsninger, der er i kvindernes liv. Familielivet udgør en vigtig symbolsk funktion i kvindernes liv. Det er her, og ikke på arbejdsmarkedet, at de finder værdighed og mening. Skilbrei konkluderer derfor:

"Den gode kvinneligheten og det gode moderskabet, lest gjennom yrkespraksis, kan være én måte å bygge positiv identifikasjon som arbeiderklassekvinne på. Kvinneligheten er en kategori de følte seg komfortable med, og som de gjerne framhevet på bekostning av andre. Å spille på kjønn kan forstås som en form for klassebasert motmaktstrategi" (Skilbrei 2005a: 65).

Skilbreis konklusioner lægger sig op af Skeggs's. Skeggs hævder, at kvinder kan investere i femininitet og ad den vej opnå personlig gevinst. Hun introducerer i den forbindelse begreberne bytteværdi versus nytteværdi med henblik på at illustrere, hvordan nogle kulturelle ressourcer fx femininitet ikke opererer som kapitalformer; de har ikke bytteværdi, men alligevel værdi for dem, der benytter sig heraf: *"What may have use-value for one group may not have exchange-value"* (Skeggs 2004: 18). I forlængelse af denne diskussion kritiserer Skeggs Bourdieu. Hun mener, at han begår den fejl at reducere alt til bytteværdi, og argumenterer for vigtigheden af også at forstå betydningen af ikke-

kumulative og ikke-konvertible investeringer, som når arbejderklassekvinder fx investerer i femininitet, moderskab og respektabilitet.

Forestillinger om et bedre liv

Amerikanske Sherry B. Ortner har markeret sig som feministisk antropolog. I sit tidlige forfatterskab har hun overvejende været optaget af at studere symboler og mening i fremmede kulturer (bl.a. har hun bedrevet en del feltarbejde i Nepal), men i de senere år har hun vendt blikket mod sin egen kultur og særligt mod betydningen af klasse i sit eget samfund. I bogen *New Jersey Dreaming: Capital, Culture and the Class of '58* (2003) tager hun således udgangspunkt i sin egen High School afgangsklasse i New Jersey i forhold til at undersøge betydningen af klasse, kultur og mobilitet. Ortner arbejder med udgangspunkt i Bourdieus sociologi og er drevet af et ønske om at forstå "*the workings of class in ordinary lives and ordinary times*" (Ortner 2003: 12). Hendes idé går ud på at lokalisere medlemmer af sin egen afgangsklasse og se på, hvordan livet har udformet sig for denne gruppe af mennesker og på denne baggrund drage konklusioner vedrørende klassemobilitet. Ortner formår at finde frem til 248 af de i alt 304 elever, som blev færdige sammen med hende selv på Weequahic High School i New Jersey d. 18. juni 1958. Disse personer modtog efterfølgende et spørgeskema og 100 blev derefter udvalgt til længerevarende interviews, mens de resterende blev kontaktet over telefonen for kortere interviews (Ortner 2003: 14). Bogen er delt i to dele. I den første del forholder Ortner sig til at beskrive medlemmerne af afgangsklassen og sammensætningen (hvem de var, og hvor de kom fra), mens den anden del behandler afgangselevernes oplevelser og erfaringer i årene efter dimissionen (hvem er de blevet, og hvad har de opnået) (se også Waldrop 2005).

Overordnet kan bogen siges at formidle en succeshistorie. Majoriteten af afgangsklassen har en jødisk baggrund, og de fleste af disse er vokset op i traditionelle arbejderklasse- eller middelklassefamilier. Fælles for størstedelen er dog, at de rider med på den mobilitetsbølge, som præger det amerikanske samfund op gennem 60'erne og 70'erne, og langt de fleste befinder sig, da Ortner siden finder dem, solidt plantet i den velhavende amerikanske overklasse eller øvre middelklasse. Ortner mener ikke, at dette mobilitetsmønster udelukkende kan forklares individuelt, men at dette handler om, at de

mere generelle makroøkonomiske ændringer, der prægede det amerikanske samfund i denne årrække, skabte nogle favorable betingelser, der kom hendes årgang til gode. Ud over denne makroøkonomiske forklaring, henviser Ortner imidlertid også til en mere kulturelt betinget forklaring. Hun konkluderer, at medlemmerne af afgangsklassen alle er vokset op med drømmen om klassemobilitet tæt inde på livet, og at dette hører med til forklaringen på deres succes. Hendes argument er således, at 'den amerikanske drøm' har været en vigtig drivkraft for medlemmerne af afgangsklassen; hvilket hun også søger at indfange med titlen *New Jersey Dreaming*. Netop dette forhold foranlediger Ortner til at tænke på klasse som et projekt. Hun skriver:

"If class is always an object of desire (or repulsion), whether historically or in the present, then it seems more useful to think of people, groups, policy makers, culture makers, and so on, as engaged in 'class projects' rather than, or in addition to, being occupants of particular classes-as-locations. (...) We may think of class as something people are or have or possess, or as a place in which people find themselves or are assigned, but we may also think of it as a project, as something that is always being made or kept or defended, feared or desired" (Ortner 2003: 13-14).

Ortner betragter klasse som et projekt i evig tilblivelse, og omtaler også dette som "*classing*" netop for at gribe de processuelle aspekter af klasse. Hun fremhæver selv, at hun på dette punkt bryder med Bourdieu, idet hun i højere grad lægger vægt på menneskers drømme og forestillinger om et bedre liv som motivation for handling: "*Imagination, at both the level of the individual and the level of public culture, can always exceed the limits of any given position. People are never wholly constructed by their class position or indeed by any other single aspect of their identity*" (Ortner 2003: 13). Ortners forståelse af drømme og forestillinger som drivkraft i forhold til social mobilitet er helt på linje med Butler og Schieffelin's betoning af individets muligheder for kreativ og aktiv bearbejdning af livsvilkårene. Selvom de strukturelle og materielle forhold har en betydning for menneskelig handling, fremhæver Ortner altså, at individuelle livsprojekter, fremtidsdrømme og kulturelt betingede forestillinger om et bedre liv er med til at motivere den enkeltes valg af uddannelse og arbejde.

Moralske distinktioner og symbolsk grænsedragning

Franske Michèle Lamont er professor i sociologi ved Harvard University. Hun har i sit samlede forfatterskab været optaget af de symbolske grænser, som mennesker gør brug af, når de kategoriserer sig selv og andre; dvs. de kriterier og typifikationssystemer, mennesker benytter sig af, når de skelner mellem 'deres type mennesker' og 'mennesker som ikke er deres type' samt den gråzone af mennesker, som er ligegyldige og blot tolereres. Disse kriterier er, hævder Lamont, ganske centrale i processen ved konstitueringen af ens selv, dvs. i måden hvorpå vi mennesker definerer vores identitet relationelt op imod forestillingen om, hvem vi ikke er, og hvad vi ikke står for (Lamont 1992 samt 2000).

I bogen *Money, Moral & Manners. The Culture of the French and the American Upper-Middle Class* (1992), som bygger på en komparativ interviewundersøgelse af den hvide, øvre middelklasse i henholdsvis Frankrig og USA, konkluderer Lamont bl.a., at folk både danner skillelinjer på baggrund af socioøkonomiske kriterier (som omfatter økonomisk og arbejdsmæssig succes) og kulturelle kriterier (som relaterer sig til vurderet intelligens, manerer og smag), men også på baggrund af moralske kriterier med vægt på personafhængige karakteristika såsom ærlighed, etik, arbejdsmoral og integritet (se også Southerton 2002a, 2002b). Lamonts arbejde er nært beslægtet med Bourdieus. Hun ender imidlertid med at kritisere Bourdieu på en række punkter; bl.a. mener hun, at han fokuserer for meget på de socioøkonomiske og kulturelle distinktioner, og overser hvor stor en betydning de moralske distinktioner rent faktisk har. Nøglen til den måde, vi mennesker evaluerer og rangerer distinktioner, hævder Lamont, gemmer sig i de symbolske grænser. Når mennesker skaber skel mellem sig selv og andre, er det ganske ofte med udgangspunkt i moralske forskelle - ved at gøre krav på bestemte egenskaber, som 'de andre' menes at mangle: vi er nede-på-jorden, de er prætentiose; vi er kosmopolitiske, de er fastgroede og provinsielle; vi er hårdtarbejdende, de er dovne, etc. (Sayer 2005b). I forlængelse heraf ligger implicit forestillingerne om 'de værdige' kontra 'de uværdige'. Disse relaterer sig typisk til livsstil og personlige egenskaber – økonomisk sans, renlighed, soberhed, kulturel dannelse, ærlighed, osv. Mange af disse egenskaber betragtes som kropsliggjorte og indkodede i udseende og opførsel og anvendes, som Skeggs også konkluderer jf. tidligere, i forhold til at markere en afstand til mennesker, der tilhører arbejderklassen.

Lamont finder en række forskelle de to lande imellem. Hvad angår de socioøkonomiske kriterier konkluderer hun fx, at de spiller en større rolle i USA end de gør i Frankrig. Amerikanerne er, hævder hun, mere optaget af penge og rigdom end franskmændene. Samtidig konkluderer hun, at finansiel succes for amerikanerne hænger tæt sammen med moralske værdier (Lamont 1992: 84-87). Også når det kommer til amerikanernes og franskmændenes syn på dannelse og korrekt opførsel er der klare forskelle. Ifølge Lamont fokuseres der i Frankrig mere på de kulturelle skillelinjer, end der gøres i USA; intelligens vurderes anderledes, ligesom der tænkes anderledes om forfinelse, intellektualisme og kosmopolitanisme. I Frankrig betragtes kulturel dannelse og kendskab til finkultur udelukkende som positivt, mens Lamont i USA finder en vis kulturel distance, en slags kulturel diskrimination, og en idé om, at sådanne træk er tegn på snobberi (Lamont 1992: 127-128). De moralske grænser spiller en væsentlig rolle i både USA og Frankrig. Der er dog forskel på, hvilke aspekter af de moralske spørgsmål, der lægges mest vægt på. Amerikanerne baserer i vid udstrækning deres opfattelse af den rigtige moral på kristne værdier og tager i høj grad afstand fra de falske ("*the phonies*"), de socialt opadstræbende ("*the social climbers*") og mennesker med lav moral, mens franskmændene er tilbøjelige til at ekskludere mennesker, som mangler personlig integritet, ikke udviser solidaritet med andre mennesker og ikke støtter op om staten (Lamont 1992: 60-61).

I bogen *The Dignity of Working Men. Morality and the Boundaries of Race, Class and Immigration* (2000) fortsætter Lamont med at studere moralske distinktioner og symbolsk grænsearbejde; denne gang dog med udgangspunkt i interviews med amerikanske arbejderklasse-mænd med forskellig etnisk baggrund. Lamont finder det problematisk, at middelklassen ofte isolerer sig socialt og geografisk fra andre grupper i samfundet. Denne isolation fremelsker en social nærsynethed ("*social myopia*"), hævder hun, og angiver dette som baggrunden for sit studie af arbejderklassen: "*It is in part to correct this myopia and to amplify the muted voices of the working class that I have written this book*" (Lamont 2000: 2).

Ifølge Lamont er moralske distinktioner væsentlige også for mændene i arbejderklassen. Således konkluderer hun bl.a., at størstedelen af de arbejderklasse-mænd, hun interviewer,

underspiller betydningen af økonomisk og kulturel kapital ved eksplicit at adskille penge og status fra værdi og personlig integritet. Hun forklarer dette på følgende måde:

“By doing so, the workers dissociate socioeconomic status from moral worth and thereby locate themselves above the upper middle class according to a standard to which they attach overarching importance” (Lamont 2000: 3).

- Og senere:

“Workers disentangle worth and social status by emphasizing other criteria of evaluation, such as equality of interpersonal relationships. (...) The use of such standards allows them to locate themselves at the top of a hierarchy – or, at least, side by side with others” (Lamont 2000: 107).

Ifølge Lamont har mænd i arbejderklassen ikke adgang til privilegerede positioner i samfundet, og de fokuserer i stedet på vigtigheden af at være et ordentligt, anstændigt og hårdtarbejdende menneske, der kan tage vare på familien og evner at dyrke de nære personlige relationer – *“It is not social position but attitude that counts”* (Lamont 2000: 101). Arbejderklasse-mændene tager således afstand fra eliten, som de mener, har forkerte værdier og en illegitim adfærd (arbejder for meget, har overfladiske relationer til deres kære, etc.). Man kan tale om, at de (på samme måde som kvinderne i Skilbreis studie) betragter sig selv som moralsk overlegne og dermed undgår eller afviser den sociale nedvurdering, som de ellers er i risiko for at blive udsat for.

Vejen videre

I dette kapitel har jeg præsenteret afhandlingens teoretiske fundament og nøglebegreber. Som det fremgår, trækker jeg på en bred vifte af perspektiver og begreber fra både sociologien og kønsforskningen. Min tilgang til disse er i høj grad anvendelsesorienterede (jf. også Christensen 2003); det primære formål er at anskueliggøre nogle af de

bagvedliggende betragtninger, der har været med til at koordinere dialogen mellem mig og mit empiriske materiale, samt præsentere en række af de grundlæggende begreber og opfattelser, der ligger til grund for analysen.

Som det fremgår af kapitlet, trækker afhandlingen i høj grad på Bourdieu. Samtidig vælger jeg at supplere Bourdieu blandt andet med Butler for på den måde at åbne for en udvidet forståelse af subjektivitet og subjektdannelse. Som Wacquant også påpeger, er der i Bourdieus forskning modsigelser, huller og ubesvarede spørgsmål (Bourdieu & Wacquant: 1996; forordet). Dette forhold lægger Bourdieu heller ikke selv skjul på, hvorfor han også åbenlyst opfordrer andre forskere til at tænke med og tænke videre, bearbejde og i det hele taget betragte hans perspektiver som arbejdsredskaber, der må tilpasses den enkelte forskeres konkrete formål og analyse. Nogle vil muligvis finde min kombination af Bourdieu og Butler usædvanlig, og der er da heller ingen tvivl om, at disse to teoretikere er uenige om ganske mange ting. Der er imidlertid også mange lighedspunkter mellem de to, hvorfor også både Lovell (2000), Skeggs (1997), McNay (1999a, 1999b) og Adkins (2004) tidligere har argumentet for fordelene ved en kombination. Når jeg vælger at supplere Bourdieu med Butler, handler det bl.a. om, at jeg mener, at det kan være svært indenfor Bourdieus teoriapparat til fulde at forstå, hvordan nogle individer klarer at gå imod, hvad der for dem burde være socialt/kulturelt givet. Jeg finder det derfor interessant at inddrage Butler, idet hun i højere grad opfatter subjektet som en fragmenteret og modsætningsfuld størrelse, og i det hele taget sætter fokus på de midlertidige aspekter af social handling, fx når det kommer til identifikationer og sociale positioner som knyttet til gentagelse og citerende praksisser, og ikke kun som tilpasning og akkommodation.

I de to næste kapitler præsenteres læseren, dels for afhandlingens konkrete fremgangsmåde, dels for metodiske overvejelser og betragtninger. I disse kapitler introduceres læseren bl.a. for de kvinder, hvis tanker, følelser, opfattelser, meninger, erfaringer og handlemåder, afhandlingen reelt centrerer sig om, og samtidig skal jeg også her komme yderligere ind på, hvilken 'funktion' teorierne har haft i forhold til mit arbejde.

Kapitel 3: Metodeovervejelser og fremgangsmåde

Denne afhandling baserer sig empirisk på individuelle interviews med etnisk danske kvinder med forskellig social position. I dette kapitel gøres rede for den konkrete fremgangsmåde i forbindelse med indsamling af empirien samt de overvejelser, jeg har gjort mig i den forbindelse. Desuden redegøres for min håndtering af det empiriske materiale, min analysestrategi samt mine refleksioner i forhold til fortolkning af materialet.

Aalborg-undersøgelsen

Som en del af COMPAS-projektet blev der i efteråret 2004 gennemført en større surveyundersøgelse blandt et repræsentativt udsnit af den aalborgensiske befolkning. Respondenterne blev kontaktet på baggrund af udtræk fra Det Centrale Personregister og i alt 1174 deltog; 565 mænd og 609 kvinder. Surveyen blev gennemført over telefonen af Socialforskningsinstituttet, der var købt til opgaven, og fik navnet 'Aalborg-undersøgelsen'. Forinden havde hver respondent modtaget et brev, hvori det blev forklaret, hvorfor og hvordan den pågældende person var blevet inkluderet i undersøgelsen, og hvad selve formålet med undersøgelsen var. Desuden blev det oplyst, at deltagelse var frivillig, og at resultaterne fra forskningsprojektet senere ville blive offentliggjort på en måde, hvorved enkeltpersoner ikke kunne identificeres.

Surveyen blev indledt med en kort introduktion. Derefter fulgte en række spørgsmål vedrørende alder, køn, ægteskabelig status, børn, tilknytning til Aalborg, respondentens

egen uddannelse og beskæftigelse, ægtefælles uddannelse og beskæftigelse samt forældres uddannelse og beskæftigelse. Desuden var der spørgsmål, der vedrørte forhold til arbejde, venskabsrelationer, økonomi, besiddelser og livsstil (medievaner, kulturforbrug, fritidsinteresser og –aktiviteter, madvaner, arbejdsdeling i hjemmet, kæledyr, helbredstilstand, etc.) samt spørgsmål vedrørende forskellige samfundsforhold (synspunkter, påstande, politiske holdninger, etc.). Det sidste spørgsmål til respondenterne i surveyen var, om vi i COMPAS-gruppen måtte kontakte dem igen med henblik på interview. Det er netop dette spørgsmål, der gjorde det muligt for mig at håndplukke informanterne til afhandlingen. Ud af de i alt 609 kvinder, der deltog i Aalborg-undersøgelsen, svarede 460 nemlig ja til, at de var villige til at lade sig interviewe.

Analysen af surveyen udgør omfangsmæssigt en mindre del af min afhandling (for særligt interesserede henvises i stedet til Skjøtt-Larsen 2008 samt Prieur, Rosenlund & Skjøtt-Larsen forthcoming). Jeg betragter interviewundersøgelsen som afhandlingens primære empiri, og det har følgelig været her, jeg har lagt mine kræfter. Som det også fremgik af forrige kapitel er mit ærinde at studere de subjektive dimensioner af klasse. Til dette mener jeg, at det kvalitative interview rummer en særlig fordel, idet man som forsker kan komme 'tæt' på en persons synspunkter med alle de nuancer denne måtte have. Det er netop nuancerne og de små betydninger, som jeg ønsker at indfange. Lad mig nedenfor forklare hvorfor jeg mener, at dette er vigtigt.

Fra kvantitativ til kvalitativ søgen efter klasse

Inden for den samfundsvidenskabelige forskning er surveyundersøgelser, og kvantitativt materiale i det hele taget, omgærdet med en særlig videnskabelig autoritet og legitimitet. Dette skyldes, dels at det er en metode, der i udgangspunktet baserer sig på et stort antal respondenter, dels at der er tale om standardiserede spørgeskemaer, hvor spørgsmålene nøje er søgt konstrueret på en neutral og objektiv måde. Også i forhold til surveyundersøgelser er det imidlertid vigtigt at være opmærksom på, at mennesker afhængig af køn, klasse, etnicitet, alder, etc. lever i forskellige sociale virkeligheder, og at spørgsmål og ord af den grund kan have meget forskellige betydninger. Johnson finder eksempelvis, at der er stor klassemæssig forskel på, hvordan de kvinder, hun interviewer,

tolker hendes spørsmål. Når hun fx spørger ind til, hvorvidt informanterne bor tæt på eller langt fra deres forældre, svarer kvinderne fra middelklassen ofte 'tæt på', selvom deres forældre bor op til flere timers kørsel væk. Arbejderklassekvinderne derimod svarer gerne 'langt fra', selvom deres forældre bor i samme by blot i et andet kvarter. Forklaringen på dette fænomen, konkluderer Johnson, er en markant forskel i oplevelsen af afstande - *"Near" and "far" were measured by life experience, not by an odometer* (Johnson 2002: 62). Arbejderklassekvinderne er, skriver Johnson, som oftest vokset op i samme kvarter, ofte i samme boligkarre eller -blok som deres forældre og eventuelt øvrige familiemedlemmer. Det er heller ikke alle kvinderne, der har adgang til bil og i så fald kan blot få kilometer synes langt væk. Middelklassekvinderne derimod er ofte vokset op med familier, der bor spredt; de er vant til at flytte sig langt enten med bil, tog eller fly og regner derfor ikke hverken 50 eller 100 kilometer for noget særligt.

Når jeg kigger på, hvad mine interviewpersoner i første omgang svarede i surveyen og siden uddybede i interviewene, kan jeg kun tilslutte mig Johnsons pointe. Også jeg finder, at mange af de spørgsmål, som vi i forskningsgruppen bag COMPAS-projektet omhyggeligt tilstræbte at formulere neutralt og værdifrit, alligevel 'rammer forbi'. Det er ikke til at komme udenom, at spørgsmålene er udtænkt i en akademisk kontekst, og at vi, forskerne bag, spørger fra ét sted i det sociale rum. Dette udgør et metodisk problem for sociologien, hvilket Bourdieu også påpeger. Han skriver således:

"Når indikatorernes sociale betydninger ikke er analyseret på forhånd, kan det gjøre selv de tilsynelatende grundigste spørreundersøkelser ubrukelige for sosiologien" (Bourdieu 1995c: 65).

- Og senere:

"Er det nødvendig å gjenta at det som synes er til for å synes, og at vitenskapen, som ikke kan finne klasseforskjeller med mindre de innføres i utgangspunktet, er dømt til å virke forutinntatt for de som selv får klasseforskjellene til å forsvinne, på ulastelig og uskyldig vis, rett og

slett ved a hengi seg til en form for positivistisk **laissez-faire**” (Bourdieu 1995c: 66; fed skrift erstatter kursiv i originalen).

Ligesom Johnson kan jeg konstatere, at det særligt er blandt gruppen af arbejderklassekvinder, at vi ikke får de informationer, vi sigtede efter med spørgsmålene. Som et eksempel vil jeg fremhæve Joan, der til følgende spørgsmål i surveyen *'Jeg betaler gerne lidt mere for økologiske madvarer'* svarer 'helt uenig'. I første omgang er det nærliggende at konkludere, at Joan *ikke* er tilhænger af økologi, at hun ikke er miljø- og sundhedsbevidst, eller at hun i hvert fald ikke er det i en grad, der får hende til at handle derefter. Da jeg interviewer Joan, finder jeg imidlertid, at der er en anden forklaring på hendes svar. Joan er oprindeligt uddannet receptionist, men modtager revalidering og har de sidste mange år været væk fra arbejdsmarkedet. Hun bor alene med sin søn, og de har ganske få penge mellem hænderne. Sønnen har tendens til allergi og astma, og netop derfor, fortæller Joan, ville hun gerne købe økologiske varer. Hun siger bl.a.: *"Altså, jeg ville gerne, helt vildt gerne, købe det (økologisk, red.). Det er mere rigtigt at bruge ting, der ikke er blevet proppet alt muligt kunstigt ind i og sprøjtet og sådan noget. Men jeg synes, at det er for dyrt; vi har ikke råd til det, så vi har valgt det fra."* Når man snakker med Joan står det klart, at dét at købe økologisk ikke kun er et spørgsmål om at være orienteret og prioritere 'rigtigt', men at de materielle betingelser også spiller en rolle – når man, som Joan, har så få midler at gøre godt med i det daglige, betyder et par kroner ekstra pr. vare en del. I en Bourdieusk terminologi kan man tale om, at Joan praktiserer 'valget af det nødvendige'; at hun handler, som hun gør, fordi *"nødvendigheden fremtvinger en smag for det nødvendige"* (Bourdieu 1984: 372; min oversættelse). Senere skal jeg, også med andre eksempler, illustrere, hvordan surveyen risikerer at give et fejlagtigt billede af de kvinder, der hører hjemme i arbejderklassen, fx i forhold til holdninger til indvandrere, hvor arbejderklassekvinderne potentielt fremstår som mere fremmedfjendske og intolerante, end tilfældet måske reelt er.

Præsentation af informanter

Jeg har interviewet i alt tyve kvinder til afhandlingen. Disse er alle strategisk udvalgt via surveyen og ud fra dels forskellige baggrundsinformationer (alder, ægteskabelig status,

økonomisk situation, uddannelsesbaggrund, nuværende beskæftigelse, bopæl, etc.), dels efter hvad de har svaret på en lang række spørgsmål (politiske holdninger, kulturelle præferencer, etc.). Jeg vidste med andre ord på forhånd ganske meget om de kvinder, jeg skulle interviewe.

Et særskilt udvælgelseskriterium var desuden, at kvinderne skulle være mødre. Jeg havde fra start af en idé om, at dette kunne blive en væsentlig differentieringsfaktor – at moderskab potentielt skiller og forener kvinder, og er en vigtig arena, hvor klasse og køn spiller sammen, og hvor såvel samfundsmæssige som individuelle forventninger brydes. Når man har børn, kommer man samtidig til at indgå i nogle sammenhænge, som man ikke selv har valgt. Som forælder skal man fx interagere og samarbejde ikke bare med professionelle i regi af dagpleje, børnehave, skole, fritidshjem, etc., men også med de øvrige forældre. Netop dette forhold formodede jeg kunne være med til at danne grundlag for en 'udvidet' forståelse eller et skærpet blik for sociale distinktioner og oplevede kategoriale forskelle. Senere læste jeg, at også Byrne har brugt dette som et udvælgelseskriterium, og at mange af hendes overvejelser var de samme som mine. Samtidig åbnede hun mine øjne for, at der var endnu flere gode grunde til at vælge at interviewe mødre; bl.a. at kvinder, der er blevet mødre, ofte reflekterer over deres egen opvækst på nye måder, og at denne reflektive 'egen-evaluering' også er en fordel i interviewsituationen. Byrne sammenfatter sin begrundelse på følgende måde:

“There were a number of interconnected reasons for choosing to talk to mothers (...). Mothers have a particular relationship to process of identification, having experienced a fundamental identity change of becoming mothers, which is both personally and socially very significant. Yet they are also conscious that this is just one identity among others that are important to them. Thus, motherhood offers an avenue into discussions of the ambivalent processes of identity construction and performativity. In addition, mothers are continually involved in identity work with their children. They are crucial in providing the material circumstances and introducing the discourses and practices that shape the identities of their children. (...) Many choices

are made, involving important decisions about child development: who you want your child to socialise with; what social and practical skills you want them to obtain; what experiences you want them to have; and how they should be educated. (...) Children may also play a role in bringing their parents more directly into contact with people of different races and cultures, as well as different classes. (...) Finally, being with and bringing up children brings one into a different relationship with one's own sense of self and with memories of childhood and development. Thus, talking to mothers offered a very specific route into reflections on their own childhoods and histories" (Byrne 2006: 28-29).

Kvinderne, som er blevet interviewet til afhandlingen, har altså visse fællestræk. De er som beskrevet alle mødre (med undtagelse af én og i det fleste tilfælde med to eller tre hjemmeboende børn), men de er også alle etnisk danske, bosat i Aalborg Kommune og gift eller samlevende (med undtagelse af én). Aldersmæssigt er kvinderne mellem 29 og 52 år; dog fordelt således, at langt størstedelen er enten i midten eller i slutningen af trediverne. Her hører fællestrækkene imidlertid op, for hvad angår uddannelsesmæssig baggrund, arbejdssituation og livsstil i øvrigt er der store forskelle kvinderne imellem. Jeg har bevidst valgt ikke at præsentere kvindernes individuelle biografier her, da jeg mener, at de i så fald vil blive for genkendelige. I stedet overbringer jeg løbende læseren de oplysninger, som jeg vurderer, er nødvendige for at forstå sammenhænge og konklusioner i analysen.

I min udvælgelse af de kvinder, jeg ønskede at interviewe til afhandlingen, har jeg set dels på mængden dels på sammensætningen af deres samlede kapital (jf. også Harrits 2005). På den ene side er der de kvinder, hvis jobsituation og relativt lave indkomst gør det relevant at opfatte dem som placeret i arbejderklassen (af Bourdieu også kaldet den dominerede klasse). På den anden side er der de kvinder, der i kraft af deres samlede mængde kapital, indtager en privilegeret position i det sociale rum, der gør det relevant at opfatte dem som placeret i middelklassen (af Bourdieu også kaldet den dominerende klasse). Samtidig har jeg i kategoriseringen af kvinderne haft øje for ægtefællens uddannelsesmæssige baggrund og beskæftigelse, ligesom jeg har søgt at tage højde for betydningen af livsbanen, idet den, som Bourdieu påpeger, i høj grad har betydning for habitus'en: Med sig i en given position

"bærer mennesker også sin eventuelle historie fra andre steder i det sociale rum" (Tangen 2004: 279) (se også Harrits 2005 samt Prieur & Rosenlund 2006). Nogle af kvinderne har, som det vil fremgå af analysen, en habitus, der er meget forskellig fra hinanden, selvom jeg i udgangspunktet har tilskrevet dem samme sociale position, og netop dette illustrerer betydningen af livsbanen. Læseren vil således møde kvinder, der har foretaget en decideret klasserejse; kvinder der har arbejdet sig op fra bunden og er kommet til penge, eller kvinder, der, som de første, måske eneste i familien, har taget en universitetsuddannelse.

Jeg har valgt groft at inddele kvinderne i to grupper:

- Gruppen af kvinder, der kan placeres i arbejderklassen eller den lavere middelklasse. Disse kvinder er fx ufaglærte, faglærte eller har en kort uddannelse bag sig, er ansat i lavtlønnede jobs og bringer med sig erfaringer fra 'bunden' af arbejdsmarkedet som fx rengøringsassistent, social- og sundhedshjælper, telefondame, køkkenassistent, dagpleje, receptionist, fabriksarbejder, butiksassistent, arbejdsløs, på revalidering eller anden overførselsindkomst. Denne gruppe af kvinder lever alle, med undtagelse af én, sammen med mænd fra arbejderklassen (mekanikere, slagterimedarbejdere, lastbilschauffører, lagerarbejdere, o. lign.), og er overvejende bosat enten i mindre forstæder til Aalborg eller i områder af Aalborg, der er økonomisk mindre privilegerede.
- Gruppen af kvinder, der kan placeres i middelklassen eller den øvre middelklasse. Disse kvinder lever alle, med undtagelse af to, sammen med middelklasse-mænd (ingeniører, folkeskolelærere, advokater, læger, o. lign.), og er overvejende bosat i økonomisk privilegerede områder; enten i mindre forstæder til Aalborg eller i områder af Aalborg, der går for at være særligt attraktive. Fælles for kvinderne i denne gruppe er, at de har mellemlange eller lange videregående uddannelser bag sig og er ansat i relativt velbetalt job som folkeskole-, gymnasie- eller universitetslærer, informationsmedarbejder, ingeniør, landinspektør, AC-fuldmægtig, overlæge, o.lign.

Min pragmatiske placering af kvinderne og deres familier i to store grupper efter uddannelse, arbejde og indkomst ligner den, som Lareau præsenterer i bogen *Unequal Childhoods* (2003). I et metodisk appendiks til bogen - hvori Lareau på baggrund af interviews med en række amerikanske familier med forskellig klassebaggrund bl.a. konkluderer, at idealer om forældreskab ikke er neutrale, men altid indgår i en stadig kamp om magt og kulturelt hegemoni - argumenterer hun for, at en pragmatisk og 'grov' klasseinddeling er nødvendig, da et intensivt studie ikke kan gennemføres med et finmasket classeskema. For en mere detaljeret oversigt over de interviewede kvinder henvises til Bilag A.

I Aalborg-undersøgelsen blev kvinderne under telefoninterviewet selv bedt om at placere sig i en klasse; henholdsvis arbejderklasse, middelklasse og overklasse. Jeg har imidlertid bevidst valgt *ikke* at tage udgangspunkt i denne 'egen-placering', hvor langt de fleste kvinder - som jeg skal uddybe senere - placerede sig selv som en del af middelklassen; blot tre placerede sig selv som en del af arbejderklassen, mens tre placerede sig selv som en del af overklassen. To af de kvinder, der oprindeligt havde placeret sig i overklassen, trak siden deres placering tilbage og sagde i stedet under interviewet, at de mente, at de nærmere hørte hjemme under kategorien middelklasse. Hvad dette handler om, skal jeg komme ind på senere. Selvom enkelte af kvinderne, som det også vil fremgå af senere kapitler, *er* bedre stillede end andre, hvad angår økonomisk kapital, har jeg i afhandlingen bevidst valgt ikke at gå videre med termen overklasse; i stedet taler jeg om den øvre middelklasse. Overklassen er, som Westergaard også formulerer det, "*en snæver gruppe mennesker, i hvis hænder der er samlet en stor koncentration af materiel magt og materielle privilegier*" (Westergaard 1998: 3), og på baggrund af den viden, jeg har om de udvalgte kvinder, mener jeg ikke, at nogle af disse kan siges at tilhøre en sådan snæver gruppe, som Westergaard omtaler.

Der er naturligvis tale om et vist skøn, når jeg grupperer kvinderne. I virkelighedens sociale rum er der ingen klar afgrænsning, hvorfor Bourdieu også beskriver grænserne imellem klasser, som grænserne for en sky eller en skov, eller som "*en flamme, hvis kanter er i konstant bevægelse, oscillerende omkring en linie eller en overflade*" (Bourdieu 1987: 10). At tilskrive mennesker en klasse involverer således altid en grad af ubestemmelighed

og uklarhed og repræsenterer derfor, hævder Bourdieu, en vis grad af semantisk elasticitet forstået på den måde, at der er muligheder og begrænsninger i alle former for inddelinger.

Om interviewene – før og efter

Det var som beskrevet Aalborg-undersøgelsens survey, der gav mig de informationer, der skulle til for at komme i kontakt med de tyve kvinder, der er blevet interviewet til afhandlingen. Med undtagelse af seks kvinder sagde alle dem, jeg ringede op, ja til at deltage. Det var kvinderne selv, der bestemte, hvor og hvornår interviewet skulle foregå. Interviewene, som blev gennemført i juni, juli og august 2007, foregik i langt de fleste tilfælde hjemme hos kvinderne selv, mens fire blev gennemført på mit kontor på Aalborg Universitet. I enkelte tilfælde var der mand og/eller børn til stede under dele af interviewet, men i de fleste tilfælde var kvinden og jeg alene, mens interviewet blev gennemført. Alle interviews blev, med deltagernes samtykke, optaget på bånd. Det korteste interview varede en time, det længste tre timer, mens hovedparten lå et sted derimellem.

Forud for hvert interview havde jeg på forhånd noteret, hvad hver kvinde havde svaret på forskellige spørgsmål i surveyen. Dette gav mig muligheden for under interviewene at spørge ind til nogle af de svar, kvinderne havde givet på de spørgsmål, de var blevet stillet over telefonen i forbindelse med surveyen; fx kendte jeg jo som beskrevet på forhånd til kvindernes økonomiske situation, hvor mange børn de havde, karakteren af deres arbejde, karakteren af deres ægtefællers arbejde, deres politiske holdninger og kulturelle præferencer, etc. Jeg betragtede disse baggrundsinformationer både som en slags vejledning for interviewene og som et redskab, der muliggjorde, at jeg forud for interviewene havde dannet mig *"et skitse-mæssigt overblik over de betydningsfulde ligheder og forskelle, som jeg forventede at finde blandt kvinderne"* (Bech-Jørgensen 1994: 37). Jeg synes alt i alt, at det fungerede godt i interviewsituationen, at jeg havde denne forhåndsviden; styrken var, at jeg kunne spørge fokuseret og uden en masse svinkeærinder. Der kan dog også være svagheder ved at kende så meget til informanterne på forhånd; bl.a. er der en risiko for, at man som forsker er forudindtaget, hvilket selvsagt kan få konsekvenser for interviewmaterialet. På den anden side erfarede jeg også, at netop det faktum, at jeg var forudindtaget, kunne være en fordel; i hvert fald gjorde det, at jeg fx

under interviewet med Joan fik øjnene op for en modsætning, der var mellem Joans svar i surveyen (hvor hun fremstod intolerant og 'fremmedfjendsk'), og selve interviewet, hvor hun talte meget positivt om de indvandrere, der boede i hendes kvarter. I Joans tilfælde blev mine fordomme afkræftet eller i hvert fald nuanceret, hvilket jeg vender tilbage til senere. Pointen, jeg her vil frem til, er imidlertid, at mine fordomme ikke kunne være blevet afkræftet, hvis ikke jeg på forhånd havde været forudindtaget og fordomsfuld, og i så fald var jeg gået glip af vigtige informationer.

Mens jeg gennemførte interviewene, havde jeg fra tid til anden en umiskendelig følelse af at være 'på fisketur'. Jeg vidste ikke på forhånd, på hvilken måde klasse ville give sig til kende i interviewsamtalerne, og interviewene antog derfor en meget åben form. Jeg lagde vægt på, at de interviewedes egne tankerækker skulle være med til at danne retning for interviewene, således at hvert enkelt interview til en vis grad fik lov til at udvikle sig naturligt. Ingen af interviewene forløb derfor ens, men jeg sørgede undervejs for at komme omkring de temaer, jeg på forhånd havde opstillet, når det passede i forhold til den drejning, interviewene nu engang tog. Samtidig gav jeg kvinderne rig mulighed for hele tiden at bevæge sig uden for de fra min side opstillede spørgsmål. På grund af interviewenes form kom de til at indeholde en stor og varieret mængde information, og jeg kan ligesom Bech-Jørgensen konstatere, at kvindernes "*tanker, forestillinger, associationer og følelsesudtryk efterlod et overvældende indtryk af livets mangfoldighed*" (Bech-Jørgensen 1994: 53). Det var vidtfavnende, intensive og for nogens vedkommende barske fortællinger, jeg fik at høre, og jeg er de deltagende kvinder dybt taknemmelige, fordi de indvilligede i at bruge tid på mig og imponeret over den åbenhed og velvilje, der kendetegnede langt de fleste.

I afhandlingens analysekapitler har jeg i vidt omfang valgt at lade citater fra interviewene og hele interviewsekvenser indgå som en del af fremstillingen. Hensigten med dette har været at give læseren en klar fornemmelse af formen og af måden, hvorpå køn og klasse blev diskuteret undervejs i interviewene (se også Søndergaard 2000). Jeg har i nogen grad redigeret disse interviewuddrag; bl.a. har jeg tilstræbt at gøre udtalelser sammenhængende rent sprogligt og korrigeret de mest 'talesprogsagtige' og abrupte passager. Nogle af de citater, jeg har indsat, er således justeret for at fremme læservenligheden - naturligvis kun i

lille grad og på en sådan måde, at meningen ikke er ændret. Når der bliver citeret direkte fra interviewene i afhandlingen er dette altid med kursiv. I uddragene har jeg desuden brugt tre punktummer efter hinanden omgivet af parentes til at angive, hvis jeg har udeladt en del af informantens tale. Jeg har derudover indsat en række tegn i teksten for at gøre denne læsevenlig, ligesom jeg, også med tegn, har forsøgt at fremhæve dét, som jeg i interviewsituationen opfattede, at informanterne selv vægtede.

For at sikre kvindernes anonymitet har jeg ændret deres navne såvel som deres mænds og børns navne. Jeg har heller ikke angivet præcist hvilket lokalområde, de er bosat i. Skulle du som læser, på trods af mine tiltag, alligevel genkende én eller flere af interviewpersonerne, bedes du respektere den anonymitet, som de er tiltænkt.

Temaer i interviewene

Jeg havde til interviewene udformet en interviewguide. Det faktum, at jeg stillede de, i hvert fald tematisk, samme spørgsmål til alle informanterne, har givet mig gode sammenligningsmuligheder i forhold til analysen. Samtidig arbejdede jeg jf. tidligere også improvisatorisk, forstået på den måde, at jeg i interviewsituationen mærkede mig særegne træk ved hver enkelt kvinde, og lod disse være styrende for interviewet. Interviewguiden var inddelt i en række overordnede temaer, der samlet set sigtede mod at få kendskab til kvindernes livshistorie, deres oplevelser, erfaringer og hverdagspraksis. Under hvert tema var der opstillet forslag til uddybende spørgsmål. Disse blev i udgangspunktet formuleret meget åbent og var således ment som punkter, jeg ønskede at komme omkring under interviewene, og ikke nødvendigvis som punkter, der skulle følges slavisk og stringent.

Allerede da jeg tilrettelagde studiet og udformede interviewguiden, var jeg opmærksom på, at klasse normalt ikke er noget, der optager almindelige mennesker. Af denne grund antog jeg også, at et interview, der overvejende tog udgangspunkt i spørgsmål vedrørende klasse, ikke ville give meget mening, og jeg valgte derfor i stedet at tage en mere indirekte vej ind i emnet. Da jeg kontaktede de udvalgte kvinder for at spørge, om de ville deltage i et interview, præsenterede jeg således undersøgelsen ved at sige, at det drejede sig om et studie af forskelle i livsstile, og at interviewspørgsmålene ville omhandle social baggrund,

opvækst, skoletid, arbejdsliv, fritidsaktiviteter, holdninger, etc. Også under selve interviewene spurgte jeg overvejende til klasse og sociale forskelle ad omveje og stillede først til sidst i interviewet mere direkte spørgsmål. Hvad dette angår, var jeg bl.a. inspireret af Haavind, som i forhold til studier af køn, skriver, at forskeren:

”... ikke behøver å bringe temaet på bane ved å spørre om personernes oppfatninger om hva kjønn betyr. I stedet er det den som bliver intervjuet, som bringer intervjueren til hendelser der kvinner og menn (jenter og gutter) er involvert, men **uten at innholdet nødvendigvis er tematisert som kjønn eller kategorisert etter kjønn**. Når det anses som en metodisk fordel at denne framgangsmåten ikke spør direkte etter hva kjønn betyr, er det fordi vi søker etter det innebygde eller mangfoldige i kjønnede betydninger. Kjønnede betydninger er ofte noe som taes for gitt, og som ligger som en stilltiende, men felles forutsetning for at det som skjer, kan bli oppfattet på en spesiell måte. De utforskedes refleksjoner over hva kjønn kan bety som stereotypi, som ideal, eller som referanse for eget selv – det kan komme i tillegg, og gjerne mot slutten av samtalen” (Haavind 2000a: 20; fed skrift erstatter kursiv i originaltekst).

En af grundene til, at jeg ikke ønskede at bringe ordet klasse på banen med det samme, var, at jeg ikke ønskede at præge kvinderne på forhånd. Klasse er et normativt begreb, hvortil der knytter sig en rad af moralske konnotationer (jf. også Savage, Bagnall & Longhurst 2001). Som jeg skal komme ind på senere, er den danske kultur værdi- og idealmæssigt forenet med en forestilling om, at det er individet og ikke dets sociale tilhørsforhold, der betyder noget. Denne kulturelle særegenhed er vigtig, tror jeg, at have in mente, når klasse udforskes i en konkret kontekst. Når jeg var tilbageholdende i forhold til at bruge ordet klasse, handler det også om, at mit anliggende ikke var at få at vide, hvad kvinderne mener om klasse som sådan, men jf. tidligere snarere at forstå, hvordan klasse, i processer der interagerer med køn og andre sociale differentieringer, præger kvindernes erfaringer og oplevelser, deres opfattelse af sig selv og andre og de muligheder, der er tilgængelige for dem.

Jeg har ved flere lejligheder haft fornøjelse af at diskutere mit arbejde med Skeggs, som jeg allerede har refereret til flere gange. Ved en af disse lejligheder diskuterede vi netop vanskelighederne ved at spørge ind til klasse. Hun fortalte da, at et af de spørgsmål, som hun havde oplevet fungerede bedst, var: *"Do you think you got a fair deal in life?"*. På tidspunktet for denne samtale havde jeg allerede gennemført mine interviews, så det var ikke en mulighed for mig at 'kopiere' denne vending. Og havde det været en mulighed, er jeg nu slet ikke sikker på, at den, selv med en omskrivning, ville kunne fungere tilsvarende godt på dansk. Jeg har ikke ét lignende stærkt spørgsmål blandt mine, som jeg vil fremhæve særligt; hvor nogle spørgsmål fungerede godt i forhold til nogle kvinder, fungerede de mindre godt i forhold til andre. Som det fremgår nedenfor fandt jeg dog enkelte spørgsmålsformuleringer, som havde potentiale til at 'gøre en forskel'.

I det følgende skal jeg prøve at give læseren et indtryk af dels de overordnede temaer og dels de underspørgsmål, som knyttede sig til hvert tema i interviewguiden:

Baggrund

Jeg indledte hvert interview med at bede kvinderne om kort at give en status på deres liv på tidspunktet for interviewet. De spørgsmål, der knyttede sig hertil, var brede spørgsmål til interviewpersonernes historie og privatliv (børn og civilstatus) efterfulgt af spørgsmål om uddannelse og ægtefælles uddannelse.

Opvækstvilkår og familiebaggrund

Under temaet 'opvækstvilkår og familiebaggrund' søgte jeg at få et indblik i den enkelte kvindes barndom og livsbane. Jeg bad kvinderne se tilbage på deres liv og beskrive opvækstvilkår samt familiemæssig baggrund. Samtidig spurgte jeg ind til, hvad forældrene laver/lavede, bad dem beskrive eventuelle søskende og desuden prøve at skildre, hvordan stemningen/kulturen var i deres barndomshjem. Det var bl.a. spørgsmål som 'Vil du sige, at du har et tæt forhold til dine forældre?', 'Hvad tror du dine forældre synes/tænker om dit liv og den måde, du lever det på?' og 'Kan du komme i tanker om situationer, hvor du har været flov/forlegen over dine forældre?' Sidstnævnte spørgsmål kom ind i interviewguiden hen ad vejen, fordi jeg ved en tilfældighed oplevede, at det kunne gøre en forskel. Indimellem gav det blot anledning til sjove historier; andre gange dannede det som tilsigtet

grundlag for at snakke om sociale forskelle, angsten for at skille sig ud og følelsen af at være anderledes. Jeg spurgte også ind til forældrenes familiemæssige baggrund og bedsteforældrenes beskæftigelse for at finde spor af en eventuel klasserejse og for at åbne for en snak om generationsforskelle.

Skoleliv og uddannelse

Under temaet 'skoleliv og uddannelse' søgte jeg at få hver enkelt kvinde til at beskrive tiden i folkeskolen, og hvordan hun oplevede forældrenes engagement i skolegangen. Efterfølgende blev hver kvinde bedt om at beskrive forløbet efter endt folkeskole. Jeg spurgte i den sammenhæng ind til, hvilke overvejelser og konkrete faktorer, der spillede ind i forhold til valg af uddannelse og job (fx evner, interesser, lyster, forventninger eller krav fra omverdenen).

Arbejdsliv og karriere

En stor del af interviewene kom til at omhandle kvindernes forhold til deres arbejde. Jeg bad dem beskrive deres arbejdsliv (positive/negative sider, fuld tid/deltid, drømme/aspirationer, etc.). Jeg spurgte videre ind til, hvad arbejdet betød for dem og deres identitet, samt om de var tilfredse med den måde deres arbejdsliv var organiseret på; herunder hvordan de oplevede balancen mellem arbejds- og familieliv. Andre spørgsmål gik på forholdet til fagforeningen (medlemskab, følelse af tilknytning, solidaritet, etc.) og sammenholdet på arbejdspladsen (samhørighed, konflikter, forhold til ledelse, etc.). Slutteligt bad jeg hver enkelt kvinde om at sige noget om deres ægtefælles arbejdsliv (antal timer om ugen, fleksibilitet, brug af barselsorlov, etc.).

Husstandens og familiens liv

Under temaet 'husstandens og familiens liv' stillede jeg først en række spørgsmål om indkomst – det var fx spørgsmål som 'Hvordan er jeres indkomst sammenlignet med andres?', 'Er det din oplevelse, at pengene rækker til?', 'Synes du, at I har råd til det, I har lyst til?', 'Vil du sige, at du/I bruge flere eller færre penge end andre?'. Jeg bad videre hver kvinde om at beskrive partneren og deres samliv/ægteskab (fælles værdier ift. brug af penge, måder at leve på, tanker om livet/verden/samfundet/børneopdragelse, etc.) samt fordeling af huslige pligter (rengøring, vasketøj, madlavning, indkøb, etc.). Vi kom også

ind på 'outsourcing' af de huslige pligter (køb af rengøring, vinduespudsning, havearbejde el. lign.) samt faste ferietraditioner, drømme og ønsker for familien (ferie, orlov, mere tid sammen, etc.).

Livsstil

Under temaet 'livsstil' spurgte jeg bredt til kvindernes adfærd, præferencer og holdninger ift. boligindretning, politik, økologi, fritidsinteresser og venskaber. I forhold til sidstnævnte oplevede jeg flere gange, at spørgsmålet 'Kan du komme i tanker om nogle venner, som du/I er vokset fra?' fungerede godt som indgangsvinkel til at snakke om sociale forskelle; herunder hvad det er, der skiller og forener mennesker. Jeg bad slutteligt kvinderne om at se lidt ind i fremtiden og gætte på, hvordan deres liv så ud om ti år (beskæftigelse, boligforhold, idealsituation, etc.).

Femininitet, kvindelighed og køn

Kvinderne blev undervejs i interviewet endvidere bedt om at beskrive sig selv. I forlængelse heraf spurgte jeg ind til kvindernes forbrug og holdninger vedr. klæder og udseende (tøj, hår, skønhedsprodukter, m.m.). Det var spørgsmål som 'Vil du sige, at du går op i, hvordan du ser ud og hvad andre tænker om dig?', 'Hvad er vigtigst med det tøj, du vælger?', 'Vil du sige, at du bruger flere eller færre penge end andre på dit udseende?', 'Hvordan tror du, andre ser dig?', 'Er det også sådan, du gerne vil have, at de skal opfatte dig?'. Jeg benyttede samtidig lejligheden til at spørge ind til, om kvinderne kunne komme i tanker om situationer, hvor de havde mødt fordomme eller var blevet set ned på af andre. Eller om de kunne komme i tanker om situationer, hvor de havde været flove over sig selv, følt sig kiksede eller oplevet forlegenhed. Slutteligt drøftede vi oplevede forventninger til deres køn – det var bl.a. via spørgsmål som 'Er det din oplevelse, at der er bestemte forventninger til, hvordan man skal være som kvinde?' og 'Tror du, at alle kvinder oplever de samme forventninger?' Jeg bad dem videre om at forholde sig til de billeder af nutidens kvinder, som bl.a. bliver tegnet i medierne og give eksempler på billeder af kvinder, som de ikke kunne genkende sig selv i.

Moderskab

Under temaet 'moderskab' bad jeg kvinderne om at beskrive sig selv som mødre og herunder sammenligne sig selv med andre mødre (venner, søskende, naboer, de andre i vuggestuen/børnehaven/skolen, etc.). Vi talte videre om børneopdragelse (streng/mild), værdier (hvad er vigtigt, at børnene lærer), prioriteter (rigtige/forkerte), involvering i barnet (fx ift. skolegang, lektiehjælp, bestyrelsesarbejde, etc.) og samfundsmæssige forventninger til kvinder, som er mødre. Jeg lavede også konkrete nedslag og spurgte fx om der var nogle forældre, som kvinderne fandt det lettere at snakke med end andre (fx ved forældersammenkomster i børnehaven, skolen el. lign.), og om der var nogle børn, som kvinderne helst ikke så deres børn lege med. Også dette sidste spørgsmål kom ind i interviewguiden, da jeg erfarede, at det kunne gøre en forskel. Det gik op for mig, at kvinderne - når blot det var på deres børns vegne, og med deres velbefindende for øje - tilsyneladende havde mindre svært ved at tage moralsk afstand til visse former for adfærd (fx tage afstand fra forældre, der giver børnene chokolademadder med i madkassen eller forældre, som arbejder meget). Til slut spurgte jeg ind til kvindernes aspirationer og drømme på børnenes vegne.

Afslutning

Først til slut i interviewet stillede jeg jf. tidligere spørgsmål, der direkte vedrørte klasse. Det var bl.a. spørgsmål som 'Har vi stadig klasser i Danmark?', 'Hvilken social klasse, vil du selv sige, at du tilhører?', 'Har du altid tænkt på dig selv som en del af den klasse?', 'Kan du komme i tanker om situationer, hvor du har oplevet klasseforskelle?' og 'Er der nogle mennesker, som du synes, er sværere at snakke med end andre?'. Jeg spurgte videre til kvindernes engagement i samfundsspørgsmål og afsøgte hver kvindes holdning til indvandrerpolitik, velfærdsreformer, efterløn og andre centrale diskurser. Jeg bad dem endvidere forklare, hvad ligestilling betød for dem og deres liv. Slutteligt spurgte jeg, om de ift. det danske samfund oplevede, at der er nogle grupper og/eller nogle mennesker, som er specielt indflydelsesrige og magtfulde. Om det var rimeligt, at det forholder sig sådan, og om der omvendt er nogen i samfundet, som ikke får den anerkendelse, de fortjener (for oversigt over interviewguiden i sin helhed henvises til Bilag B).

Fortællinger om levede liv

De økonomiske og sociale betingelser, den enkelte er givet, er i høj grad med til at afgøre, hvilke former en fortælling kan antage. På baggrund af at være født ind i sociale relationer udgjort af køn, klasse og etnicitet, besidder vi også de dertil knyttede sociale positioner såsom fx 'kvinde', 'arbejderklasse' og 'sort'. Samtidig arver vi også såvel måder at forstå verden som os selv på (Skeggs 1997b). Den mening, der er forbundet med disse sociale positioner, indgår derfor som et vigtigt element i individets fortælling om sig selv. Ludvig skriver således:

“It is through narration that the axes of identity and subjectivity become explicit: when we acknowledge that subjectivity is the way people make sense of their relation to the world, it becomes the modality of identity.

How a person perceives or conceives an event (and speaks about it) would therefore vary according to how she is culturally constructed, what she identifies herself with and/or differentiates herself from” (Ludvig 2006: 249; fed skrift erstatter kursiv i originaltekst).

Ifølge Ludvig er livshistorier særligt værdifulde, hvis det analytiske omdrejningspunkt – som i mit tilfælde - retter sig mod at indfange samspillet mellem forskellige sociale differentieringer. Livsfortællingen er nemlig ikke bare en historie, men også en måde, hvorved den enkelte dels forstår samfundet og sin egen plads heri, dels forstår sig selv og sin relation til andre. Samme opfattelse deler Skeggs. Hun skriver:

“It is precisely through the telling of the self that the social processes (of positioning, of value, of moral attribution) are put into effect. The telling of the self becomes a manifestation and maintenance of difference and distinction” (Skeggs 2002: 350).

Også Alheit argumenterer for, at livsfortællinger rummer et særligt metodisk potentiale. Dels giver de adgang til menneskers egentlige livsoplevelser, –erfaringer og hverdagspraksis, og dels giver de - fordi alle fortællere er bærere af strukturer, eftersom

deres fortællinger er tæt knyttet til den sociale og historiske livsverden, han/hun som fortæller deltager i – forskeren mulighed for at anskueliggøre strukturer og sociale dynamikker: *”Via denne privilegerede tilgang kan man i høj grad slutte sig til, hvordan et socialt miljø ser ud, når deltagerne ser det indefra”* (Alheit 2005: 137).

Inden for den narrative tradition argumenterer nogle forskere for, at målet med analyser af livsfortællinger ikke er fortællerens erfaringer og personlighed eller de fortalte hændelser som sådan, men derimod narrationen i sig selv. Formålet med og drivkraften i min tilgang er dog en anden. I afhandlingen fokuserer jeg netop på kvinder, der fortæller om deres liv; det er det fortalte i sig selv, der anvendes som et redskab til at studere samspillet mellem forskellige interagerende og forskelssættende kategorier. I analysen af interviewene fokuserer jeg særligt på, hvilken betydning køn og klasse har for kvinderne, og hvordan disse to kategorier spiller sammen i forhold til at definere, hvordan livet leves og erfares. Jeg er med andre ord ikke interesseret i kvindernes biografier i traditionel snæver forstand, men i måden, hvorpå køn og klasse tales frem og griber ind i hinanden i livsfortællingen. Jeg mener, at interviewene er interessante, dels fordi de hver for sig udgør *”et unikt menneskeligt dokument”* (Gullestad 1996: 243), og dels fordi de samtidig repræsenterer bestemte grupper - defineret ved hjælp af sociologiske kriterier som klasse, køn, etnicitet, alder, etc. – og som sådan kan læses på en sådan måde, at de belyser vigtige samfundsspørgsmål (Gullestad 1996).

Bourdieu forholder sig kritisk til en ureflekteret anvendelse af livsfortællinger i videnskabelige studier og sammenhænge. Han taler i den forbindelse om ’den biografiske illusion’, og refererer med dette udtryk til, at vi mennesker, når vi genfortæller vores livshistorie, ser vores valg og årsagerne til dem som en næsten naturlig udvikling af vores liv med en indbygget logik og fremadskridende drivkraft. Illusionen består i, at historien, som den fremstilles, ikke nødvendigvis beskriver den faktiske virkelighed, idet vi i vores stræben efter at se en mening i vores gøren og laden, kun udvælger de begivenheder, der passer ind i fortællingen og dens overordnede mål (se bl.a. Bourdieu 1995b). Selvom Bourdieu forholder sig kritisk til livsfortællinger, tolker jeg det ikke, som om han decideret afskriver dem som metode; selv har han også, sammen med et forskerteam, netop baseret bogen *The Weight of the World* (1999a) på fortalte livshistorier. Snarere tænker jeg, at

Bourdieu sigter mod at påpege nødvendigheden af, at analyser af livsfortællinger hæver sig over biografiens subjektive niveau. Hermed ikke sagt, at individernes egen fortolkning af virkeligheden ikke skal tages for gode varer, men målet er en syntese, en videnskabelig erkendelse, der når længere; der både rummer individernes viden om deres egen situation, og sociologens viden om samfundet og de sociale dynamikker. Som individer kan vi ikke altid selv gennemskue, hvordan vi præges af de ydre sociale, kulturelle og økonomiske livsbetingelser, der er os givet. Sociologens opgave er derfor, understreger Bourdieu, at identificere strukturerne gennem det teoretiske arbejde. Tange forklarer det på følgende måde:

”Selv om et menneske er flink til å gjøre det som er lurt i forhold til sin livssituation, er han ikke nødvendigvis så god til å forklare hva han holder på med. Det er uheldig å bruke egenforståelsen som forklaringsmodell. Selv om de fleste mennesker oppfatter seg selv som mer eller mindre frie, er det, som sosiologen Bugge skriver, ingen grunn til å overta denne selvforståelsen når man skal redegjøre for deres valg og personlighet” (Tange 2004: 247-248; der henvises til Bugge 2002: 142).

Ifølge Bourdieu er forestillingen om, at aktørerne er den eneste kilde til sandheden om deres egen virkelighed lige så naiv som forestillingen om, at den sociale virkelighed er tilgængelig som en objektivt givet virkelighed uafhængig af aktørernes egen forståelse (Solli 1998). I stedet er Bourdieus krav til sociologien, at den både baserer sig på aktørernes selvforståelse, og at den bryder med denne forståelse ved at se på de objektive strukturer, som aktørerne agerer indenfor.

Fra livsfortælling til analysefremstilling

Megen metodelitteratur har haft en tendens til at fokusere på selve interviewet og problemstillinger knyttet hertil, men diskuterer ikke de vanskeligheder, der er forbundet med at gå fra virkelighedens tale og frem til den endelige analyse (Christensen 1995). I det følgende skal jeg forholde mig nærmere til, hvilke strategier og analytiske greb jeg har

benyttet mig af i min bearbejdning af det fortalte. Først vil jeg dog kort præsentere læseren for den orkestermetafor, som Nielsen og Rudberg introducerer i bogen *Moderne jenter. Tre generasjoner på vei* (2006). Dette fordi jeg finder orkestermetaforen både fascinerende og mangesidig, men frem for alt fordi jeg synes, at den på mange måder er velegnet til også at beskrive den tilgang, jeg har til mit empiriske materiale. Også informanterne i mine interviews udgør en symfoni af mange stemmer, som Nielsen og Rudberg så lyrisk formulerer det, og ligesom dem bevæger jeg mig i min præsentation af interviewene dels mellem det konkrete niveau, hvor de individuelle/unikke fortællinger gives rum, og dels det mere generelle niveau, hvor fortællingerne ses i lyset af hinanden og muliggør, at kulturelle mønstre kan træde frem og synliggøre, at forskellige sociale kategorier (klasse, køn, etnicitet, alder, seksualitet, etc.) krydser fortællingerne på mere end tilfældige måder. Som Nielsen og Rudberg formulerer det, får også mine informanter lov til at komme til orde på forskellig vis og med varierende styrke: *"Noen ganger synger de fellespartier, andre ganger solo eller i fuldt orkester. Uansett er den musikalske helhet blitt til på grunnlag av enkeltstemmer hvis plassering i tid, rom og klasse kan bestemmes"* (Nielsen og Rudberg 2006: 33). Et andet aspekt, som orkestermetaforen er tilsvarende god til at illustrere, er forskerens rolle. Forskeren sidder ikke bare som publikum i salen og lytter til symfonien. Det er, som jeg også skal komme ind på senere, forskeren, der via fortolkning og forskellige 'fortællegreb' skaber mening i det, informanterne fortæller. Dermed også sagt, at det - for nu at blive i det musiske univers - er forskeren, der først udformer og siden sammenskriver, producerer og dirigerer symfonien. Når alt kommer til alt, er det, som Nielsen og Rudberg formulerer det, *"forskerens historie om historien som kommer på tryk"* (Nielsen og Rudberg 2006: 55). Det sidste kommer jeg tilbage til senere (jf. afsnittet *Forskning som konstruktion* i Kapitel 4).

Mange af de aspekter og processer, der knytter sig til det analytiske arbejde, er svære at forklare og sætte ord på. Det er ikke ligetil at beskrive de kreative færdigheder, en forsker trækker på i bearbejdningen af det empiriske materiale. Dele af forskningsprocessen indeholder en dimension af tavs viden, håndværk pr. intuition, vilkårlig erfaring og tilfældighed. Man kan sige, at vi som forskere ikke bare lader os lede af konkrete regler og procedurer, men også af en praktisk evne, der straks er sværere at beskrive. Det er netop en

sådan praktisk evne - en sans for det videnskabelige spil - Bourdieu refererer til, når han i *The Craft of Sociology* fokuserer på den enkelte forskers intellektuelle vaner og håndværksmæssige dispositioner, og herunder relaterer habitusbegrebet direkte til det videnskabelige arbejde (se Bourdieu, Chamboredon & Passeron 1991). I en samtale med Wacquant forklarer han sig senere på følgende måde:

”Videnskabelig habitus er et internaliseret regelsæt, en videnskabelig **modus operandi**, som i praksis fungerer i overensstemmelse med videnskabelige normer uden at have normerne som eksplicit styringsprincip. Jeg taler om en sans for det videnskabelige spil, der gør, at man i et givet øjeblik gør det, man skal og bør gøre” (Bourdieu & Wacquant 1996: 204; fed skrift erstatter kursiv i originalen).

Som et vigtigt led i beskrivelsen af forskningsprocessen, er det ikke usædvanligt, at der i samfundsvidenskabelige og feministiske studier reflekteres uddybende over betydningen af egen position og livsbane. For blot at nævne et udsnit, kan peges på bogen *Hverdagsfilosoffer*, hvor Gullestad (1996) bringer en analyse af sin personlige biografi. Det samme gør Reay i artiklen *Dealing with Difficult Differences: Reflexivity and Social Class in Feminist Research* (1996a), og Skeggs både i bogen *Becoming Respectable* (1997a) og i artiklen *Classifying Practices: Representations, Capital and Recognition* (1997b). Som det sikkert gør sig gældende for mange forskere, synes jeg ikke, at det er ligetil at sige noget sikkert om, hvad det er ved min habitus, som har haft indflydelse på mit studie og de forskningsspørgsmål, jeg stiller. Først og fremmest er det nok mit feministiske engagement såvel som min position som ung, hvid, heteroseksuel, højtuddannet middelklassekvinde, der medvirker til, at jeg vælger visse tolkningsmodeller frem for andre. At jeg selv er datter af to klasserejsende spiller givetvis også en rolle. Jeg kan derfor kun tilslutte mig Ambjörnsson, når hun skriver følgende: ”*Den kunskap som produceras i denna studie ser ut som den gör för att det är just jag, med min specifika bakgrund, erfarenheter och politiska motivation som skrivit den*”(Ambjörnsson 2004: 44).

Selvom man som forsker nødvendigvis må forholde sig til det faktum, at man ikke tilbyder læseren "*a view from nowhere*" (Bordo 1990), giver det ikke nødvendigvis mening, hævder Walkerdine, at fremstille og gennemanalysere sig selv. Hun skriver således:

"I had to take seriously the position from which I thought, felt, observed, wrote. But that position was not a fixed place, which told me that because I was born white, female and working class, that I should see the world in a particular way, but that the ways I had been brought up to see the world in a particular way, my very subjectivity, was created, produced, regulated in the social realm itself. There was not even some certain 'I' to do the observing, even if I took the step to present myself" (Walkerdine 1997: 59; refereret i Bettie 2003: 27).

Intersektionalitet som analytisk målsætning

Intersektionalitet er jf. tidligere blevet et centralt begreb i kønsforskningen i dag. Begrebet har ikke en egentlig teoretisk kerne, men må snarere betegnes som en samlende idé; som "*et sensitiverende eller tentativt begreb*" (Jensen 2006: 71), der skærper forskerens opmærksomhed mod det faktum, at kategorier skabes og forandres i relationen til hinanden. I en afhandling med fokus på intersektionalitet kan det synes inkonsekvent, som jeg gør det, at rette fokus mod spillet mellem køn og klasse stort set uden at inddrage andre krydsende kategorier. Min intention hermed er imidlertid ikke at nedtone betydningen af disse andre kategorier fx. race/etnicitet, seksualitet, alder, etc.; i stedet er dette valg begrundet ud fra et ønske om kompleksitetsreducering. Som flere andre også tidligere har været inde på (bl.a. Ludvig 2006) er et af intersektionalitetsperspektivets svagheder, at det i udgangspunktet peger på et uendeligt antal kategorier, og måske er der slet og ret grænser for, hvor mange kategorier, man kan jonglere med i en analyse og stadig lykkes? Det må i sidste ende være op til den enkelte forsker at prioritere, definere og begrunde hvornår, hvor, hvordan og hvorfor nogle kategorier tildeles opmærksomhed frem for andre (Faber 2006). At jeg i afhandlingen overvejende vælger at fokusere på køn og klasse handler også om, at dette samspil jf. tidligere har en tendens til at blive forbigået selv blandt de forskere, der studerer intersektionalitet. Et af afhandlingens formål er

således at problematisere den kendsgerning, at international feministisk forskning, på trods af den øgede interesse for intersektionalitet, vedvarende udviser tilbøjelighed til at marginalisere klassekategorien. Min forhåbning er således jf. tidligere, at afhandlingen kan bidrage til en diskussion, som igen kan gøre klassepørgsmålet vigtigt uden at dette leder til, at andre differentieringsformer af den grund udviskes i analysen.

De livsfortællinger, som afhandlingen trækker på, belyser intersektionalitet på hver deres måde. Nok spiller sociale dimensioner som klasse, køn, alder, race og etnicitet sammen og komplicerer hinanden i moderne menneskers liv, men hver livshistorie belyser ikke alle disse dimensioner lige godt (se også Gullestad 1996). På trods af at de interviewede kvinder selvsagt alle lever og erfarer køn, handler nogle historier mere om køn end andre. Det samme gør sig gældende i forhold til klasse. Selvom jeg i afhandlingen eksplicit fokuserer på kategorierne køn og klasse, kan man også sige, at jeg mere indirekte studerer etnicitet og nationalitet. Alle kvinderne i mit studie er etnisk danske, og selvom dette ikke fylder i deres fortællinger, er det selvfølgelig en iboende præmis, at kvinderne oplever både køn og klasse gennem deres etniske baggrund. Det har imidlertid ikke været et ærinde for mig at studere, hvad kvindernes 'hvidhed' og nationale identitet betyder for dem. Jeg er dog opmærksom på, at kvindernes 'hvide race', og hvad dertil hører (privilegier snarere end ulemper, dominans snarere end underordning, normativitet snarere end marginalisering, etc.) danner baggrund for den måde, de erfarer verden og lever livet på (se også Hägerström 2004). Som det vil fremgå af analysen, ser jeg fx, at etnicitet spiller en væsentlig rolle, når nogle af kvinderne markerer afstand til dem, de opfatter som værende længere 'nede' på den sociale rangstige. I enkelte af interviewene ses også spor af en national selvfølelse, som når nogle af kvinderne konstruerer sig selv som danskere i modsætning til ikke-danskere. Indirekte er afhandlingen også et studie af alder og seksualitet. Størstedelen af de kvinder, jeg interviewer, er mellem 30 og 40 år og lever alle i etablerede heteroseksuelle parforhold. Afhandlingen handler derfor både om en særlig aldersgruppe af kvinder, og om deres heteroseksuelle oplevelse og formidling af en kønnet og seksuel identitet. Sidst men ikke mindst studerer afhandlingen indirekte geografisk tilhørsforhold. Min analyse er funderet i et empirisk arbejde i en specifik lokalitet - nemlig Aalborg. Jeg skal ikke kunne udelukke, at det spiller en rolle, at alle de kvinder, jeg har interviewet, er bosiddende i Aalborg (ud af disse tyve kvinder er ti født og opvokset i

Aalborg, mens to er født og opvokset i en anden kommune i Nordjylland og otte født og opvokset andetsteds i Danmark jf. surveyen). Som det vil fremgå af analysen finder jeg fx, at langt de fleste af de interviewede kvinder ikke bare forholder sig til mennesker i ophøjede positioner med skepsis og humor, men at de decideret tager afstand fra eliten og markerer afsmag for åbenlyse udtryk for rigdom og for kulturelt snobberi. Jeg har siden spekuleret på, om det samme billede ville stå tilsvarende skarpt, hvis jeg fx havde gennemført min undersøgelse i København. I store træk vil jeg faktisk mene, at det samme ville gøre sig gældende her, idet danskerne som folkefærd generelt er præget af en særlig lighedstankegang (uddybes senere), men jeg kan ikke udelukke, at der i Aalborg findes lokale varianter af fx Janteloven – fordi byen ligger i provinsen, qua byens historie som industriens og arbejderklassens højborg, etc. I nogle tilfælde kan man måske tale om, at elementer af min analyse kan relateres til, at klasse og køn ikke kun spiller sammen med hinanden, men også med den geografiske lokalitet. Det understreger imidlertid blot intersektionalitetsprincippet's iboende præmis; nemlig at mennesker lever deres liv i spændingsfeltet mellem et principielt uendeligt antal kategorier, og at analysen derfor skal være åben for at nye - og andre kategorier end først antaget - kan vise sig undervejs.

Analytisk fremgangsmåde, greb og nedslag

I min første bearbejdning af interviewene var jeg for en kort stund inde og vende analyseprogrammet NVIVO. Dette program kan bruges til at håndtere kvalitative data; fx kan man gruppere, sortere og ordne interviewuddrag og -passager. I forhold til mine interviews oplevede jeg imidlertid, at programmet ikke fungerede optimalt. Jeg blev, som det vil fremgå af næste kapitel opmærksom på, at klasse overvejende lod sig se mellem linjerne i interviewene – at det ofte implicit blev bragt i spil i forskellige tematiske kontekster og former, i 'små bidder', i skjulte sammenhænge og på en subtil måde, som jeg kun kunne fange ved nidkært at holde fokus på den samlede livsfortælling. Selvom kvalitative analyseprogrammer i andre sammenhænge givetvis fungerer som et effektivt redskab, når det kommer til at sortere udsagn, fandt jeg altså, at mit emne og mine empiriske data fordrede, at jeg arbejdede med interviewene i deres helhed. Samme erfaring har jeg siden fundet beskrevet af både Søndergaard (2000) samt Byrne (2006). Sidstnævnte skriver: *"Initially, I used a computer package (the unfortunately named NUD*IST) to*

analyse the material, but found that this limited the analysis in various ways, for example by breaking the narrative flow within individual interviews” (Byrne 2006: 39).

Da alle interviewene var indsamlet og transskriberet, lavede jeg indledningsvis en komprimeret analyse af hver enkelt informant. I denne proces havde jeg fokus på den enkelte kvindes individuelle biografi og trak samtidig på mine erindringer af, hvordan jeg havde oplevet mit møde med kvinden, hvordan interviewet var forløbet, hvordan hun talte og formulerede sig, hvordan hun boede samt andre aspekter af interviewet, som ikke lader sig fange i den transskriberede version. Det var også her, at jeg søgte at rekonstruere kvindernes ’spor’ igennem tid og (socialt) rum og samtidig identificere centrale passager og temaer i deres fortællinger. Ved at kombinere disse elementer har jeg således søgt at skabe en kobling mellem dels den retrospektivt konstruerede livsfortælling, dels det liv som der fortælles om, og dels den nuværende position i det sociale rum, som der fortælles fra. Jeg prøvede på denne måde at danne mig et indblik i hver enkelt kvinde; hvem hun var, hvor hun kom fra, hvordan hun tænkte, hvad hun stod for, og hvor hun var på vej hen med sit liv. I denne fase af analysearbejdet så jeg endvidere på interviewets narrative struktur; herunder hvordan kvinderne hver især valgte at fremstille, præsentere og sætte ord på sig selv, barndommen, arbejdet, samlivet, ægteskabet, forælderrollen, etc. Jeg fokuserede ikke bare på, hvordan de jf. tidligere snakkede om sig selv og deres familier samt om venner, kollegaer, naboer og andre grupper i samfundet, men også på hvilke hændelser og emner, de gav mest taletid, samt hvilken overordnet overskrift eller tema, jeg synes karakteriserede den enkeltes livsfortælling. Nogle af disse komprimerede analyser fik kun funktion som en førstehåndssortering af materialet; andre havde en iboende pointe og gjorde indtryk på mig på en sådan måde, at jeg valgte at lade dem leve videre i en selvstændig form i analysen; eksempler herpå er bl.a. afsnittene *Sansen for distinktioner* og *Kampen om et værdigt selvbillede*, hvor læseren får mulighed for at fordybe sig i håndplukkede fortællinger og stifte et udvidet bekendtskab med nogle af kvinderne.

Efter denne første gennemgang af interviewene, hvor jeg fik hver enkelt informant og dennes fortælling ’ind under huden’, følte jeg mig bedre rustet til at forholde mig til interviewene på et andet analytisk niveau. I næste omgang så jeg på ligheder samt forskelle mellem kvinderne og forholdt mig til deres ulige forudsætninger og muligheder

(økonomiske såvel som kulturelle). På dette tidspunkt i processen kan man tale om, at jeg søgte efter mønstre og så at sige hoppede ind og ud af de forskellige interviews efter forgodtbefindende. De to niveauer eller former for analytiske greb svarer også til det Haavind (2000b) kalder 'at søge på langs' kontra 'at søge på tværs' i interviewmaterialet (se evt. også Christensen 1998 hvor hun diskuterer horisontal versus vertikal analyse). I forhold til førstnævnte gælder, at det er de indvendige sammenhænge for hver enkelt kvinde, der i første omgang søges efter. Fokus er således på hvordan kvinderne selv kobler hændelser sammen og giver dem plads og betydning i forståelsen af, hvem de er, og hvordan deres liv ser ud. I forhold til sidstnævnte ses interviewene i højere grad i deres helhed, hvormed det bliver muligt at udvikle en analytisk forståelse, som potentielt adskiller sig fra informanternes egne, slet og ret fordi der ikke fokuseres på den enkelte kvinde, men på kvinderne i forhold til hinanden. Bevægelsen på tværs af interviewene er en søgning både efter fællestræk og særtræk. Under dette analytiske arbejde bliver det fx muligt at se, at dét, der af nogle kvinder defineres som personlige valg **er** personlige al den stund, at de ikke deles af alle kvinderne. Eller det bliver muligt at se, at nogle kvinder i de personlige valg fx inkluderer en praksis, som ikke frembyder sig som tænkelig og/eller mulig for andre. Ved at arbejde på tværs af interviewene bliver det med andre ord muligt at se, hvad der skiller og forener kvinderne, samt hvorvidt og hvordan kvindernes unikke fortællinger og individuelle erfaringer er med til at forme en bredere kulturel diskurs (Ortner 2003). At søge på tværs i interviewmaterialet kan også siges at være i tråd med Bourdieus anvisninger til forskeren om at tænke relationelt. Bourdieu insisterer jf. tidligere på, at *"det virkelige er relationelt"* (Bourdieu & Wacquant 1996: 84), og opfordrer derfor forskere til at drage sammenligninger og netop interessere sig for relationen mellem de ting, der sammenlignes. At forholde sig relationelt til et givent interviewmateriale fordrer nødvendigvis, at forskeren tænker komparativt. Med reference til Bourdieu skriver Prieur og Sestoft bl.a.: *"Hver gang man opdager en potentielt vigtig egenskab ved et individ, må man så vidt muligt spørge til, om alle andre har den eller ikke har den. Fraværet af en egenskab er for en relationel betragtning lige så vigtig som besiddelsen af den"* (Prieur & Sestoft 2006: 223).

Mit arbejde kan ikke placeres fuldt og helt i nogen bestemt analysetradition. I bearbejdelsen af interviewmaterialet har jeg jf. ovenfor både tilstræbt at søge på langs og

på tværs i interviewene, ligesom jeg har prøvet at forholde mig til mønstre, betydningsnuancer, kontraster, paralleliteter og værdiladninger såvel som til 'den tavse empiri', som Christensen (1998) har formuleret det, eller 'de sorte huller', som Nielsen (2005) også omtaler. Med dette mener jeg informationer, som kvinderne på en eller anden måde udtrykker i interviewene på et ikke-verbaliseret, før-refleksivt niveau. Når mennesker bliver interviewet, udtrykker de mere betydning end det, der umiddelbart fremgår af det, de siger, og pointen er, at det usagte lige så vel som det sagte peger på et mønster for social orientering. Back skriver derfor: "*The sociologist must pay attention to the fragments, the voices and stories that are otherwise passed over or ignored. The task of sociology is to admit these voices and pay them the courtesy of serious attention*" (Back 2007: 1). Man kan sige, at jeg undervejs har eksperimenteret med forskellige former for analytisk opfindsomhed (eller sociologisk fantasi, om man vil jf. Mills 2002) bl.a. ved, som Back opfordrer til, at kigge efter ambivalenserne, de sociale spændinger, på det usagte og på det, der falder mellem linjerne i interviewene. Jeg har også eksperimenteret med skrivestilen og den form, jeg ønskede, formidlingen af resultaterne skulle antage. Det har været vigtigt for mig, at teksten så vidt muligt skulle være tilgængelig for et bredt publikum og i den forstand række udover academia (se også Bourdieu (1995b), hvor han taler om, at grænsen mellem litteratur og sociologi er arbitrær). Hooks skriver:

"... the use of language and style of presentation that alienates most folks who are not also academically trained reinforces the notion that the academic world is separate from real life, the everyday world where we constantly adjust our language and behaviour to meet diverse needs. The academic setting is separate only when we work to make it so. It is a false dichotomy which suggests that academics and/or intellectuals can only speak to one another, that we cannot hope to speak with the masses. What is true is that we make choices, that we choose our audiences, that we choose voices to hear and voices to silence" (hooks 1989: 78)

I bogen *The Art of Listening* formidler Back (2007) samme pointe som hooks. Ifølge Back er der en tendens til, at den magi, der kendetegner det sociale liv, fortager sig mellem linjerne, når sociologer formidler deres betragtninger af verden – magien skrives ganske

enkelt væk. Han advarer således sociologer mod at lade det skrevne sprog skabe afstand til samfundet og de mennesker, der studeres:

“The task of careful listening and critical scrutiny is perhaps more important than ever before. As sociologists we need to reinvigorate our engagement with the social world and reflect our place within it. *The Art of Listening* is also written out of a yearning to communicate and to rethink the forms that sociological writing may take. As our discipline has become ever more elaborate and theoretically complex the impulse to communicate has been eclipsed by the desire for epistemological sophistication and theoretical elegance. Sociology is often criticized for speaking a secret convoluted language where sociologists resemble the insular Latin-speaking-and-writing scholarly elites of Medieval Europe” (Back 2007: 2)

Mit sigte i afhandlingen har i høj grad været at videreformidle, hvordan kvinderne selv beskriver og forklarer sig med ord. Jeg har derfor under analysearbejdet tilstræbt at være tro mod de fortællinger, som de interviewede kvinder har overbragt mig. Dermed ikke sagt, at jeg ikke har tilladt mig selv at analysere fortællingerne, men nærmere at jeg har været meget opmærksom på at bevare interviewenes integritet, at være sensitiv over for kompleksiteten og mangfoldigheden i de enkelte interviews samt ikke mindst at være lydhør overfor, hvordan kvinderne selv præsenterer deres liv og erfaringer i ord (se også Gullestad 1996). Mit håb er således, at kvindernes stemmer lever videre i den tekst, jeg har produceret, og at jeg har formået at give læseren en fornemmelse af den ’magi’, der kendetegner deres sociale liv. Det er også af denne grund, at jeg jf. tidligere har valgt at indsætte mange interviewuddrag og –sekvenser i analysen. Min hensigt med dette er meget lig den, Bech-Jørgensen angiver i følgende uddrag fra bogen *Når hver dag bliver hverdag*:

”Citater fra båndudskrifterne er så at sige blevet en empirisk test på tekstens troværdighed. At citere fra et interview og ’bruge’ citatet i en tekst er nemlig ikke blot et spørgsmål om at illustrere de teoretiske resultater, der opnås. Det er et spørgsmål om at lade de unge kvinder tale

med i teksten. At høre på hvad de siger og at korrigere egen forståelse og en skreven tekst i overensstemmelse med en omhyggelig tolkning af deres udsagn” (Bech-Jørgensen 1994: 49).

De mange citater fra interviewene giver samtidig læseren en mulighed for at drage andre slutninger end dem, jeg er kommet frem til, og det er netop intentionen. Min forhåbning er, at analysen, som den foreligger i afhandlingen, antager en form, der opfordrer læseren både til at tænke med, måske endda tænke videre, og ikke mindst til at reflektere over egne forestillinger og eget ståsted. Som Gullestad skriver, er *”både livshistoriene og den sosiale virkeligheten som skapte dem åpne for mange tolkninger fra mange synsvinkler. Derfor er fortolkningen en process som aldri egentlig verken kan eller bør ta slutt”* (Gullestad 1996: 39) (se også Gullestad 2001).

Kapitel 4: At studere klasse

Bourdieu har flere steder fremhævet, at den sociale dimension i forskningsprocedurerne er af kolossal betydning (se bl.a. Bourdieu & Wacquant 1996: 209-210). Den måde, man som forsker udvælger og afgrænser sit tema eller sit undersøgelsesområde, og de spørgsmål man vælger at stille, spiller en væsentlig rolle i forhold til det videnskabelige arbejde. I forlængelse heraf ligger selvsagt også, at den viden, der produceres, ser ud, som den gør, netop på grund af forskerens tilgang til emnet (jf. også tidligere). Ifølge Bourdieu må forskeren *konstruere* sin analysegenstand. Dette arbejde, fremhæver han, kan ikke fastlægges én gang for alle gennem en slags teoretisk åbenbaring, men foregår løbende i en dialog med feltet, og samtidig med at forskningen gennemføres: *”Et sådant konstruktionsarbejde laver man ikke fra den ene dag til den anden. Det tager tid og man er nødt til at famle sig frem”* (Bourdieu & Wacquant 1996: 212).

Forskning som konstruktion

I forhold til mit studie har jeg, ganske som Bourdieu peger på, været nødt til at famle mig frem. Særligt har jeg brudt mit hoved med, hvordan jeg overhovedet kunne ’indfange’ det, jeg havde sat mig for at studere. Klasser er ikke noget, der findes i en objektiv forstand, som noget konkret og håndgribeligt, jeg som forsker bare kan gå ud og finde. Sagt på en anden måde findes klasser ikke i en absolut forstand og direkte afspejlet i samfundet; i

hvert fald ikke hvis man dermed mener en klart afgrænset gruppe af mennesker med distinkte kendetegn (se også Prieur (2004), hvor hun præsenterer samme synspunkt blot i forhold til race/etnicitet). Klasser er, som Bourdieu også påpeger, overvejende et analytisk/teoretisk begreb. Klasser er fiktive grupperinger baseret på en intellektuel beslutning hos forskeren – de eksisterer udelukkende 'på papiret'. Klasserne kan med andre ord ikke afgrænses apriorisk. De repræsenterer, hævder Bourdieu, enslyggende positioner i et socialt rum, og konstrueres først gennem det empiriske arbejde:

”De sociale klasser eksisterer ikke (...) Det der eksisterer, er et socialt rum, et rum af forskelle. I dette rum eksisterer klasserne i en slags mulig tilstand, som en skitse eller som noget antydte – ikke som noget givet, men som **noget der må skabes**” (Bourdieu 1997: 29; fed skrift erstatter kursiv i originaltekst).

Arbejdet med at konstruere det sociale rum empirisk fordrer ifølge Bourdieu, at både de empiriske data (eller kilder), måden de er indsamlet på og de teoretiske spørgsmål bruges til at definere og besvare hinanden.

At teorien spiller en væsentlig rolle i denne proces, fremhæver også Mason. Hun skriver således: *”How a researcher deals with issues of interview structure and sequence is always part of their theoretical project, whether or not they acknowledge it”* (Mason 2002: 233). Forud for dette har hun netop diskuteret implikationerne af forskellige forståelser af interviewforskning og erklæret følgende:

“Interview methodology begins from the assumption that it is possible to investigate elements of the social by asking people to talk, and to gather or construct knowledge by listening to and interpreting what they say and to how they say it. (...) Asking, listening and interpretation are **theoretical projects** in the sense that how we ask questions, what we assume is possible from asking questions and from listening to answers, and what kind of knowledge we hear answers to be, are all ways in

which we express, pursue and satisfy our theoretical orientations in our research” (Mason 2002: 225; fed skrift erstatter kursiv i originaltekst).

I forlængelse heraf skelner Mason mellem interviews som et 'gravearbejde' og interviews som konstruktion. I den første forståelse af interviewforskning ligger der en tro på, at der i interviewpersonens indre findes en viden, der bare venter på at blive 'gravet frem'. I den anden forståelse betragtes de data, interviewet genererer, nærmere som konstruerede på foranledning af bestemte sociale processer. Interviewet i sig selv betragtes som: *”a site of knowledge construction, and the interviewee and interviewer as co-participants in the process”* (Mason 2002: 227). Bettie formidler samme synspunkt:

“The ethnographic text is not a transparent account of reality but a product of the interaction and negotiation between researcher and researched. As Daphne Patai describes it, the interview is ‘a point of intersection between two subjectivities – theirs and mine, their cultural assumptions and mine, their memories and my questions, their sense of self and my own, their hesitations and my encouraging words or gestures (or sometimes vice versa) and much much more” (Bettie 2003: 22; der henvises til Patai 1988: 146)

Som Mason og Bettie fremstiller det, betragtes interviewet som en dialog, der er baseret på et samarbejde mellem interviewer og den interviewede. Det er også samme forståelse, som Kvale (1994) præsenterer, når han beskriver interviewer som en rejsende, der vandrer gennem landskabet og falder i samtale med, konverserer og stiller spørgsmål til de mennesker, han/hun møder. Ud af den fælles dialog opnår den rejsende en viden, der gør, at han/hun hjemvendt fra rejsen har en historie at fortælle.

Såfremt man forstår interviews som en teoretisk drevet måde at spørge, lytte og fortolke på dvs. som en form for konstruktion frem for 'et gravearbejde', så er forskerens opgave, hævder Mason videre, at udtænke og tilrettelægge *”how to organise the asking and the listening so as to create the best conditions for the construction of meaningful knowledge”* (Mason 2002: 227). På linje med Bourdieu understreger Mason altså, at en del af arbejdet

med at producere de bedste betingelser for den dialog, og den form for konstruktion af viden, som skal finde sted under interviewet, består i at udtænke måder at spørge på. Som Bourdieu også har understreget, må vi som forskere aldrig glemme at det, i dialogen mellem de videnskabelige spørgsmål og virkeligheden, aldrig er virkeligheden, som har initiativet, idet den kun kan svare, hvis den bliver spurgt (Jerdal 1998) (se også Solli 1998). Essensen i dette udsagn er netop, at de spørgsmål, vi stiller til virkeligheden, bliver afgørende for, hvad det er for et videnskabeligt objekt, vi konstruerer. Som forsker er man nødt til at erkende dette og tage sine forholdsregler. Man kan ikke bare forudsætte ”... *at de interviewede sidder med et færdigt sæt af opfattelser, man så bare kan bede dem fortælle om. Måske har de aldrig tænkt på dette tidligere, således at deres opfattelser først opstår i interviewsituationen og måske forsvinder igen efter interviewet er afsluttet*” (Priour & Sestoft 2006: 220). I stedet må man finde en række områder, der kan give én adgang til at se betydninger af det, man ønsker at studere. For mit vedkommende valgte jeg jf. tidligere at fokusere på en række områder/temaer, hvor jeg forventede, at der ville være forskelle kvinderne imellem. Som beskrevet i kapitel 3 spurgte jeg således ind til opvækstvilkår og familiebaggrund, skoleliv og uddannelse, arbejdsliv og karriere, husstandens og familiens liv, livsstil, femininitet, kvindelighed og køn samt moderskab.

I forhold til at udtænke og tilrettelægge interviewundersøgelsen har de forskellige teoretiske perspektiver og redskaber, som afhandlingen bygger på, spillet en væsentlig rolle – ganske som Bourdieu og Mason fremstiller det. Uden disse havde jeg ikke kunnet, eller ville i hvert fald have haft svært ved, at indgå i en meningsfuld dialog med mine informanter. Sagt på en anden måde havde jeg - hvis ikke jeg på forhånd havde haft et bestemt blik for, hvad klasse er eller kan være - haft vanskeligt ved at tilrettelægge mit studie. Dermed ikke sagt, at jeg kun finder klasse, fordi jeg *vil* finde det. At betragte forskning som en konstruktion handler ikke om, at data opfindes til lejligheden og kun er udtryk for intellektuel fantasi. I bogen *Køn, etnicitet og skoleliv* diskuterer Staunæs samme problematik. Hun inkluderer ikke klasse, men kunne lige så vel have gjort det, hvor hun skriver følgende:

”Der er ikke et finalt punktum, hvor ud fra al mening defineres. Referenten findes ikke. ’Betyder det så også, at de konstruktioner, der

skal studeres, ikke findes? At etnicitet, køn og subjektivitet ikke findes, men blot er fantasifostre? Og at der derfor ikke er noget at studere?' kunne spørgeren fortsætte. Og 'nej!' (...) 'Det er en alvorlig, men meget almindelig misforståelse at tro, at fordi noget er en konstruktion, og det endelige punktum er aflyst, ja så findes konstruktioner slet ikke!'. Konstruktioner er ikke ligegyldige eller uvirkelige. Konstruktioner er ikke noget 'vi bare har fundet på' og ikke betydningsløse" (Staunæs 2004: 83).

I mit tilfælde var udgangspunktet jf. indledningen en antagelse om, at der er 'noget' i den sociale virkelighed, der gør, at det fortsat giver mening at tale om klasse i nutidige samfund. Jeg havde som beskrevet en forventning om, at klasse betød 'et eller andet' også for kvinder i dagens samfund, men vidste selvsagt ikke i hvilken grad og på hvilken måde. Idéen var derfor at indgå i en dialog med forskellige kvinder. Tanken var altså, at jeg ved at sammensætte "*et udvalg fullt av kontraster og forskjellighet*" (Prieur 2004: 12) kunne finde ud af, hvorvidt klasse som begreb stadig er nyttigt at bruge for at forstå disse kvinders levede liv og erfaringer. Denne tilgang er også helt i tråd med Gibson-Graham, Resnick og Wolff, der skriver: "*How class processes relate to individual and collective identities, the formation of social groups, and other complexities such as power and property becomes an open question, something to be theorized rather than assumed*" (Gibson-Graham, Resnick & Wolff 2000: 9).

Som en del af interviewundersøgelsen ønskede jeg altså at se på, hvorvidt og i givet fald hvordan spørgsmålet om klasse, eksplicit eller implicit, bringes i spil i forskellige tematiske kontekster og former. Inspireret af Bourdieu har jeg særligt fokuseret på, både hvordan kvinderne positionerer sig selv, og hvordan de differentierer sig fra andre. Jeg har med spørgsmålene, som det også fremgår af kapitel 1, ønsket at finde frem til, hvordan kvinderne oplever de rammer/betingelser, der er dem givet; hvilke orienteringspunkter de har, og hvad der er identitetsgivende for dem; hvilke idealer, normer og krav de forholder sig til, og hvordan disse italesættes og forhandles. Jeg har ikke kun bedt kvinderne om at fortælle om dem selv og deres familie, men også om at berette om, og dermed forholde sig til, deres relationer til andre mennesker; til venner, kollegaer, naboer og andre grupper i

samfundet. Jeg har med andre ord søgt at finde områder, hvor jeg kunne studere, hvordan klasse, som oplevet kategorial forskel, griber ind i kvindernes konkrete hverdagsliv, og hvordan det får betydning for måden, hvorpå de betragter og vurderer sig selv og andre. Jeg var særligt interesseret i at finde ud af, hvem 'de andre' overhovedet var, og hvilke skillelinjer kvinderne selv ville fremdrage som vigtige. Ligesom Skilbrei var mit udgangspunkt i vid udstrækning at bygge på, hvordan de interviewede kvinder italesætter forskelle for at den vej "å lære mer om det distinksjonsarbeidet som er en del av å konstruere og akseptere klasseforskjeller" (Skilbrei 2005a: 55).

Det vi helst ikke snakker om

Ortner konkluderer, at klasse har en flygtig karakter, og at klasserelaterede forskelle på mange måder forbliver skjult i det sociale og kulturelle liv: "*It seems to exist and not exist, to be everywhere and nowhere, to have a kind of now-you-see-it, now-you-don't existence. There is, in fact, a very marked discourse of visibility and invisibility surrounding class*" (Ortner 2003: 10). Som det vil fremgå af både dette og næste kapitel, kan jeg kun give Ortner ret. Det er, ud over at være et metodisk problem, et helt centralt fund i afhandlingen, at klasse kun italesættes indirekte og modstræbende. Alligevel er klasse, som vi skal se, betydningsmæssigt virksomt i de interviewede kvinders selvforståelse og deres opfattelse af andre.

Ifølge Savage, Bagnall og Longhurst er en væsentlig forklaring på, hvorfor det er svært at få folk til at snakke om klasse, at langt de fleste er bevidste om, at klasse ikke er "*an innocent descriptive term but a loaded moral signifier*" (Savage, Bagnall & Longhurst 2001: 889) (se også Devine 2005). De moralske konnotationer, der knytter sig til klassebegrebet, gør det særligt vanskeligt at stille spørgsmål, der vedrører sociale, kulturelle og materielle forskelle. Sayer drager samme konklusion og skriver bl.a. følgende:

"Class is an embarrassing and unsettling subject. In many social situations it would be considered insensitive to refer to class, particularly

to the class of someone to whom we are talking or who is within earshot” (Sayer 2005a: 1).

- Og senere:

”Asking people what class they belong to tends to prompt complex responses. Answers are often awkward, defensive and evasive, treating the question as if it were a normative one about whether they deserve their class position or whether they consider themselves inferior or superior to others” (Sayer 2005a: 200).

Jeg havde ikke på forhånd forestillet mig, at emnet for min afhandling var så ’sprængfarligt’. Men der er nu et eller andet om det. Jeg kan, ligesom Sayer, konkludere, at klasse er et vanskeligt emne, og interviewene til afhandlingen var af samme grund svære at gennemføre. Klasse og sociale forskelle blev i udgangspunktet nedtonet, underspillet eller decideret talt væk. Det er svært at formidle for læseren helt præcist, hvordan jeg erfarede dette, da jeg gennemførte interviewene. Som jeg skal uddybe nærmere nedenfor, kom det bl.a. til udtryk ved, at jeg indimellem blev ramt af en følelse af at snage og spørge til ting, som ikke vedkom mig. Andre gange oplevede jeg, at kvinderne indirekte modsatte sig mine spørgsmål enten ved at glide af, undvige eller svare på en sådan måde, at jeg fandt det svært at spørge igen eller bede om uddybende svar. Endnu andre gange fornemmede jeg emnets sensitivitet ved, at kvinderne med deres kropssprog og væren mere eller mindre ubevidst fraskrev sig yderligere spørgsmål. Om dette i situationerne var en korrekt fortolkning, eller om det handlede om min egen berøringsangst, har jeg svært ved at afgøre, men i hvert fald opfattede jeg signaler som disse som et stikord til at skifte kurs.

Klasserelaterede forskelle i interviewsituationen

Når jeg tænker tilbage på de forskellige interview, kan jeg konstatere, at der var klasserelaterede forskelle i måden, hvorpå de udvalgte kvinder håndterede dét at blive interviewet. En interviewsituation er altid i et eller andet omfang præget af, at forskeren pr. definition er fremmed på grund af hans/hendes professionelle interesse for

interviewpersonen, men nogle mennesker oplever alligevel interviewsituationer som mere fremmed end andre (se også Bourdieu 2007). Som Skilbrei (2003), også skriver, er højtuddannede fx anderledes at interviewe, fordi de i kraft af deres position og kendskab til forskning ofte møder op til interviews med egne hypoteser og påbegyndte analyser. Ud over at være bedre rustet til at deltage i interviews, er højtuddannede også i højere grad end lavtuddannede i stand til dels at reflektere over, hvordan dét, de siger, kan forstås og 'bruges', dels at gennemskue forskeren og hans/hendes intentioner og bevæggrunde. Sidstnævnte blev jeg fx selv konfronteret med, da jeg ringede rundt for at få aftaler i stand med de kvinder, jeg havde udvalgt. En af disse - en højtuddannet kvinde - svarede således følgende på mit spørgsmål om, hvor hun helst så interviewet gennemført (hjemme hos hende selv eller i lokaler på universitetet): *"Ja, hvis du vil vide noget om livsstile, så går jeg stærkt ud fra, at du gerne vil se giraffen i dens naturlige miljø, så det må vel hellere blive hos mig..."* Touché. Jeg agerede, som jeg gjorde, fordi jeg alligevel synes, at det var sin sag sådan at invitere sig selv hjem til folk, og derfor lod jeg det være åbent, hvor interviewet skulle foregå. Men hun havde jo i den grad ret; selvsagt ville jeg helst interviewe kvinderne i deres eget hjem, så jeg kunne kombinere interviewene med observationer.

Når mennesker mødes i en samtale, er både kommunikationsindholdet, den enkeltes facon og samtalestil samt sproget og alle dets udtryksformer (kropsholdning, bevægelsesmåde, ansigtsudtryk, etc.) påvirket af en konstant reference til de samtalendes placering i den sociale struktur; herunder også deres placering i alders-, magt-, prestige- og kulturhierarkierne. Dette kan slet ikke undgå at få indflydelse på samtalen, hævder Bourdieu, da mennesker løbende aflæser hinanden og agerer derefter:

"Når jeg taler med eller om nogen, kan jeg ikke lade være med at forestille mig det særlige (fortrolige, høflige, tvungne, officielle) forhold, der knytter mig til denne person. Jeg tænker uvilkårligt ikke bare på det, som vedkommende kan gøre ved og for mig, men jeg forestiller mig også personens alder, køn, rang, det sociale miljø, vedkommende tilhører; alle disse forestillinger kan have indflydelse på mit valg af udtryk og få mig til at undgå alle de talemåder, der kunne få

vedkommende til at tage afstand fra mig eller virke stødende eller sårende på ham. Om nødvendigt bliver sproget tilbageholdende, forsigtigt; det lægger en dæmper på sig selv, er eufemisk, undvigende i stedet for ligefremt” (Bourdieu 2005: 177).

Karakteristisk for nogle af de interviewede kvinder er, at de svarer på interviewspørgsmålene med meget korte sætninger og ikke selv følger op med indfald eller associationer. Det er ikke entydigt sådan, men jeg sidder alligevel tilbage med en følelse af, at det overvejende var blandt gruppen af kvinder fra arbejderklassen og den lavere middelklasse, at jeg oplevede dette. Enkelte af disse kvinder blev samtidig meget berørte under interviewet. Det var tydeligvis ikke alle, der var vant til eller brød sig om, at nogen interesserede sig så indgående for deres gøre og laden, og jeg fik en klar opfattelse af, at flere på en og samme tid var både glade for og skræmte over at skulle fortælle så detaljeret om deres liv.

Også Christensen (1998) har oplevet, at det ikke er alle informanter, der er lige gode til at fortælle om sig selv. I bogen *Prosess og metode* beskriver hun således, at hun på et tidspunkt skulle interviewe en række hjemmehjælpere. Hun havde i udgangspunktet forstillet sig, at interviewene skulle være mest muligt ustrukturerede ud fra en idé om, at jo mere ustruktureret et interview er, jo stærkere er aktørperspektivet. Siden erfarede hun dog, at dette ikke lod sig gøre, og at interviewguiden blev nødt til at spille en langt mere fremtrædende rolle, end hun i udgangspunktet havde tiltænkt den. De hjemmehjælpere, som Christensen interviewede, ville ikke gå ind på en ustruktureret form; tværtimod krævede de af hende, at hun stillede spørgsmål og gerne meget konkrete spørgsmål (Christensen 1998). Lidt samme oplevelse havde jeg, bl.a. med kantineassistenten Margit. Jeg oplevede, at Margit, i hvert fald til at begynde med, var forbeholden, nærmest på vagt, og tydeligvis forundret over, hvorfor 'sådan en som mig' ønskede at studere 'sådan en som hende'. Denne følelse blev forstærket af, at jeg undervejs i interviewet flere gange oplevede, at Margit søgte at forklare og retfærdiggøre sig overfor mig – at klargøre hvorfor hun havde valgt at leve på en anden måde, end hun tydeligvis forventede, at jeg gør. På et tidspunkt, hvor hun netop har fortalt om sin bror, siger hun fx: ”Altså, der er jo ikke nogen af os, der har en akademisk uddannelse, men det tror jeg egentlig heller ikke, vi

ville have det godt med. Vi har det, som vi vil have det". At Margit direkte henviser til min akademiske baggrund og indikerer, at hun har en forestilling om, at jeg lever et andet liv end hende, er imidlertid helt usædvanligt for interviewene. Det meste af tiden forblev forskelle i social position omgærdet af tavshed. Samme erfaring har Byrne også gjort sig. Hun skriver herom: *"In only a very few situations did class constitute the kind of context-setting, explicit identity that people would refer to themselves as either 'a middle-class woman' or 'a working-class woman'. Without this explicit positioning, it was difficult to acknowledge class position"* (Byrne 2006: 35).

Når jeg oplever forskelle i måden, hvorpå mine informanter håndterer interviewsituationen, er det et fund i sig selv, hævder Bourdieu. Forskellene handler nemlig langt hen ad vejen om klasse. Han skriver bl.a.: *"Hva slags forhold en har til den sosiale verden og hvilken plads en gir seg selv i den, viser seg aldri så tydelig som gjennom hvilket rom og hvilken tid en synes en har rett til å ta fra andre"* (Bourdieu 1995c: 229). Bourdieu er optaget af, hvordan klasse viser sig gennem kroppen og afslører sig dels i måden, hvorpå det enkelte menneske indtager et rum (fx gennem sikre eller tilbageholdende holdninger og gestus), dels i den taletid den enkelte tildeler sig selv, og dels gennem måden han/hun erhverver sig taletiden på (fx på en selvsikker, insisterende eller aggressiv måde i modsætning til en mere forsigtig, afprøvende og afmålt facon). Han udtaler også andetsteds følgende:

"Sproglig kompetence er ikke bare et spørgsmål om tekniske færdigheder, men handler også om at være udstyret med statutorisk kapacitet. (...) Adgangen til det legitime sprog er socialt set helt skæv, og den universelle sproglige kompetence, lingvisterne så generøst udstyrer alle med, er i realiteten forbeholdt et fåtal. (...) Det er hele den klassemæssige habitus – med andre ord en given position i den sociale struktur, der kommer til udtryk i den sproglige habitus, som blot en af dimensionerne i den samlede habitus" (Bourdieu & Wacquant 1996: 131-133).

Det er krævende at interviewe mennesker, som egentlig ikke vil snakke, og det er ikke usædvanligt, at man som forsker oplever, at nogle interviews føles bedre end andre (se

også Skilbrei 2003). Samtidig er det en væsentlig pointe, at selv de interviews, hvor informanten svarer afmålt, kort og unuanceret, er vigtige i forhold til analysen af materialet. Prieur har således tidligere diskuteret, hvorvidt udfyldende og reflekterede interviews siger mere end de reservede og fåmælte. Hun beskriver i den sammenhæng sine erfaringer med at interviewe mænd, som køber sig til sex, og konkluderer da følgende:

”På spørgsmålet om han har tenkt noe på hvordan jentene har hatt det sammen med ham, svarer Ståle: ’Nei, i grunnen ikke’. Neste spørsmål er: ’Hvordan tror du hun har opplevd deg?’. Ståle svarer: ’Nei, det vet jeg ikke’. Andre svarer langt og utfyllende på disse spørsmålene, men det bliver ikke sannere for det. Når Ståle ikke har noe å si om dette, er det et funn” (Prieur 1990: 16-17; refereret i Skilbrei 2003: 44).

Også Byrne er optaget af, at analysen af et givent empirisk materiale bliver beriget – både når informanten har en historie at fortælle, og når informanten tilsyneladende ikke har nogen historie at fortælle. Hun skriver således: *”Producing a ’storied narrative’ of the self in the context of an interview is an uncertain process and there may be as much to be learnt from those instances where a storied narrative is not produced as where the story of the self is easily told* (Byrne 2003: 30) (se også Byrne 2006).

Forskning og symbolsk vold

Bourdieu hævder, at enhver sproglig interaktion, også en interviewsituation, rummer muligheden for, at der kan udøves symbolsk vold; særligt hvis *”aktanterne har asymetriske positioner i forhold til den relevante kapital”* (Bourdieu & Wacquant 1996: 130). I forhold til min afhandling - og temaet taget i betragtning - synes jeg, at det er særligt nødvendigt og påtrængende at reflektere over, hvad det har betydet for interviewsituationen, at jeg selv er højtuddannet og med akademisk baggrund. Jeg tænker på den ene side, at det i udgangspunktet har bragt mine informanter afklaring, at jeg på forhånd havde fortalt om mit projekt, og at jeg kom fra universitetet. På den anden side er jeg opmærksom på, at jeg dermed samtidig påviste afstanden mellem mig selv og de af mine informanter, som ikke har uddannelse eller social status på samme niveau. Som

Syltevik (1998) også påpeger, risikerer rollen som forsker at blive plagsom i interviewsituationen, al den stund at en universitetsuddannelse kan skabe afstand i forhold til folk uden en sådan erfaringsbaggrund. Ud over at rumme muligheden for at danne grundlag for en afstand til den interviewede, ligger der også i forskerrollen en risiko for, at forskeren bliver betragtet som en repræsentant for de kræfter i samfundet, der medvirker til, at de personer, som han/hun ønsker at studere, nedvurderes og marginaliseres (Syltevik 1998, Svendsen-Tune 2002) (se evt. også Sennett og Cobb (1977) for deres diskussion af betydningen af klasseforskelle i interviewsituationer samt artiklen *Insider Perspectives or Stealing the Words out of Women's Mouths: Interpretation in the Research Process*, hvor Reay (1996b) diskuterer samme problematik).

For en række af interviewene gælder det, at jeg har en anden social position end de interviewede. Jeg var undervejs selv opmærksom på dette, og det skal ikke være nogen hemmelighed, at jeg som interviewer et langt stykke ad vejen havde lettere ved at identificere mig med middelklassekvinderne end med arbejderklassekvinderne. Spørgsmålet er selvsagt, hvordan dette har påvirket interviewene, og om det har hindret visse former for indsigt og/eller endda muliggjort andre. Aarseth (2008), der selv har interviewet middelklassefamilier, diskuterer samme problematik og påpeger i den forbindelse vigtigheden af at etablere en kritisk distance; ikke i selve interviewsituationen, men i arbejdet med at analysere og fortolke interviewsamtalerne.

En fælles præmis for alle interviewene har til gengæld været, at jeg som interviewer har haft samme køn som de interviewede. I relationen mellem forsker og forskningssubjektet, kan også køn, hævder Wiederberg (1992), både være en hindring og en mulighed i forhold til at frembringe viden. Når kvinder interviewer kvinder, kan man tale om, at begge parter går ud fra, at de qua det fælles køn deler en vis forståelse. Dette kønsfællesskab kan, forklarer Wiederberg, være medvirkende til, at informanten fortæller om oplevelser, som hun ikke ville have fortalt til en mandlig interviewer, og i så fald kan man tale om, at det fælles køn er en ressource i interviewsituationen. På den anden side kan kønsfællesskabet fungere uhensigtsmæssigt under interviewet, såfremt de interviewede kvinder undlader at fortælle om oplevelser ud fra en opfattelse af, at disse var/er "... selvsagte, naturlige eller

noe skamfullt for oss kvinner” (Wiederberg 1992: 63); i så fald kan den usagte indforståethed hindre forskeren i at få den rette viden.

Når Bourdieu jf. tidligere beskæftiger sig med den symbolske vold, de interviewede potentielt kan føle sig udsat for fra forskerens side, handler det ikke kun om det ubehag, som kan opstå under selve interviewet, men også om det ubehag forskerens analyse og fremstilling af det sagte kan afstedkomme. Også her ligger nemlig en risiko for at komme til at udøve symbolsk vold. Prieur skriver således følgende om et af de interview, som en af Bourdieus medarbejdere indsamlede i forbindelse med bogen *The Weight of the World* (1999):

”Sociologen - Frédérique Matonti - synes, hun har fået tilstrækkeligt at vide til at betegne kvindens politiske standpunkt som frugten af en serie nederlag både på arbejdsmarkedet og i familielivet. Denne analyse får mig til at spørge, om ikke Bourdieu og hans medarbejder Matonti i dette tilfælde selv er med til at udøve en form for symbolsk vold, da jeg vil tro, at det ville være meget sårende for denne kvinde både at se sit liv fremstillet som en serie nederlag og at se sin politiske overbevisning fortolket som et resultat af disse nederlag” (Prieur 2006: 204).

Ud over at sidde med magten til at bedømme de interviewede og det, de siger, sidder forskeren også med en anden form for magt; nemlig magten til at udvælge, tilrettelægge og formidle det, der bliver sagt under interviewene. Selvom jeg ikke eksplicit oplevede det, mens interviewene stod på, kan jeg ikke i skrivende stund lade være med at spekulere på, om de kvinder, jeg interviewede, har været opmærksomme på dette forhold. Byrne skriver med henvisning til en af de arbejderklassekvinder, hun interviewer: *”She was aware that I would be the person listening to the interview, but the question was what I, as the distanced listener and researcher, rather than the woman sitting in her living room, would make of and do with what she said”* (Byrne 2006: 37). Essensen i Byrne’s kommentar er, som jeg allerede har været inde på tidligere, at magten i interviewsituationen er en anden end den magt, forskeren har til at bestemme, hvad der skal skrives om bagefter. Pointen er, at forskning kan have konsekvenser både for den som forsker, og de som bliver udforsket.

Prieur konstaterer i forlængelse heraf, at det heller ikke er en mulighed at udelade alle analyser, der rummer ubehagelig læsning for informanterne - det er *"en for høj pris at betale for et ønske om at undgå alle former for symbolsk vold"* (Prieur 2006: 204).

Fornemmelser for klasse – Volvo og Diorbriller

Mens jeg gennemførte interviewene, var jeg mere end almindeligt opmærksom på mig selv og min fremtoning som interviewer. Velvidende at jeg var på jagt efter betydningen af klasse, og opmærksom på, hvor meget jeg hæftede mig ved selv de mindste detaljer ved de kvinder, jeg var ude for at interviewe (udseende, adfærd, livsstil, etc.), kunne jeg ikke lade være med også at granske mig selv nøje. Som Bourdieu også skriver, blev jeg *"opmærksom på, hvor meget andre mennesker har et helt andet syn på en, afhængig af den sociale position man har, og det er faktisk ret så forstyrrende"* (Bourdieu 2007: 65). Jeg blev fx pludseligt meget bevidst om den signalværdi, der ligger i at køre i en stor Volvo stationcar, og tog mig selv i så vidt muligt ikke at parkere lige uden for informanternes hoveddør. Jeg blev også undervejs opmærksom på, at jeg hver gang, jeg skulle ud for at interviewe, sørgede for at klæde mig neutralt og kun bære ganske diskret makeup, ligesom jeg så vidt muligt bar kontaktlinser i stedet for de ikke særligt diskrete Dior-briller, jeg ellers bærer til daglig. Det var en interessant proces, hvor jeg oplevede at se på mig selv med andre øjne. Man kan tale om, at jeg selv mærkede effekten af klasse på min egen krop, og at jeg så vidt muligt reagerede med et ønske om at nedtone min egen sociale position. Jeg spekulerede endvidere på, hvad det mon betød, at jeg var højgravid med mit tredje barn, mens jeg gennemførte interviewene. I udgangspunktet synes jeg egentlig, at det var en fordel, da alle de kvinder, som jeg skulle interviewe, selv havde børn (med undtagelse af en). På den ene side syntes jeg, at det var lettere at stille spørgsmål, der gik på børn og moderskab, når kvinderne samtidig selv kunne se, at jeg var mor. På den anden side kunne jeg ikke lade være med at spekulere på, om det mon afholdt nogle af kvinderne fra at udtale sig på bestemte måder – min store mave gjorde det i hvert fald svært for informanterne at 'glemme', at jeg var mor, og at risikoen for at jeg netop repræsenterede en af de mødre, de selv tog afstand fra, derfor var til stede. Jeg blev mere end nogensinde før opmærksom på, at jeg som forsker ikke kunne undgå at påvirke interviewene – at jeg som forsker var med til at 'konstruere analysegenstanden', for nu at bruge Bourdieus ord.

Ligesom de kvinder, jeg skulle interviewe, havde vanskeligt ved at tale om klasse og de forskelle, der knytter sig hertil, fandt jeg også selv emnet svært. Under selve interviewene oplevede jeg således flere gange, at jeg selv led af en vis berøringsangst. I bakspejlet, og når jeg gennemlæser interviewudskrifterne, kan jeg bl.a. se, at jeg indimellem undlod at forfølge udsagn, som burde have været forfulgt. Jeg plejer ellers ikke at være tilbageholdende og spekulerede efterfølgende en del over, hvorfor jeg ikke rigtigt turde 'gå til' mine informanter. Indtil jeg læste bogen *White Lives. The interplay of 'race', class and gender in everyday lives*, og forfatteren satte følgende ord på:

"As a researcher, I felt a deep sense of gratitude that someone had not only consented to give me an interview, but had given their time, invited me into their home and were willing to talk frankly. This inhibited my ability to ask what I perceived might be more difficult questions, or to press the interviewees to expand on answers when they adopted defensively short answers or where there were inconsistencies" (Byrne 2006: 37-38).

Jeg kan i den grad nikke genkendende til det, Byrne skriver. Jeg fandt det svært at være imødekommende, høflig og taktfuld og samtidig vedholdende spørge ind til klasse. Ligesom Bech-Jørgensen følte jeg mig utilpas ved at overskride den moderne norm om, "*at man ikke blander sig i hinandens privatliv uden at være blevet bedt om det*" (Bech-Jørgensen 1994: 41). Emnet taget i betragtning, tror jeg på mange måder, at det kunne have været en fordel, hvis jeg havde haft mulighed for at lave opfølgende interviews. Et geninterview kunne i hvert fald have givet mig lejlighed til at få uddybet nogle af de svar, der på grund af berøringsangst og utilpashed gik tabt. Samtidig er det sandsynligt, at det kunne have skabt en udbygget tillid og fortrolighed, som ligeledes ville have gjort det nemmere for de interviewede at tale sig længere ind i emnet.

Selvom jeg oplevede interviewsituationerne som vidt forskellige og må medgive, at nogle informanter var mere skeptiske og ordfattige end andre, kan jeg konstatere, at langt de fleste af kvinderne endte med at 'tø op', og at interviewene for størstedelens vedkommende antog karakter af samtaler, hvor kvinderne i vid udstrækning fik lov, og gik med til, at

fortælle frit fra leveren. Jeg kom i alle interviewene omkring samtlige temaer i interviewguiden og synes, at de i langt de fleste tilfælde blev gennemført, så de var behagelige for både mig selv og informanten. For så vidt var interviewene vellykkede. Alligevel sad jeg ofte tilbage med en følelse af, at de ikke var særligt gode. Jeg kan derfor i den grad nikke genkendende til den beskrivelse, Byrne giver af sin proces:

”What emerged as a result of the analysis was sometimes different during and immediately after the interviews. At times during the fieldwork, I felt, that the interviews were ‘boring’ or yielding little useful material. However, my impression of what was significant within interviews changed considerably once the analysis had been completed. What might have seemed empty of content could emerge as a series of complex evasions or silences. Not only content, but also form is important. But more significantly, whereas I sometimes feared that there would be nothing to discuss but silences and evasions, close attention to the interviews revealed the degree to which the accounts were in fact explicitly classed and raced” (Byrne 2006: 40).

Mens jeg gennemførte interviewene, oplevede jeg, ligesom Byrne, at den magiske følelse af at have ’fat i noget’, som man gerne får, når interviews forløber godt, udeblev. Jeg var ganske enkelt i tvivl om kvaliteten af mit empiriske materiale, forvirret over at jeg ikke rigtigt syntes, at jeg kunne få informanterne til at tale om de ting, jeg gerne ville, og usikker på om der overhovedet var nogen ’historie’ at fortælle på baggrund af interviewene. Siden blev jeg overrasket over, hvor meget de i grunden indeholdt. For hver gang jeg efterfølgende læste interviewene igennem, opdagede jeg nye betydninger, jeg ikke tidligere havde bidt mærke i, og som analysearbejdet skred frem gik det op for mig, hvor meget kvinderne, når alt kom til alt, *havde* talt om klasse og sociale forskelle.

Kapitel 5: Italesættelser af sociale skel og forskelle

Som det fremgik af forrige kapitel stødte jeg, da jeg gennemførte interviewene med kvinderne til afhandlingen, på et fænomen, som længe forblev en gåde for mig. Der syntes at være et paradoks mellem på den ene side den flygtighed, der kom til at præge interviewene i samme øjeblik klasse blev fokus for samtalen, og på den anden side den kraft, hvormed klasse alligevel tog form (samme paradoks møder Søndergaard også i sin søgen efter køn; se fx Søndergaard 2000). I dette kapitel skal jeg se nærmere på, hvordan kvinderne taler om klasse og sociale forskelle. Jeg skal med andre ord se på, hvordan kvinderne beskriver sig selv i forhold til andre, hvilke skillelinjer de fremdrager som væsentlige, hvilke differentieringskriterier de hver især anvender, hvordan de snakker om forskellige grupper i samfundet, samt hvordan køn, klasse, kultur og moral påvirker dem og de forventninger, forestillinger, normer, rammer og roller, der danner baggrund for deres handlinger og forståelse af virkeligheden.

Stræben efter lighed og ligeværd

I interviewene nedtones sociale forskelle i udgangspunktet. Eller de pakkes ind, underspilles, tales væk eller afvises, for så alligevel at dukke frem på anden vis; bl.a. i de skillelinjer, kvinderne selv fremdrager som vigtige og i måden, hvorpå de betragter og vurderer sig selv og andre. Klasse er tydeligvis en illegitim kategori, men alligevel nok så virksom. Ved en nærmere granskning af interviewene bliver det tydeligt, at kvinderne på subtile måder rent faktisk italesætter forskelle. At de løbende fremdrager distinktioner, som

kan relateres til klasse. At de anvender udtryk som implicit bringer klassekonnotationer med sig og trækker på kategorier, som indirekte er klassekategorier.

Ifølge Vike, Lidén og Lien (2001) er dette et paradoks, der især kendetegner de nordiske samfund. De henviser bl.a. til Gullestad, der allerede i sin klassiske bog *Kitchen Table Society* fra 1984 formulerede ideen om Nordens lighedsideal. Ifølge Gullestad er folk i de nordiske samfund i særlig grad præget af ideen om, at alle er lige, og derfor vil flertallet helst ikke snakke om ulighed. Denne forståelse hænger sammen med en særlig måde at agere på, en form for social taktik, hvor mennesker gennem at fremstå som lige gør krav på hinanden som ligeværdige. Dette fører, hævder Gullestad, til en interaktionsform, hvor *”det som parterne har felles fremheves, og det som skiller dem ad, holdes så langt det er mulig taktfullt utenfor samværet”* (Gullestad 2001b: 35). Når folk ikke vil snakke om klasse, eller sociale forskelle i det hele taget, handler det altså ikke kun om takt og pli, men også om at klasseforskelle, ligesom forskelle kønnene imellem, er i direkte konflikt med den nordiske selvforståelse. I et land som Danmark, der skal repræsentere et moderne og ligestillet samfund, er det simpelthen ikke ideologisk korrekt at sætte navn på hverken sociale, økonomiske eller kulturelle forskelle. Det er derfor kun naturligt, at langt de fleste af mine informanter søger at undgå at snakke om, at nogen er bedre end andre, eller at nogen har højere værdi end andre. Gullestad skriver også:

”Likhetstankegangen gjør at klasseforskjeller og andre forskjeller i levestett fortøner seg som uheldige resultater av uoversiktlige og komplekse prosesser. Av denne grunn er slike forskjeller et spesielt sensitivt tema. De er der hele tiden, den enkelte tager hele tiden mer eller mindre bevisst hensyn til dem, men det snakkes helst ikke om dem. Når det snakkes om dem, bliver de ofte gjort til et spørsmål om ’smak og behag’ eller formulert som moralsk fordømmelse” (Gullestad 2002: 75).

Lighedsbegrebet synes at bygge på den opfattelse, at et samfund renses for social ulighed er et retfærdigt samfund, fordi det ikke begrænser livschancerne for noget menneske (Hansen 1992). At lighed ofte defineres ganske konkret som ligeværd, og at det spiller en så central rolle i det personlige forhold mellem mennesker betyder, hævder Gullestad, at

sociale og kulturelle forskelle i udgangspunktet ikke anerkendes åbent, men i stedet præger det sociale liv og samvær på mere indirekte og subtile måder. Ligheden med andre, sådan som den etableres socialt og kulturelt, bruges i Norden som en måde at skabe og bekræfte sig selv på. Lighedsidealet indebærer, at det er problematisk, når mennesker opfattes som forskellige, og dermed ønsker de færreste at bidrage til at fremhæve eller gøre underliggende interesse modsætninger og uligheder eksplicite (Gullestad 2001a & 2001b). Det er da også et fællestræk i langt de fleste af interviewene, at kvinderne uanset objektiv position præsenterer sig på en måde, som kan siges at falde ind under Gullestads tese om lighed som ligeværd. Størstedelen af kvinderne synes at have svært ved åbent at tale om forskelle, og om at nogen er mere privilegerede end andre, netop fordi de knytter lighed sammen med ligeværd - som når dagplejemoren Ingerlise fx siger *"vi er alle mennesker uanset hvad"* eller når Solveig, der er hjemmegående, gift med en selvstændig advokat og lever en privilegeret tilværelse fx siger: *"Det kan da være lige meget, om man for eksempel er advokat eller elektriker. Altså, det kan jeg ikke se, hvad forskel der skal være på det. Fordi man er elektriker, kan man da være et lige så godt menneske"*. Det er selvsagt ikke enkelt at vide, hvad kvinderne mener med udtryk som disse, men i tråd med Gullestad tror jeg, at det handler om en form for ligheds- og ligeværdsideologi. Kvinderne ved godt, at folk er ulige. Når de alligevel hævder, at alle er lige, er det for at understrege, at ingen af den grund er bedre end nogen anden og dermed symbolsk anerkende mennesker som jævnbyrdige. Alle syntes at være enige - sociale forskelle eksisterer, jovist, men det er ikke en forskel, der gør (eller burde gøre) en forskel.

Ganske almindelige mennesker

Selvom flertallet af kvinderne nødtigt snakker om klasse direkte, er der ingen tvivl om, at langt de fleste anerkender, at sociale forskelle findes. Flere taler, som vi også skal se senere, om 'bunden' og 'toppen' af samfundet eller bruger ord som 'det sociale hierarki' eller 'den sociale rangstige'. Langt de fleste af kvinderne insisterer imidlertid på at fremstille sig selv som almindelige, og når de direkte adspurgt bliver bedt om at placere sig selv i det samfundsmæssige hierarki ses et interessant fænomen. Kun ganske få placerer sig helt i toppen eller helt i bunden, og uanset objektiv position synes langt de fleste at kunne finde en begrundelse for, at de hører til 'i midten'. Midten repræsenterer almindelige,

arbejdsomme, anstændige mennesker. At høre til i midten er det samme som at være som folk er flest, sådan gennemsnitlig og normal, hverken rig eller fattig, hvilket følgende interviewuddrag også viser:

”Arbejderklassen synes jeg jo ikke, at jeg hører til – og det har altså ikke noget at gøre med, at jeg ikke kan lide arbejdere – men det er jo bare fordi ... altså det ville være forkert at sige, at jeg er arbejder. Jeg synes, at jeg er middelklasse, og det er jo dem, der er flest af i Danmark. Overklassen synes jeg bestemt ikke jeg tilhører, altså jeg synes virkelig der skal meget til, før man er i overklassen. Det er sådan lidt... Ja dem, der har blåt blod i årerne, og dem er der jo ikke så mange af, altså. Nej middelklassen, det må være der, langt de fleste af os kan placere os.”
(Merete, landinspektør)

”Jeg synes egentlig bare, at vi er sådan helt almindelige gennemsnitsagtige. Vores økonomi hænger sammen, men vi er ikke rige. Vi er heller ikke fattige. Vi har almindeligt arbejde, ikke noget fint og fancy, heller ikke noget skod. Vi har de børn, vi gerne vil have, vi har ikke for få og vi har ikke for mange. Jamen, jeg tror egentlig, at vi er meget gennemsnitlige.” (Heidi, gartner)

”Vi lever bare ganske almindeligt, synes jeg. Vi er ganske almindelige familiemennesker med børn. Jeg tror, at vi er, som folk er flest.”
(Ingerlise, dagplejemor)

Langt de fleste af de kvinder, som indgår i undersøgelsen, har altså en tendens til at placere sig i en stor upræcis middelklasse, uanfægtet at der inden for denne gruppe er en række væsentlige skel – skel der angår uddannelse, beskæftigelse, arbejdsvilkår, materielle ressourcer og ikke mindst kulturel kapital. Kelley og Evans kommer i deres studie af klasse og klassekonflikter i seks forskellige nationer i Vesten (Storbritannien, USA, Australien, Schweiz, Østrig og Tyskland) frem til samme konklusion. De skriver: *“Rich and poor, well-educated and poorly educated, high-status and low-status, all see themselves near the*

middle of the class system, rarely at the top or bottom" (Kelley & Evans 1995: 166) (se også Savage 2000, Savage et al. 2001, Walkerdine, Lucey & Melody 2001 samt Devine 2005).

Når folk, uanset uddannelsesniveau og økonomiske ressourcer, alle betegner sig som tilhørende middelklassen, handler det ifølge Urciuoli om den livsstil, mennesker knytter sammen med middelklassen. En af Urciuoli's informanter, Frank Cortez, forklarer sig på følgende måde: *"Rich is when you don't have to worry. Poor means you struggle all the time, you never stay on top of things. Middle-class means you're just getting by, just making it"* (Urciuoli 1993: 206). Frank Cortez opfatter sig selv som en arbejdsmand på sit arbejde (ikke arbejderklasse), og middelklasse i sit privatliv. Det faktum, at hans arbejde er dårligt betalt og han har dårlige arbejdsvilkår (monotomt, nedslidende og til tider farligt arbejde, der til enhver tid er defineret af andre) betyder mindre for hans selvforståelse end hans hjem og fritidsliv, der repræsenterer kontrolleret forbrug og evnen til at administrere pengene. At tilhøre middelklassen knyttes sammen med at have et præsentabelt hjem, en bil, ferie, nogle dejlige ting og et grundlag for at kunne give børnene en værdig fremtid – eller mere overordnet og grundlæggende sammen med kontrol, moral og evnen til at tage hånd om egen skæbne og lod i livet: *"Being middle-class is a generic and morally loaded, cultural identity, representing the triumph of individual virtue which includes good money management"* (Urciuoli 1993: 206). Devine finder samme tendens og konkluderer: *"People's lives beyond the workplace, in the sphere of housing and consumption, are especially important in shaping people's middle-class identities, cultural values and lifestyle practices"* (Devine 2005: 161).

At langt de fleste mener, at de hører til i midten, handler imidlertid også om, hvem vi hver især sammenligner os med. Det er en kendt konklusion inden for samfundsvidenskaberne, at vi mennesker har en tendens til at søge sammen med mennesker, der ligner os selv, både hvad angår uddannelsesniveau, beskæftigelse og indkomst. Netop dette er indirekte med at til få alle til at føle sig almindelige: *"Because our personal world is largely filled with people just like us, we tend to think of our social situation as normal and unexceptional and we therefore see our hierarchical position as 'average' or 'middling'"* (Bottero & Irwin 2003: 471). Folk indretter sig gerne på måder, der gør, at de ikke konfronteres med

store forskelle. Af denne grund bliver de sociale skillelinjer mere utydelige, og forestillingen om absolut lighed kan opretholdes. Det er også forklaringen på, at den danske virkelighed kan rumme enkeltmenneskers erfaring af lighed, selvom deres liv set ovenfra kan være svært forskellige. Dette betyder selvsagt ikke, at folk ikke er bevidste om, at der samfundsmæssigt er store sociale forskelle befolkningen imellem, men nærmere, at folk ikke nødvendigvis ser en sammenhæng mellem deres personlige liv og så livet i det omgivende samfund. Savage konkluderer også: *"People seem keen to invoke a distinction between their personal lives – in which class is rarely seen as a salient issue – and the world 'out there', the world of politics, the economy, the media and so forth"* (Savage 2000: 117).

Selvom det er fælles for flertallet af kvinderne, at de ønsker at fremstå som almindelige og betragter sig selv som en del af samfundets midte, mener jeg alligevel, at der er en gradsforskel, der er tæt knyttet til social position. Som jeg skal uddybe senere, ser jeg en forskel mellem de privilegerede, der i bestræbelsen på at fremstå som almindelige, så vidt muligt søger at underkommunikere forskelle og tendentielt miskender deres privilegerede position ('misrecognition'), og på den anden side de mindre privilegerede, der i deres bestræbelse på at fremstå som almindelige lægger afstand til de associationer, der er knyttet til de lavere klasser ('disidentification').

Social nærsynethed

Ifølge Lamont er det jf. tidligere generelt den øvre del af middelklassen, der lider mest af 'social nærsynethed' (se også Bourdieu 1997: 183). Samme tendens kan jeg også se i mit materiale. Interviewet med Solveig er et af de interview, hvor dette træder tydeligst frem. I interviewuddraget nedenfor forsøger jeg at få Solveig til at tale om klasse. Det er imidlertid vanskeligt, fordi hun, ligesom langt de fleste af de øvrige kvinder, konsekvent søger at glide af på mine spørgsmål. Som det kendetegner flere af informanterne, særligt de med rødder i den øvre middelklasse, fremstår Solveig som ureflekteret, nærmest uvidende, om eget ståsted og privilegerede liv:

Stine: "Her til sidst har jeg nogle afsluttende spørgsmål, der går sådan lidt i forskellig retning. Men noget af det, jeg først vil spørge om, er det her med, at der er nogen, der mener, at vi stadig har klasser i Danmark, og så er der nogen, der mener, vi slet ikke har klasser i Danmark længere. Hvad tænker du omkring det?"

Solveig: *"Altså, du tænker sådan på nogen, der har flere penge end andre? Eller sådan lidt oppe i hierarkiet eller sådan noget?"*

Stine: "Ja, i gamle dage snakkede man jo meget om det her med arbejderklassen, middelklassen og overklassen."

Solveig: *"Jamen, det synes jeg da ikke. Det synes jeg da ikke."*

Stine: [pause] "I spørgeskemaet, i sin tid, der blev du bedt om at placere dig i enten arbejderklassen, middelklassen eller overklassen, og der svarede du overklassen. Kan du prøve at beskrive, hvad det er, du lægger i det svar?"

Solveig: *"Jamen, det er jo nok sådan pengemæssigt. Altså, vi har jo nok... jamen det tror jeg ikke... jo selvfølgelig har vi nok flere penge end for eksempel "maler Pedersen" eller sådan noget, ikke. Men folk har jo mange flere penge mellem hænderne nu om dage, ikke også. Ja, det har de altså. Folk de bruger jo bare penge, ikke også. Men før i tiden, der var det jo sådan, at hvis man boede herude i Hasseris, så var det jo folk med mange penge, der havde nogle store villaer og sådan noget, ikke. Altså, det vil jeg sige, det var det. Dengang for mig var det nogen, der havde mange penge, og det var sådan nogle rige nogen, der havde det hele. Det var sådan overklassen, der boede der i det indre Hasseris, ikke også. Men sådan er det jo... Sådan føler jeg det jo ikke nu om dage. Det er jo folk... almindelig mennesker, der køber villaer derinde også, og sådan noget. Jeg synes ikke, at man kan generalisere. Selvfølgelig er der jo stadig nogen, der tjener flere penge end andre, men altså jeg går da ikke sådan og fortæller folk, at min mand, han er advokat, han tjener godt og sådan noget, ikke. Altså, det kunne jeg da ikke drømme om. Og det kommer jo heller ikke andre folk ved, altså. Vi har det, vi skal bruge, og så kommer det jo ikke nogen ved, hvad jeg bruger mine penge til, vel."*

De skal jo ikke betale det for mig. Nej, jeg synes ikke... jeg synes ikke, at der er ikke sådan noget overklasse over os."

Stine: "Du sagde tidligere i interviewet, at du kom fra sådan en rigtig arbejderklassefamilie, og nu siger du så det her med, at et eller andet sted, så tilhører I måske overklassen, hvis man ser på jeres økonomi. Oplever du sådan, at du har... tænker du, at du har flyttet dig meget, i forhold til din baggrund?"

Solveig: "*Nej, det synes jeg ikke. Det synes jeg ikke. Det synes jeg bestemt ikke, jeg har. Men det kan da godt være, der er nogen, der synes, jeg har. Men det synes jeg ikke selv.*"

Stine: "Har du oplevet det - at nogen har syntes, du har flyttet dig? For eksempel dine forældre eller din søster?"

Solveig: "*Nej. Altså nej nej, det er der aldrig nogen, der har sagt til mig, aldrig. Nej, det er der ikke.*"

Stine: "Man kunne ellers godt forestille sig nogen, der oplevede, at det var en helt ny verden, eller en helt anden måde at leve på?"

Solveig: "*Nej, det synes jeg ikke. Vores hjem, det er da sådan et ganske almindeligt hjem. Nej, det synes jeg bestemt ikke.*"

Set udefra lever Solveig en privilegeret tilværelse. Hun er oprindeligt uddannet sekretær, men har ikke været på arbejdsmarkedet de sidste 19 år. Hun trives som hjemmegående, og de har aldrig været afhængige af hendes indtægt, da hendes mand, som er selvstændig advokat, tjener godt. Som det fremgår af interviewuddraget, vil Solveig godt gå med til, at hun er økonomisk privilegeret, men alligevel omtaler hun konsekvent sig selv som en del af det overvejende flertal af folk, som er ganske almindelige. Selvom hun i surveyen placerede sig selv i overklassen, nedtoner hun dette, da hun sidder ansigt-til-ansigt med mig, og argumenterer i stedet for, at hun og hendes mand er helt almindelige og ikke adskiller sig fra de fleste andre. Da jeg tidligt i interviewet beder Solveig beskrive sine opvækstvilkår, fortæller hun, at hun kommer fra "*en traditionel arbejderfamilie, hvor pengene var små*". Alligevel er det, som det også fremgår af interviewuddraget, ikke muligt at få Solveig til at reflektere over, hvad dette har betydet/betyder i hendes liv. Jeg husker det faktisk, som om hun på dette tidspunkt i interviewet virker temmelig irriteret

over min antydning af, at hendes rejse fra arbejderklassen til den øvre middelklasse/overklassen kunne have haft en betydning for hendes personlighed og syn på verden. Det var og er da heller ikke min hensigt at antyde, at Solveig har en særlig natur. Jeg oplevede hende for så vidt på nøjagtig samme måde som hun fremstillede sig selv; som utroligt imødekommende og ligetil, og fornemmede at hun er en person, der engagerer sig i andre mennesker og har et stort hjerte, hvilket bl.a. viser sig i hendes udbredte involvering i frivilligt socialt arbejde. Alligevel, eller måske netop derfor, undrer det mig, at hun i den grad værger sig ved at snakke om sociale og kulturelle forskelle.

Ifølge Ortner er en af grundene til, at klasse er et sensitivt emne, at det for mange netop knyttes tæt sammen med økonomi og materielle besiddelser. Hun skriver således: *"One reason is personal embarrassment about talking about money – about personal income, family resources or both. It has been said that most Americans would sooner discuss their sex lives than their incomes"* (Ortner 2003: 10). Muligvis har Ortner fat i noget rigtigt her. I hvert fald er det, som det fremgår af interviewsekvensen ovenfor, vanskeligt at få Solveig til at snakke om penge, fordi hun betragter sådanne spørgsmål som noget, der hører privatlivet til (*"det kommer ikke andre ved"*). Hvis ikke det var, fordi jeg via surveyen vidste, at hun og manden, ud over huset i Hasseris, har to biler, ejer en række investerings- og udlejningsejendomme samt et nybygget sommerhus til en værdi af tre millioner, ville interviewet ikke have afdækket det. Det ligger tydeligvis ikke i Solveigs habitus at prale. Så vidt muligt søger hun at underkommunikere, modificere eller bagatellisere betydningen af økonomi og materielle besiddelser; som når hun fx fremhæver, at alle mennesker nu om dage har mange penge mellem hænderne, eller når hun siger, at det i dag er helt almindelige mennesker, som køber huse i Hasseris. Det sidste må siges at være lidt af en tilsnigelse, da huse i det område af Aalborg meget sjældent sælges for under 2½ million. I interviewet med Solveig lever ideen om lighed i bedste velgående. Hun har, ligesom en stor del af de øvrige kvinder, et ønske om at tage afstand fra den illegitime adfærd, som knyttes til rigdom (uddybes senere). For Solveig er det vigtigt at markere, at hun – selvom hun har adgang til penge – er ligesom alle andre. Hun går bevidst uden om stereotypen om den velhavende overklassefrue, og søger indirekte at gøre det klart, at hun ikke ønsker den sociale overordning, som følger med i købet. I den forstand minder hun ikke bare om en del af de øvrige middelklassekvinder, jeg har interviewet, men også om de

middelklasseinformanter Devine har talt med. Om disse skriver hun: *"The interviewees were often reluctant to acknowledge that they had an advantaged life although, more importantly, they were anxious to distance themselves from the idea that they were 'snobby' and regarded themselves as superior to others"* (Devine 2005: 149).

Dem over og dem under

I bogen *Likhetens paradokser* (2001), som jeg også refererede til tidligere, skriver Vike, Lidén og Lien følgende: *"Tilhørighet i et klassemessig fellesskap synes med andre ord å konstitueres gjennom at det trekkes grenser både oppover (mot 'de fine') og nedover (mot dem som opfattes som mindre respektable enn en selv)"* (Vike, Lidén og Lien 2001:18). Jeg tror, at det er rigtigt, at skillelinjer mellem dem 'ovenover' og dem 'nedenunder' er et af de mest tydelige udtryk for oplevede klasseforskelle i dag (se også Skilbrei 2003). På trods af, at langt de fleste af de interviewede - selv når de bliver spurgt direkte - værger sig ved at snakke om sociale forskelle, bliver det undervejs i interviewene hurtigt tydeligt, at kvinderne, selvom kun de færreste italesætter det som klasse, alle anerkender, tænker i termer af eller i hvert fald nikker genkendende til eksistensen af et socialt hierarki. Jeg kan således tilslutte mig Reay, der skriver: *"Even when class is not overt and articulated in people's decoding of the social world, it is still there as part of the implicit, taken-for-granted understandings they bring to their relationships with others"* (Reay 1998b: 227).

Kvinderne vil jf. tidligere generelt gerne høre til gruppen af almindelige, normale, ikke-exceptionelle typer (dem i midten) og i denne proces trækker mange, uanset kapitalsammensætning og -mængde, et skel mellem de folk, der er over dem på den sociale rangstige (bl.a. velhaverne og de fine), og de folk, der er under dem (bl.a. dem der står uden for arbejdsmarkedet eller på anden måde er tabt af samfundet). I interviewene støder jeg på en række tilbagevendende kategorier, ideer, 'figurer', eufemismer og klassekonnoterede udtryk, som kvinderne også benytter sig af, når de skal henvise til disse andre grupper i samfundet. I det omfang kvinderne refererer til dem øverst på rangstigen, er det fx via udtryk som:

"aristokratiet"
"dem med blåt blod i årene"
"mangemillionærer"
"folk indenfor det private"
"selvstændige, som tjener mange penge"
"folk som ejer herregårde"
"sådan nogle som Mærsk"

Dem nederst på rangstigen omtales bl.a. som:

"de dårligt stillede"
"dem med meget meget lav indtægt"
"folk som ikke har nogen særlig udannelse"
"de laveste i rangordenen"
"de ringere stillede"
"udsatte grupper"
"sociale tabere"

Gullestad (2001a) finder, at de kvinder, hun interviewer, ud over kategorierne almindelige mennesker, velhaverne samt de sociale tilfælde også opererer med en kategori for folk, der stikker næsen i sky, er fin på den og prøver at være bedre end de er. I mine interviews ser jeg samme tendens. Jeg møder bl.a. følgende vendinger, som alle kan relateres til klasse:

"Nogle, der er snobbede"
"Nogle, der synes, de er lidt mere end andre"
"Nogle, der er lidt selvcentrerede"
"Nogle, der føler sig bedre end andre"
"Nogle, der er overlegne"
"Nogle, der er bedrevidende"
"Nogle, der ikke kan se udover deres egen næsetip"
"Nogle, der fører sig frem"

Inden for denne type mennesker findes der yderligere et skel. I hvert fald skelner flere af kvinderne mellem forskellige former for snobberi og overlegenhed. Der er på den ene side de mennesker, der er økonomisk ovenpå og som gerne vil signalere dette fx via indkøb af mærketøj. Om disse siger Solveig fx: *"Ja, det skal være så fint alting. Så skal de have det ene, og så skal de have det andet, og så skal de helst gå i Hugo Boss tøj, og hvad nu der er, ikke."* Hun tager afstand fra denne form for snobberi og konstaterer i stil med Gullestad's informanter, at *"det som regel er nogen, der ikke har noget at have det i"*. Senere i interviewet, og i en anden sammenhæng, snakker hun også om en gruppe af mennesker i samfundet, der mener, at de er kulturelt overlegne; fx er det hendes oplevelse, at læger generelt tror, at *"de er lidt mere end vi andre"*. Samtidig anerkender hun, at lægerne til dels har noget at have det i, fordi de *"trods alt har en højere uddannelse"*, men umiddelbart herefter tilføjer hun: *"Men de er jo ikke et bedre menneske af den grund, vel?"* Også Helene, som er sygeplejerske, snakker om *"mennesker, der sådan fører sig frem på en eller anden måde og skal være bedrevidende omkring alting."* Hun tager ligesom Solveig afstand fra mennesker af denne type – *"Der er nogen, hvor jeg slår mig selv oveni hovedet og tænker: Kors!"*.

Den sociale rangstige

Et af de interview, hvor forestillingen om det sociale hierarki træder tydeligst frem, er interviewet med Joan. Øverst på den sociale rangstige er der, ifølge Joan, dem, der tjener mange penge. Hun siger: *"Jeg kan godt forstå, at direktøren, der igennem 10-20 år har kæmpet sig op til noget og brugt uddannelser og alt muligt, at han skal have en høj løn. Det forstår jeg godt. Selvfølgelig skal han have mere end mig."* Næste skillelinje, Joan trækker, er mellem de højtuddannede (som ligger lige under den pengestærke direktør) og så de mindre uddannede: *"Dem, der har en stor uddannelse, det er jo klart, at de kommer ud før dem, der ikke har så stor en uddannelse"*. Længere nede på den sociale rangstige kommer de svagt stillede, hvilket er den gruppe, Joan placerer sig selv i. De svagt stillede står uden for arbejdsmarkedet, men uden at have valgt det selv, fx pga. sygdom, som i Joans tilfælde. De svagt stillede kontrasterer Joan med dem, der ikke gider arbejde. Man kan sige, at hun skelner mellem dem, der fortjener og dem, der ikke fortjener at være svagt stillet, eller mellem dem, der selv har valgt og dem, der ikke selv har valgt at have dårlige

livsomstændigheder ('the deserving and undeserving poor' jf. også Sayer 2005a: 203). Skellet har samtidig et iboende ræsonnement, der er tæt knyttet til moral – de andre er de dovne og umoralske mennesker, som bevidst udnytter systemet. I modsætning til dem, der egentlig gerne vil arbejde, men er forhindret. Joan sætter følgende ord på:

"Jeg synes, at der er forskel. Jeg døjer med at arbejde, fordi jeg har været meget syg. Jeg bliver enormt meget straffet økonomisk, synes jeg. Og jeg kan ikke gøre for det. Så er der dem, der går hjemme på bistand, fordi de ikke gider arbejde. Altså, det er jo også de svagt stillede, kan man sige, men hvorfor skal de have det samme som mig? Jeg kan ikke gøre for det. Jeg gør det ikke med vilje, og de sidder bare og ikke gider, kan man sige."

I forlængelse af dette udsagn reflekterer Joan yderligere over sin egen position i samfundet. Hun stopper da op og siger eftertænksomt: *"Engang tilhørte jeg vel arbejderklassen. Nu er det jo nok længere nede, er det ikke det? Kan man komme længere ned? Det er nok ikke engang i arbejderklassen vel, for jeg arbejder jo ikke, og jeg får jo ingen løn"*. Joan betragter sig selv som én, der falder lidt udenfor det sociale hierarki. På sin vis ser hun sig selv som en del af dem på bunden af samfundet, men samtidig peger hun på, at der er andre, der er under hende; bl.a. dem, der af egen fri vilje har valgt arbejdsmarkedet fra. Under Joan og nederst i det sociale hierarki kommer også indvanderne. Om dem siger Joan: *"De må gerne være her"*, hvorefter hun tilføjer: *"Jeg synes bare, at vi andre kommer lidt først"*. Joan uddyber ikke, hvad hun mener med dette, og under interviewet får jeg desværre ikke fulgt op på denne del. Da jeg efterfølgende læser interviewet igennem igen, kan jeg dog ikke lade være med at trække en parallell mellem Joan og rengøringsassistenterne i Skilbrei's studie. Også de betragter etnicitet som et vigtigt parameter, når grænsen nedover skal trækkes. Skilbrei skriver således:

"Den vigtigste siden ved grensen 'nedad' er at de klassifiserer menn og kvinner fra etniske minoriteter under dem selv, uten at dette betyr at de forstår disse som en del av en underklasse. I stedet er de hakket under dem selv i den enorme kategorien 'midten'. Kvinnene forstår det slik at

personer med minoritetsbakgrunn, men som har like kår som dem selv på andre måter, er 'lavere' enn dem selv fordi de har innvandrerbakgrunn. Dette betyr ikke at de forstår personer fra etniske minoriteter som en slags underklasse, men heller at de mener de skaper en egen gruppe rett under dem selv. Kvinnerne skaper dermed lengre avstand mellom dem selv og bunnen av det norske samfunnet" (Skilbrei 2003: 131).

Ifølge Gullestad bliver Nordens lighedsideal udfordret på en særlig måde, når det kommer til indvandrere. Dét at bygge en nation indebærer at konstruere en fortælling om hvem, som hører til, og hvem som ikke hører til. Inden for nationen baseres det moralske fællesskab jf. tidligere på forestillingen om lighed, og dette forestillingsbillede trues af alternative billeder og erfaringer. Gullestad hævder således, at indvandrere ikke bare repræsenterer en social og økonomisk trussel, men også opleves som en trussel mod det forestillede fællesskab. I nogen situationer, skriver hun, er det, som om lighedsidealet decideret 'kræver', at der skabes nogen, som ikke hører til for at styrke lighed, enhed og tilhørighed til nationen som forstillet fællesskab. I takt med at skillelinjerne mellem 'os' og 'indvandrerne' er blevet mere bastante, er skillelinjerne mellem forskellige klasser blevet mere utydelige, konkluderer Gullestad (Gullestad 2001b & 2002).

Smag og afsmag

Selvom ingen i første omgang vil tale direkte om det, viser klasse sig altså alligevel i interviewene på forskellig vis. Indimellem bliver der henvist til sociale forskelle fx via sætninger som "*de lever ligesom på en helt anden frekvens end os*" (Laila om sin svoger og svigerinde, der er meget velhavende) eller "*det er jo en helt anden verden, de lever i*" (Tanja om sin svoger og svigerinde, der er på kontanthjælp). Flere gange støder jeg desuden på det fænomen, at kvinderne henviser til konkrete lokalområder eller specifikke bydele, når de skal forklare sociale skel – fx er der 'de fine familier i Hasseris, hvor folk har mange penge og store biler' i modsætning til 'de dårligt stillede i Aalborg Øst'. Jeg finder således, at klasse viser sig i byens fysiske rum og i byens symbolske geografi jf. også Walkerdine, Lucey og Melody, der skriver: "*Class is something that is located*

spacially. It is in the neighbourhood and in the house” (Walkerdine, Lucey & Melody 2001: 37). Der synes at være tale om, at det sociale rum afmærker sig i en fysisk forstand i Aalborg i form af befolkningsmæssig segregation efter økonomisk og/eller kulturel kapital. Denne statistiske fordeling manifesterer sig sideløbende i et symbolsk rum og i mentale forestillinger om bydelene og kvartererne, og om de mennesker, der bor disse steder.

Ifølge Bourdieu er smagen, som den kommer til udtryk, både i valget af *hvor* vi bor, men også *hvordan* vi bor, vigtige symbolske udtryk for vores identitet, vores værdier og normer; symbolske udtryk, som kommunikeres til andre, som ventes at kunne tolke dette. Pointen er altså, at det ofte hverken er tilfældigt, hvor mennesker vælger at bosætte sig, eller hvordan de vælger at indrette sig (ligesom det heller ikke er tilfældigt, at der er forskel på, hvad jeg blev budt under interviewene – fx økologisk hyldeblomstsaft eller Landkær sodavand, café latté og italienske biscotti eller sort kaffe og dansk wienerbrød) (se fx også Aarseth (2008), der blandt de middelklassefamilier, hun interviewer, ligeledes oplevede at få serveret café latté og italienske biscotti). Smag har, hævder Bourdieu, en social funktion, når det kommer til at legitimere sociale forskelle. Mennesker skiller sig fra hinanden bl.a. ved at skelne mellem god smag og dårlig smag, mellem det udsøgte og det almindelige eller det vulgære, etc. Det er gennem disse skel, argumenterer han, at den position, aktørerne selv har indenfor de objektive klassificeringer, kommer til udtryk, eller - som han udtrykker det - afslører sig selv (se fx Bourdieu 1995c). På bagsiden af Distinktionen skriver han bl.a.:

”In the course of everyday life people constantly choose between what they find aesthetically pleasing and what they consider tacky, merely trendy, or ugly. (...) The different aesthetic choices people make are all distinctions – that is choices made in opposition to those made by other classes” (Bourdieu 1984: Bagsiden).

Også Cook konkluderer i tråd med Bourdieu, at klasse i dag ofte markeres i forbrugsmønstre og via positive demonstrationer af en bestemt kulturel smag. Han skriver i den forbindelse:

“What we like to have in our living rooms, what music we hear or books we read, the style of clothes we wear, are not simply expressions of a personal preference, but declarations of class membership and status. According to this view the pleasures of taste are never innocent of class. We enjoy what we enjoy not despite class but because it expresses our classed difference from others” (Cook 2000: 100).

Ifølge både Bourdieu og Cook markeres tilhørsforholdet til andre med en beslægtethed i habitus ikke kun som positive demonstrationer af en bestemt kulturel smag. Tværtimod kan man tale om, at det måske i højere grad viser sig ved en afsmag for andre gruppers smag – med andre ord gennem afstandtagen og disidentifikation. Bourdieu skriver bl.a.: *”In matters of taste, more than anywhere else, any determination is negation; and tastes are perhaps first and foremost distastes, disgust provoked by horror or visceral intolerance (‘sick-making’) of the taste of others”* (Bourdieu 1987: 56).

Når det kommer til at fremvise smag eller markere afsmag, fungerer især hjemmet som et oplagt ’udstillingslokale’ - som stedet hvor klassetilhørighed og -identiteter fremvises. På min interviewrunde mødte jeg mange forskellige hjem og former for boligindretning. Jeg gjorde besøg i både patriciavillaer, arkitekttegnede huse, almindelige parcelhuse, rækkehuse, lejligheder og boligblokke. Jeg mødte vildtvoksende haver og sirlige haver, og jeg så minimalistiske, moderne hjem, og hjem fyldt med gamle møbler og nipsting. Jeg tænkte flere gange, at det kunne have været interessant, hvis jeg havde haft mulighed for at vise læseren billeder af interviewpersonernes hjem, da de i sig selv sagde mere end ord. Jeg synes dog, at det ville være end tand for anmassende, og bad i stedet kvinderne om selv at beskrive deres hjem og sætte ord på deres præferencer og smag.

Mange af kvinderne med høj økonomisk og/eller kulturel kapital siger om deres hjem, at de gerne vil *”holde det sådan lidt tidsløst”*, det skal helst være *”enkle dyre møbler”*, og det skal *”helst ikke være overfyldt”*. Flere bruger ord som klassisk, enkelt, stilfuldt og mange nævner i den forbindelse, at de sætter pris på originalkunst på væggene og arkitekttegnede møbler. En af kvinderne siger fx:

"Altså, vi har da også et Piet Hein Super-elipsebord. På et tidspunkt fik vi et arveforskud fra min mor, og så blev vi enige om, at de penge, de skulle bare bruges på det bord, og så nogle Syv'er-stole, og det er noget, vi er utrolig glade for. Vi har også nogle sådan dyre lædersofaer, som også er meget klassiske."

De ord, som disse kvinder vælger at bruge til at beskrive deres hjem og smag, er ganske anderledes end de ord, som kvinderne med lav økonomisk og/eller kulturel kapital trækker på. Blandt disse kvinder fremhæves det i stedet, at hjemmet *"er rent og rart at være i"*, at *"det er funktionelt"*, at der er *"plads til at slappe af"*, at *"det er ordentligt og godt vedligeholdt"*. Flere tager samtidig afstand fra folk, der køber mærkevarer, og tilkendegiver, at det er fuldstændigt ligegyldigt om tingene har et navn, bare det er pænt, eller siger specifikt at de sætter mere pris på hjemmelavede ting, der har personlighed og sjæl, end de gør på dyrt indkøbte ting:

"Jeg er fuldstændig ligeglad med, hvad tingene hedder. Det behøver ikke være en Klint lampe, det behøver ikke lige være ditten og dutten og datten. Det skal være funktionelt, men også gerne pænt at se på altså. Men jeg er altså ikke sådan en mærkefreak; det er jeg ikke." (Laila)

"For mig er det vigtigere at have noget, som man kan give et unikt præg, end at det er nyt og smart. Det er ikke vigtigt for mig, at jeg kan gå og sige: "Jamen jeg har så givet 15.000 for det her". Altså, det har større værdi for mig at kunne sige "Det her det har jeg lavet selv", end det har, at jeg har købt det et fancy sted." (Heidi)

"Det er ikke så vigtigt for mig, at det er virkelige designermøbler og alle sådan nogen ting og sager. Stadigvæk må det gerne være pænt og sådan noget, men det behøver ikke at være... hvad hedder han? Wagner, er der ikke sådan en, der hedder Børge Wagner, eller hvad er det, han hedder? De stole der..." (Marianne)

I forbindelse med de interviewspørgsmål, der går på livsstil og boligindretning, møder jeg også blandt arbejderklassekvinderne dét, Bourdieu kalder, 'kulturel allodoksi', dvs. forskellige former for forkerte benævnelser og manglende kulturel fortrolighed, som afslører afstanden mellem kundskab og anerkendelse (Bourdieu 1984). Som når nogle af kvinderne, jf. interviewcitaterne ovenfor, siger Klint i stedet for Le Klint om arkitekten P.V. Jensen Klints berømte lampe eller refererer til arkitekten Børge Wagner, men sandsynligvis mener enten Børge Mogensen eller Hans Wegner.

Forskelsmarkeringer og symbolsk grænsearbejde

Ud over at manifestere sig i byens symbolske geografi og i boligens rum, manifesterer klasse sig også tydeligt i måden, hvorpå kvinderne taler om deres familie, venner, kollegaer, naboer og andre grupper i samfundet og særligt via de skillelinjer, som kvinderne anvender for at præsentere sig selv i opposition til mennesker, som de ønsker at skabe distance til (se også Skilbrei 2003 samt Devine 2005). Klasse danner i vid udstrækning grundlag for måden, hvorpå kvinderne beskriver, forstår og håndterer deres egen sociale position og for måden, hvorpå de – eksplicit eller implicit – tager afstand fra andre. Man kan i tråd med Southerton sige, at klasse langt hen ad vejen giver sig til kende i form af grænser mellem os og dem. Han skriver således: *"Distinction is a process central to the formation of identities and one which relies on people drawing boundaries that distinguish 'us' from 'them' "* (Southerton 2002a: 133).

Når man læser interviewene, er det tydeligt, at en mere politisk/samfundsmæssig tilgang til sociale forskelle et langt stykke af vejen er fraværende. Der er en vis erkendelse af, at ikke alle har de samme muligheder, men ingen af kvinderne frembyder nogen umiddelbar forståelse for de vidtrækkende sociale og materielle implikationer, klasse har, eller for de sociale og symbolske kampe og de forskelle i magt, der kan relateres hertil. Selvom jeg, som jeg skal komme ind på senere, møder noget, der kan tolkes som en form for social indignation, er der ikke mange spor efter, at de forskelle, kvinderne omtaler, forbindes med et blik for hierarkisk ulighed, eller at forskellene udtrykkes som en form for uretfærdighed, eller som noget, der bør handles på. I stedet finder jeg, i tråd med Bourdieu, en raffineret sans for distinktioner, der bl.a. trækker på 'koder' fra hverdagslivet: tøj, bolig, interiør,

adfærd, fritidsinteresser, nabolag, penge, prioriteter, etc. I det omfang, der snakkes om sociale forskelle, tolkes disse overvejende som udtryk for personlighed, relationer, valg, smag, livsstil, o. lign. (se også Ortner 2003).

I stedet for at tale om klasse direkte benytter kvinderne sig løbende af en række forskellige eufemismer, hvoraf mange bærer klassekonnotationer med sig fx *"forældre, der ikke har tid til deres børn, fordi de er ude og spille golf"* eller *"enlige mødre, der lader børn rende rundt uden opsyn"*. Ved at benytte sig af disse formildende omskrivninger får kvinderne indirekte henvist til folk, der tænker, handler eller prioriterer anderledes og iblandt uforståeligt for dem (se også Reay 1998b). Bourdieu hævder, at den 'symbolske alkymi', som kendetegner det moderne samfund, bærer præg af, at der er et ekspliciteringstabu, når det kommer til at sige tingene, som de er. Han skriver i den forbindelse følgende: *"Eufemismen er det, der gør det muligt at sige alt samtidig med at man ingenting siger. Det er det, der gør det muligt at benævne det unævnelige"* (Bourdieu 1997: 182). Umiddelbart kunne det måske lyde, som om kvinderne med vilje lukker øjnene for, hvordan tingene virkelig forholder sig. Når folk undgår at tale om sociale forskelle, er det dog ikke nødvendigvis udtryk for en bevidst ageren. Jeg tror, at det er rigtigt, når Skilbrei (2003) konkluderer, at der er tale om processer, som langt hen ad vejen er usynlige for folk selv. Materielle uligheder mellem kønnene og mellem folk med forskellig uddannelsesmæssig baggrund og jobsituation er én ting. De fleste kan godt se, at der er forskel på, hvem som ejer hvad. Det er langt mere vanskeligt at fornemme, hvornår og hvordan køn og klasse får en symbolsk betydning – som når mænd og kvinder tillægges forskellige egenskaber, eller nogens kulturelle præferencer gives højere værdi end andres. At klasse kan eksistere som et sæt af metaforer, som virkelighedsopfattelser, tankebilleder, figurer og som forestillinger knyttet til ting, hændelser og sociale institutioner såvel som til adfærd, holdninger, præferencer og personlige kroppe, er i udgangspunktet en fremmed tanke.

I tråd med Lamont finder jeg altså, at klasse ofte manifesterer sig indirekte i måden, hvorpå kvinderne præsenterer - og dermed positionerer - sig selv, og i måden hvorpå de taler om andre. Man kan sige, at kvinderne kontinuerligt udfører et mere eller mindre ubevidst distinktionsarbejde, der i varierende grad tager udgangspunkt i, udtrykker, medkonstruerer

og ekspliciterer klasserelaterede forskelle. Når kvinderne fx præsenterer sig selv som almindelige, siger de samtidig indirekte, at der er mennesker, som de synes er ualmindelige, og når kvinderne fx taler om at bo på den rigtige adresse i Aalborg, siger de samtidig, at det også er muligt at bo på en forkert adresse. Det interessante er altså, at ideen om klasse - via grænsedragning - sniger sig ind i interviewene, selvom kvinderne mere eller mindre ubevidst søger at undgå det. Savage skriver herom:

“The idea of class means something to people, even where the replies are hesitant. Crucially, rather than evoking a sense of **belonging** to a collective group, it invokes a sense of **differentiation** from others. In most cases it means they are not one of the privileged who have it easy, nor are they one of those at the bottom who are morally suspect. People’s sense of self-identity is linked to a claim of ‘ordinariness’ or ‘normality’ which operates as a double reaction against both above and below” (Savage 2000: 115; fed skrift erstatter kursiv i originaltekst).

- Og senere:

“However, since ideas of ‘ordinariness’ (or less commonly ‘niceness’ or ‘respectability’) can only be given substance by being contrasted with something else, discourses and idioms of class are smuggled back into people’s thinking. It is, after all, members of ‘other’ classes who might **not** be ordinary” (Savage 2000: 117; fed skrift erstatter kursiv i originaltekst).

Når jeg ser på, hvordan kvinderne i mit studie præsenterer sig selv med ord, og måden hvorpå de skelner mellem dem selv og andre, kan jeg på forskellig vis genkende de tre differentieringskriterier, som Lamont jf. tidligere arbejder med (socio-økonomiske kriterier, kulturelle kriterier og moralske kriterier). Fx kan jeg se, at nogle af kvinderne er hurtige til at trække en skillelinje mellem husbeliggenhed og materiel snobberi dvs. benytter sig af et socio-økonomisk differentieringskriterium. Disse kvinder danner skel, der omhandler velstand og værdier baseret på økonomi og ekstravagance. Sådanne værdier

kommer ikke kun til udtryk gennem hus og lignende materielle besiddelser, men også gennem andet forbrug med status og signalværdi fx indkøb af mærketøj og fritidsinteresser (jf. tidligere). I det omfang skellet til andre baseres på kulturelle kriterier, viser det sig bl.a. ved at nogle tager afstand fra kosmopolitanisme (fx rejser, hvor det bare handler om at kunne fortælle, hvor man har været) og i stedet tilkendegiver en præference for det almindelige frem for det avantgarde. Det, der samler mange af kvinderne, er imidlertid deres formidling af moralske skillelinjer. Klasse viser sig måske tydeligst i de forskellige metaforer, kvinderne trækker på for at signalere tilhørighed i sociale og moralske fællesskaber. Flere fremhæver i denne sammenhæng egenskaber såsom at være nede-på-jorden, at have en stærk arbejdsmoral, personlig integritet, at være pålidelig og ikke-falsk (fx ikke have behov for at forstille sig) (se også Southerthorn 2002a). I flere tilfælde knyttes spørgsmålet om moral endvidere sammen med forholdet til børnene og de familiære forpligtelser. Som vi også skal se i et senere afsnit, fungerer forældreskab (i særdeleshed moderskab) som en særlig vigtig parameter, når kvinderne vurderer sig selv og andre. Grænsen mod dem, som er forældre på en forkert måde, er især betydningsfuld.

Når Lamont peger på de moralske skillelinjer som et vigtigt differentieringskriterium, er hun ikke alene. Sayer fx går så vidt som til at hævde, at moralske skillelinjer bør få en langt mere fremtrædende plads i studiet af klasse, end det hidtil har haft. Han skriver: *“If we are to understand the significance of class we need to take lay normativity, especially morality, much more seriously than sociology has tended to do”* (Sayer 2005b: 948). Ifølge Sayer skaber mennesker ofte skel mellem dem selv og andre ved at tage udgangspunkt i moralske forskelle dvs. ved at gøre krav på bestemte egenskaber, som de andre menes at mangle: *“Social groups often distinguish themselves from others in terms of moral differences, claiming for themselves certain virtues which others are held to lack”* (Sayer 2005b: 953). Skillelinjerne kan tage form af kategoriske distinktioner såsom udannet versus respektabel, åbensindet versus snæversynet, nede-på-jorden versus prætentios, kosmopolitisk versus fastgroet og provinsiel, hårdtarbejdende versus doven, etc. I forlængelse af sådanne beslægtede distinktioner ligger implicit forestillingerne om de værdige kontra de uværdige, der typisk relaterer sig til livsstil og personlige egenskaber – økonomisk sans, renlighed, soberhed, kulturel dannelse, ærlighed, osv. Selvom moral tilsyneladende kan overskride klasseforskelle, udvælges de moralsk udstødte ofte på

baggrund af klasserelaterede karaktertræk og kropsliggjorte egenskaber (indkodet i udseende samt opførsel). Historisk set er disse især blevet anvendt på mennesker, der tilhører arbejderklassen, konstaterer både Skeggs (1997a samt 2004) og Sayer (2005a og 2005b).

Afstandtagen fra de lavere klasser

Blandt de kvinder, jeg har interviewet, møder jeg ganske rigtigt moralske forbehold over for folk fra arbejderklassen; oftest formidlet som diplomatiske sidebemærkninger, via diskrete stereotyper eller 'grænsefigurer' (jf. Staunæs 2004) som bumsen, misbruger, alkoholikeren, stofmisbruger, de subsistensløse, den psykisk syge, de dovne, snylterne, dem der ikke gider arbejde, indvanderne og den enlige mor. Et vigtigt skel, som går igen i materialet, er samtidig skellet mellem dem, der er i arbejde, i modsætning til dem der ikke er i arbejde. En stor del af kvinderne tager, uanset objektiv social position, afstand fra 'folk, der ikke gider arbejde'. Det bliver også ret hurtigt tydeligt, at det er en afstandtagen, der, når alt kommer til alt, primært knytter sig til folk fra de lavere klasser. Ingen af kvinderne taler fx om arbejdsløse akademikere, mens flere taler om folk uden uddannelse, som bevidst forsøger at snyde systemet for at undgå at blive sendt ud på arbejdsmarkedet. Et af de interview, hvor der eksplicit tales om denne problemstilling, er interviewet med Terese. Terese er uddannet gymnasielærer og lever sammen med Jonas, der er tømrer. Han kommer fra en familie, hvor kun de færreste har klaret at få en uddannelse, og via relationen til Jonas og hans familie har Terese fået et skærpet blik for sociale forskelle. Som hun selv siger, har hun "stiftet bekendtskab med en helt ny verden". Hun fortæller:

"Altså, min mands søster er kontanthjælpsmodtager og vil ikke andet, kan ikke andet, og det er det, hun har det fint med. Hun har direkte sagt, at hvis hun får et job, så skal hun nok sørge for at blive fyret igen. Så hun går hjemme med deres tre børn og passer dem, og hun har det fint med det, og hendes kæreste, han har godt nok et arbejde nu, men i perioder der vil han heller ikke arbejde, fordi så vil han gå hjemme, og der er nogen ting med, at så stoler han ikke på hende. Altså, de er i en verden for sig selv, og vi er i vores verden, og når vi mødes, jamen altså

så... ja jeg er ikke ret god til sådan og snakke med hende, fordi hun også er speciel. (...) Vi er meget forskellige. Vi har meget forskellige holdninger til ting. Hvor hun kan snyde, der vil hun snyde, altså med at sætte priserne, i butikken så kan hun komme og sige, nu har hun købt den og den trøje og så videre, og der har hun taget et prismærke fra noget, der var på tilbud og sat over på den, hun har købt. Altså, hun har... både hende og hendes kæreste har en helt anden tilgang til samfundet. Hun synes jo, det er helt i orden, at hun bare går der og ikke vil yde noget. Altså, hvis det var, fordi hun ikke kunne, så var det jo en anden side af sagen, men hun vil ikke. Hun synes, det er helt i orden bare at gå hjemme, så de har nogen helt forskellige værdier, hvad det angår, og hun har så ingen uddannelse, og han har heller ikke nogen uddannelse. Han lærte ikke engang at læse, da han gik i skole. Altså, der havde han heller ikke haft opbakning derhjemmefra og har også en mor, der er alkoholiker osv., og det er jo en verden, som jeg overhovedet ikke har stiftet bekendtskab med, før jeg mødte min mand og kom ind i hans verden. Han er heldigvis anderledes end dem, hvad det angår. Altså, han er sådan lidt et hvidt får eller sort får i flokken, eller hvad man skal kalde det ...”

Terese opremser en lang række områder, hvor hun er forskellig fra svigerinden. Hun henviser i den forbindelse til en anderledes livsstil og forskellige moralske egenskaber, som svigerinden efter hendes opfattelse mangler (ærlighed, dannelse, arbejdsetik, etc.). Samme mangel på moral henviser også Linnea til. Linnea er oprindeligt uddannet køkkenassistent, men har siden videreuddannet sig til social- og sundhedshjælper. Hun oplevede i den forbindelse, at hun voksede fra en række af sine tidligere veninder og markerer i interviewet bl.a. afstanden mellem sig selv og dem ved at henvise til deres lave arbejdsmoral og -etik. Hun fortæller:

”Jeg synes, at de (veninderne, red.) stod meget stille, og jeg har haft det der med, at jeg vil noget mere. (...) De accepterer der, hvor de er, og tænker 'hvis der er arbejde til mig i morgen, så er det fint nok, og er der

ikke, så er det også fint nok', hvor jeg er den type, at det er meget vigtigt for mig, at jeg kan gå ud og så yde noget. (...) Jeg kan ikke være tilknyttet en fagforening i to-tre år og så sidde og regne ud, hvor mange timer jeg skal have og så have det godt med det. Det kan nogle af dem der. Hvor de sådan ligesom siger 'Jamen jeg kan have 200 timer mere, før de sender mig ud'. Det kan jeg ikke acceptere; det er ikke det, der er meningen med det."

Det billede, både Terese og Linnea tegner, er ikke svært at nikke genkendende til. Langt de fleste af os kender til historier, om ikke andet så fra medierne, hvor mennesker uden uddannelse fremstilles som respektløse, krævende, uansvarlige og umoralske. Som nogle, der snyder, hvor de kan og bevidst udnytter velfærdsstaten. Munt skriver også: *"Whereas there has been public debate for the last twenty years on positive images of women, people of colour and gays and lesbians, there has been no such equivalent clamour for working class representation"* (Munt 2000: 8) (se også Skeggs 2004 samt Lawler 2005).

I interviewene er det imidlertid kun i ganske lille grad, at kvinderne sætter ord på og tager afstand fra de lavere klasser eller kommer med udtryk, der kan tolkes som social nedvurdering. I stedet ser jeg, som jeg skal komme ind på nedenfor, at kvinderne i langt højere grad udtrykker forbehold over for den øvre middelklasse og overklassen. Jeg tror, at dette handler om, at det i tråd med lighedsideologien (jf. tidligere) er mere legalt at kritisere de bedre stillede, end det er at kritisere de dårligt stillede. I Bourdieuske termer kan man tale om, at det er mere legalt at kritisere den legitime smag, end det er at kritisere den illegitime smag. Det, der kendetegner mange af interviewene, er en social indignation, som oftest kommer til udtryk gennem en kritik nedefra og op. Dette betyder ikke, at afstandtagen fra de lavere klasser ikke finder sted; blot at det ikke er noget, som de, der indtager en privilegeret position i det sociale rum, snakker højt om eller har blik for. I kontrast hertil er der interviewene med kvinderne fra arbejderklassen og den lavere middelklasse. Når man lytter til deres fortællinger, får man, som det vil fremgå af næste kapitel, klare beskrivelser af erfaringer med afstandtagen, social nedvurdering og kulturelle udelukkelsesprocesser. Forklaringen på, hvem der har blik for klasse og social ulighed, og hvem der ikke har, skal findes i den enkeltes placering i det sociale hierarki. Manglende erfaring med klasse og

social ulighed reflekterer den sociale position, hvilket Ortner også konkluderer: *"By and large, people higher up on the ladder did not see class. (...) Most of them to whom class was not just visible but almost tangible were from the lower end of the economic spectrum. Looking up from below, class was often very visible indeed"* (Ortner 2003: 41-42).

Overklasse som negativ markør

Selvom jeg i interviewene ser antydninger af moralske forbehold over for folk fra arbejderklassen, er det interessant nok især gruppen af de særligt økonomisk privilegerede - velhaverne og de rige - som langt de fleste skaber afstand til. En overraskende stor del af kvinderne, også dem som selv er temmelig velhavende, bruger overklasse som en negativ markør. Alle har tilsyneladende, uanset kapitalmængde, et ønske om at tage afstand fra åbenlyse udtryk for rigdom og den illegitime adfærd, som knyttes hertil. Vi så også tidligere i interviewsekvensen med Solveig, hvordan hun værger sig mod at fremstå som særligt økonomisk privilegeret, men dette fænomen er også slående i mange af de øvrige fortællinger. Der synes at være bred enighed om, at forskelle i indtægt og levestandard ikke er et legitimt grundlag for social differentiering. Lad mig illustrere dette yderligere med Berit som eksempel. Berit selv er butiksassistent, men hendes mand er direktør og *"får en rigtig god løn,"* så penge er ikke noget problem. De kan købe, hvad de vil, fortæller Berit og tilføjer, at de har et stort forbrug – *"jeg tror faktisk, at vi bruger lidt flere penge end andre"*. Til sin seneste fødselsdag fik Berit fx en ny bil i fødselsdagsgave af sin mand, og hun fortæller videre, at de gerne tager ud at rejse flere gange om året, og får de den idé, at huset trænger til at blive frisket op, så køber de sig til håndværkere og får det ordnet med det samme. Berit har dog et negativt billede af de rige – de rige er sådan nogle, der har travlt med at forstille sig, går for meget op i hvad andre tænker, og som ikke kan vise sig for omverdenen uden at være *"majet ud"*. Sådan er hun ikke – *"der er ikke nogen, der skal komme og diktere hverken udseende eller påklædning for mig. Sådan noget hænger jeg mig ikke i. Nej, det gør jeg ikke. Altså, jeg kan godt tage i Føtex og handle i mit havetøj, det generer mig ikke."* En af grundene til, at Berit trives i det lille bysamfund, hvor hun og hendes mand har slået sig ned, er da også, at *"der ikke er nogen, der føler sig større end andre herude."* Berits opfattelse er, at de rige går op i de forkerte ting og har nogle forkerte værdier. Dette bliver særligt tydeligt, da jeg spørger, hvilken klasse hun vil placere sig selv

i, hvis hun blev bedt om det. Berit svarer da følgende: *"Væremåde osv. så er det middelklassen, men økonomisk, så er det overklassen."* Ligesom Solveig ønsker Berit at lægge afstand til de associationer, der knyttes til overklassen. Til forskel fra middelklassen i Bourdieus analyser af det franske samfund, er det i mit materiale altså ikke sådan, at informanterne stræber opad mod en overklasse, som har symbolmagt over dem. Jeg finder snarere et krav om at 'snobbe nedad' og fremstille sig selv som helt almindelig. Samme tendens møder Fagerheim også i sit studie af den norske middelklasse (Fagerheim 2006). Igen kan dette fænomen knyttes sammen med Nordens lighedsideal, hævder Vike, Lidén og Lien. Ideen om lighed og ligeværd indebærer for eksempel, at *"det ikke uten videre er enkelt for mennesker med elitestatus å etablere overlegen status i samhandling. Dette kan forstås som et uttrykk for at de kontrolleres av en folkelig kode som ikke lett kan settes til side"* (Vike, Lidén & Lien 2001: 22-23). Denne måde at tænke og handle på er blevet så almen, at den nærmest er usynlig, men ikke desto mindre virksom. Vike, Lidén og Lien mener, at der i praksis er tale om en form for moralsk elitekontrol.

Den moralske afstandtagen til/fordømmelse af de privilegerede viser sig også i interviewene med nogle af de kvinder, som er mindre privilegerede, hvad angår både økonomisk og kulturel kapital. Fx formidler både Laila og Linnea (henholdsvis social- og sundhedsassistent og social- og sundhedshjælper) ideen om eliten som amoralsk og personlig utroværdig. De udtaler bl.a.:

Laila: *"Altså, nu har jeg i mit arbejdsliv været mange forskellige steder ... ja samfundsklasser, kald det hvad du vil, men jeg har jo oplevet direktøren, der har været rimelig tørstig i mange år, hvor det så er blevet til et decideret misbrug, og han må ind på et behandlingssted til afrusning, og så er han altså ikke direktør mere, så er han en hamrende tørstig svamp, der ikke kan styre flasken. Så allerede... der kan simpelthen ske sådan et klasseskred – nej, hvad hedder det? ... jamen, han kan ryge fra den ene kategori til den anden i løbet af ingen tid."*

Linnea: *"Inden for vores fag, så kommer du ud til de der direktørfolk, og man kan godt se at mange af dem, de er alkoholikere. Selvom de gerne vil være mere udadtil, så er de det jo slet ikke."*

Moralen, som både Laila og Linnea formidler med fortællingen om den alkoholiserede direktør, er mangefacetteret. En pointe er, at penge ikke er alt. En anden, at ingen skal vide sig sikre, da alle kan 'falde på halen'. Sidst men ikke mindst kommer man til at tænke på H.C. Andersen's fortælling om den klædeglade kejser, der forledes til at tro, at han går rundt i klæder lavet af de smukkeste stoffer, mens han i virkeligheden er nøgen. Det kendte eventyr handler om grådighed, forfængelighed, overmod og svindel og henviser til, at nogen eller noget giver sig ud for at være betydningsfuldt, men i virkeligheden er tomt og hult. Som bagtæppe for figuren om 'den alkoholiserede direktør' ligger sandsynligvis også elementer fra lighedstankegangen og moralsk elitekontrol jf. tidligere.

Da Laila senere i interviewet fortæller om sin erfaring med klasseforskelle, henviser hun bl.a. til sin svoger og svigerinde, der lever et helt andet liv med andre værdier, prioriterer og aktiviteter end Laila og hendes mand. Da jeg spørger til, om hun kan komme i tanker om situationer, hvor hun har oplevet klasseforskelle, svarer hun:

*"Det er egentlig meget sjovt, du spørger. Min mands søster og svoger lever sådan set på en anden frekvens end os. Altså, de skal aldrig nogensinde tænke på, hvad de gør rent økonomisk, og de har alt – altså for os at se. Og der kan man godt mærke... nu kom de så op på campingpladsen og besøgte os i lørdags med tre teenagerbørn, der var simpelthen ved at: "Avrd, sidder I bare heroppe i støvet", men det er jo så... er det klasseforskelle, er det interesseforskelle eller hvad er det? Det kan jeg ikke helt finde ud af, men de kom jo i hvert fald, fordi de havde lyst til at besøge os ... men vi lever meget forskelligt i hverdagen - dem og os - fordi vi netop... jamen, det er deres prioriteter, ikke også? For eksempel vælger de at sige, at de bare **skal** væk fra matriklen, når de har fri, for ellers så vil han blive ædt op af arbejdet, og vi nyder at have en weekend hjemme, ik'? (...) De har en arbejdsmæssig position,*

som gør, at de kan gøre nogle andre ting. For eksempel er de hvert år stort set fra 20. december til 15. januar i Langbortistan på ferie. (...) Altså, vi har det fint nok sammen. Det er straks lidt sværere for moren til min mand og søsteren der. Det er meget svært for hende, for hun kan ikke lige helt forstå, at der er sådan en forskel; altså vi må kunne det samme og 'Hvorfor i alverden er vi ikke rejst til Sydafrika for længst'? (...) Hvis vi synes, det var spændende, skulle vi også nok komme derud, det er jeg overbevist om, men det er måske ikke lige der, vi helst vil hen, vel? Men de gør det, og de skal ikke tænke på noget som helst, fordi han har det der job, hvor han nogen gange er ved at blive ædt op. Vi misunder ham ikke. Og vi har det fint nok, når vi er sammen (...), men i og med at vi lever så forskelligt så - altså vi gør jo stort set ikke de samme ting i hverdagen - så har vi heller ikke helt de samme ting at snakke om."

Forskellene mellem Laila og hendes mand og så søsteren og svogeren er omfattende. Der er både et økonomisk, et kulturelt og et moralsk skel mellem dem. I interviewuddraget ovenfor omtales således flere klasserelaterede modsætninger. På den ene side er der svigerinden og svogeren, som har råd til og gerne rejser til eksotiske rejsemål. På den anden side er der Laila og hendes mand, som har færre midler og helst vil være hjemme eller tage på tur med campingvognen. Lailas beskrivelse af forskellen på valg af ferieform, er dog ikke kun et spørgsmål om forskelle i økonomi og/eller interesse. Hun får samtidig præsenteret det, som om søsteren og svogeren må rejse af nød - arbejdet og kravene fra omverdenen presser sig på i en sådan grad, at de ganske enkelt bliver nødt til at rejse, da han, svogeren, ellers vil blive 'ædt op'. De kan slet og ret ikke holde ud til eller evner ikke 'bare' at være hjemme og nyde hinandens selskab. Som Laila præsenterer det, er det ikke nødvendigvis lykken at have penge. Hun siger det direkte: "*Vi misunder ham ikke*". Samtidig illustrerer interviewuddraget også, at Laila har udviklet en slags 'dobbeltblik', som Bourdieu kalder det. Et dobbeltblik er både at kunne se verden med de andres øjne og samtidig bevare sit eget blik og værdigrundlag. På den ene side ved Laila godt, at nogle aktiviteter og rejseformer i højere grad end andre markerer status og god smag (Langbortistan versus camping i støvet). På den anden side lægger hun vægt på nogle

andre, og mere vigtige ting, såsom tæt samvær med familien. I den forstand minder Laila om de arbejderklasse-mænd, som Lamont har interviewet. Som beskrevet tidligere adskiller de eksplicit penge og status fra værdi og personlig integritet (som Lamont formulerer det: *"It is not social position but attitude that counts"*). Også Laila fokuserer på attitude frem for position. Det er ikke af nød, hun og familien tager på camping, men fordi de sætter pris på den måde at være sammen på. Der er tale om et velovervejende valg og en positiv demonstration af en bestemt ferieform, af en bestemt kulturel smag. For Laila handler det ikke så meget om forskelle i interesser, som om at have de rigtige værdier og en holdning til 'det gode liv'. De moralske forpligtelser, særligt overfor familien, spiller en selvstændig rolle og er et mål i sig selv. Med reference til Lamont kan man tale om, at personlig integritet for Laila opvejer den manglende økonomiske og kulturelle kapital – at have den rette moralske indstilling og evnen til at etablere samt opretholde nære personlige relationer er det vigtigste.

Moderskab som moralsk diskurs

At være en god mor og et ordentligt menneske er ikke det samme, men for en stor del af de interviewede kvinder hører det alligevel sammen (se også Bech-Jørgensen 1994). Et velfungerende, vellidt og velklædt barn bliver en indikator på, at man er en kompetent og anstændig kvinde. Børnene fungerer således som levende beviser, ikke bare på kvindernes evner som mødre, men også på deres indre karakter – udtrykt via børnenes kendskab til, hvordan man begår sig socialt, opfører sig ordentligt ved spisebordet, fungerer sammen med andre børn, agerer i leg og i øvrigt, etc. (Mahon 1995, Skilbrei 2003, Skeggs 2005a samt Byrne 2006). Et af de steder, hvor klasse viser sig mest tydeligt i mine interviews, er nok i den måde, hvorpå kvinderne løbende positionerer sig selv via henvisninger til andre mødre eller familier, som ikke er forståelige, hvad angår værdier, indstilling og adfærd. Grænsen til kvinder, som er mødre på en forkert måde, er jf. tidligere særlig vigtig. Diskursen om køn, omsorg og moderskab er tydeligvis uløseligt forbundet med bredere kulturelle diskurser om moral og klasse (jf også Skeggs 1997a). Moderskab fungerer altså, ganske som jeg havde forventet det (jf. kapitel 3), som en vigtig parameter, når kvinderne vurderer sig selv og andre. Det er bl.a. ved at differentiere sig fra andre mødre, at kvinderne i interviewene tilskriver sig selv positive egenskaber og positionerer sig. Jeg

skal i et senere kapitel komme mere ind på nogle af de konkrete figurer og stereotyper, som knytter sig til denne positioneringspraksis (fx den nærværende mor i modsætning til karrierekvinden), og i dette afsnit i stedet koncentrere mig om, hvordan kvinderne, med henvisning til familieliv og moderskab og via normative forventninger til børneopfostring og –opdragelse, konstruerer klassesdistinktioner.

Landinspektøren Merete knytter ligesom Berit og Solveig (jf. tidligere) de økonomiske skillelinjer tæt sammen med de moralske. Også hun tegner et billede af de rige som en gruppe af mennesker, der prioriterer forkert, særligt i forhold til deres børn. Man kan sige, at Merete løbende i interviewet konstruerer sine egne klassesdistinktioner gennem at anfægte de riges moral og adfærd. Da hun skal forklare, hvorfor hun mener, at en god økonomi ikke nødvendigvis er lig med personlig integritet og moral, henviser hun fx på følgende måde til det område, hun selv bor i:

”... hvis man sådan skal sige det, så er Hasseris da det fine sted i Aalborg. (...) Det er sådan de bedre stillede, ikke? Altså, grunden til, vi søgte herop, var nu ikke, fordi vi sådan ligesom strakte efter at blive en del af det (...) Men det er da et område, hvor det primært er de bedre stillede familier, der bor. Det er der ingen tvivl om. Der kan også være nogle gange, hvor man kan sige, at det kan godt være, at folk de har en vis legemsdel fuld af penge, men så er der måske nogle andre ting, de ikke har så meget af, eller måske ikke vægter så højt. (...) Det kan godt være, at de kører rundt i store biler og sådan, men deres børn kan måske være lidt forsømte. Det kan godt være, at børnene materielt er godt dækket ind, men altså det ved jeg i hvert fald fra ... det er selvfølgelig også, fordi jeg sidder i skolebestyrelsen, men jeg ved i hvert fald, at der er børn, hvor man tænker ’det er jo da udadtil et godt hjem’, ikke? Det er ikke, fordi jeg siger, at det er nogle børn, der bliver slået, det er ikke på den måde, men måske nogle børn, som egentlig i bund og grund har brug for noget omsorg og kærlighed og opmærksomhed fra deres forældre, og tid. Og det har forældrene måske ikke. Eller de prioriterer det måske ikke så højt.”

Helene, der jf. tidligere er sygeplejerske og gift med en mand, der har stor succes som selvstændig, bor ligesom Merete i Hasseris. Hendes datter har flere veninder, hvis forældre har *"ufatteligt mange penge"* og en livsstil, som Helene ikke altid sympatiserer med. Helene siger: *"Min datter Clara har haft nogle veninder, hvor de er blevet sat af her, fordi forældrene skulle ud og spille golf. Der må jeg nok sige, at jeg ryster på hovedet. "Nå ja, det må de jo selv om", tænker jeg så bare, selvom jeg ikke altid synes, at det er okay."*

Det rige forsømte barn er en figur, der går igen i kvindernes fortællinger. Det samme er det fattige forsømte barn, hvor især forestillingen om den enlige mor synes at være tæt knyttet til klasse. I de tilfælde, hvor der i interviewene bliver talt om enlige mødre, er det oftest med henvisning til vold, misbrugsproblemer og manglende kontrol. Som når Heidi (gartner) fx taler om *"enlige mødre, som har fået tvangsfjernet deres børn, fordi de ikke kunne finde ud af at holde fingrene væk fra stoffer og ikke kunne finde ud af at lade være med at tage kæresten ind, som bankede dem"*, eller når Lone (ingeniør), som det fremgår af interviewuddraget nedenfor, beretter om den enlige mors nedsatte forældrekompetencer og/eller mangel på overskud. Interessant er det også, at Lones fortælling om den enlige mor i Aalborg Øst, bliver bragt på banen direkte foranlediget af, at jeg spørger til oplevede klasseforskelle:

Jeg siger: "Der er nogen, der stadigvæk mener, at vi har klasser i Danmark. Hvad tænker du om det? Kan du fx komme i tanker om situationer, hvor du har oplevet klasseforskelle?"

Lone: [pause] *"Ja, men det har vi jo nok oplevet indimellem. Eller jeg ved ikke, om man kan kalde det klasseforskelle, men i hvert fald forskelle i måder at leve på. Inden vi flyttede hertil, boede vi i Aalborg Øst. Der havde jeg det sådan, at der skulle jeg ikke have børn. Det var ikke kun mig, det var vi ret enige om, at vi ikke ville."*

Stine: "Hvad var det, der gjorde det?"

Lone: *"Det virkede for mig meget ... vi boede fint, det var sådan set ikke det, men de børn, der var der, de var ikke ret gamle, før de fik lov til at løbe rundt uden opsyn og kunne lidt for meget. (...) Det var også sådan, at vi hver morgen, når hende overboen, skulle vække sin dreng, kunne*

høre at hun skældte ham ud, og han græd og han fik mere skældud. Det synes jeg ikke var rart.”

Stine: ”Så der følte du, at I var anderledes i forhold til dem?”

Lone: ”Ja, det synes jeg ikke var rart. Jeg fik sådan lyst til at gå op og prøve at sige, at hvis du nu lige går ud og laver morgenmad, så tager jeg ham, og så går det hele meget nemmere [griner]. Hun ønsker selvfølgelig også kun det bedste for sit barn, det er jeg da heller ikke i tvivl om, men hun mangler overskud på en eller anden måde ... til at lige trække vejret. For selvfølgelig kan de være trælse, når de ikke får fart på om morgenen, og vi skal skynde os ud, men alligevel.”

Som det fremgår af Lones fortælling, åbner de meget vigtige moralske grænser som trækkes efter type og mængde af omsorg for børn til en vis grad for, at nogle har begrænsede muligheder bl.a. de enlige mødre. Lone kan godt forstå, at morgenerne kan være svære for en mor, der er alene – det er forståeligt, at ”hun mangler overskud”. Selvom jeg ikke tror, at Lone mener det, sådan som det ser ud, når hendes ord er omsat til skrift, får hun faktisk sagt, at hun selv ville kunne gøre det bedre – hvis hun tog drengen, ville ”det hele gå meget nemmere”. Det interessante i forhold til både interviewsamtalen med Lone, men også samtalerne med flere af de øvrige middelklassekvinder, er, at ingen afholder sig fra at kritisere, såfremt det urimelige går ud over nogen, vi alle kan være enige om at værne om – nemlig børnene. Såfremt det handler om børns interesser og tarv, er social kritik tilsyneladende helt legitim.

Ligesom Lone er Anne Sofie (informationsmedarbejder) optaget af at skabe nogle positive opvækstbetingelser for sin datter. Hun er særligt optaget af at tilvejebringe gode rammer, hvor datteren kan lære og tilegne sig viden. Hun er samtidig optaget af, hvad det er for sociale og praktiske evner, hun ønsker, datteren skal opnå, og hvilke værdier hun gerne vil give videre til hende. Anne Sofie fortæller bl.a. at hun ikke ønsker, at datteren skal have fjernsyn på værelset, da hun og hendes mand gerne vil kunne holde øje med, hvad og hvor meget fjernsyn hun ser. Hun fortæller også, at de tænker over, hvor meget legetøj datteren får og hvilken type legetøj. Anne Sofie synes, at mange forældre i dag fokuserer for meget på det materielle og betegner sig selv og sin mand som ”nok meget non-materielle”.

Hjemme ved dem er det fx ikke normal praksis at give datteren penge til *"snoller"* (slik og søde sager) eller *"sniller snaller"* (fx Diddlemapper, viskelæder og andet legetøj uden nogen særlig kvalitet eller værdi), og det irriterer Anne Sofie og hendes mand, at nogle af datterens legekammerater tit kan finde på at komme forbi en lørdag formiddag, fordi de har fået penge, som de må købe slik eller andet for – *"Og det er os inderligt imod. Det er ikke noget, vi har lyst til at lære hende. Vi har egentlig mere lyst til at lære hende at spare op og finde ud af, hvad det egentlig er, hun ønsker sig"*. Ligesom Anne Sofie går op i, hvilke værdier hendes datter lærer, kan hun heller ikke lade være med at gå op i, hvilke børn datteren tilbringer tid sammen med. Nogle venskaber bliver opmuntret i højere grad end andre. Hun griner en del, mens hun fortæller dette, og gør lidt nar af sig selv; sandsynligvis fordi det i dagens samfund sjældent åbent bliver anerkendt, at klasseforskelle får indvirkning også på forholdet mellem børn. Jeg tror dog roligt, at man kan konkludere, at det ikke er så usædvanligt endda, at forældre opfordrer deres børn til at lege med socialt ligesindede.

Da jeg beder Anne Sofie uddybe, hvad det er for forbehold, hun har i forhold til datterens legekammerater, siger hun:

"Åh, hmm..." [eftertænksom pause] "Jamen, hun har faktisk en kammerat, der bor her lige ovre på den anden side af parkeringspladsen ... Og hun er svært overvægtig, og hun er meget lidt socialt integreret og kommer simpelthen væltende ind som en elefant i et glasbur og har nogle underlige lege og siger nogle mærkelige ting og altså ... i det hele taget, så oplever jeg lidt, at det egentlig kommer ned på et lavere niveau frem for at blive løftet op. Så hende har jeg ikke så meget lyst til."

Stine: "Hvad tænker du om det? Som forældre relaterer man sig vel ikke kun til barnet, men også til forældrene, og hvad for nogen værdier, de repræsenterer? Tænker du bare, at de er enormt anderledes end jer, eller hvilke ord kan du sætte på?"

Anne Sofie: *"Ja, vi bliver irriterede, når de kommer hjem for tredje gang i ugen med McDonalds mad og sådan nogle ting [griner lidt]. Og når det så efter et par gange viser sig, at der er for mange konflikter,*

mens de leger, jamen så er det ikke kun, at jeg ikke kan lide hende, men så er det også fordi, at de to ikke kan finde ud af at lege sammen, og så kan jeg ikke se, at der er nogen grund til egentlig at støtte op om, at de skal lege. Selvfølgelig skal de respekteres og enes, og de skal ikke drille hinanden, men hvis ikke de kan fungere og finde ud af at lege sammen, så er det måske ikke hende, jeg opfordrer at hun ringer til, når hun savner en legekammerat.”

Stine: ”Du siger, at din mand griner lidt af dig?”

Anne Sofie: ”Jamen, det er jo heller ikke ham, der foreslår det, når det kommer til stykket. Det er bare fordi, det altid er mig, der står i de der situationer...”

Stine: ”Men I ser nogenlunde ens på det eller hva’?”

Anne Sofie: ”Jamen, det gør vi da, for han er også træt af, at når pigen kommer i huset, så er det første, hun spørger om, om hun må få noget at spise. Og jamen vær så god, her er et æble, og når det er andre, der kommer i huset, så kan man godt diske op med nogle lækkerier. Og jeg ved da godt, at det er skrupforkert, men det er bare det, at når der står et barn, der egentlig er en størrelse fjorten år, og som er alt for stor, og som man ved får chokolademadder med i skole, og som så kommer her og tigger om mere mad, så ...”

Selvom Anne Sofie ikke siger noget om nabopigens forældre, mener jeg, at man kan tale om, at hun på baggrund af en række indikatorer såsom tale, leg, opførsel, og fremtoning distancerer sig selv og sin datter fra arbejderklassen uden dog nogensinde selv at nævne kategorien klasse. Chokolademadder i madkassen og aftensmad fra McDonalds tre gange om ugen signalerer meget mere end blot madvaner. Det samme gør nabopigens overvægt og hendes vedvarende plagen om mad. Som Lawler (2002) også er inde på, signalerer det en bestemt form for klasserelateret adfærd og livsstil, som Anne Sofie ønsker at distancere sig selv fra. Lebesco skriver i en lignende sammenhæng:

”What appear to be individual eating habits and practices of bodily maintenance are the result and embodiment of class dispositions” (LeBesco 2007: 249)

– Og senere:

“Despite the evidence that paints fatness as characteristic of all social classes, the low-class reputation sticks, topped with dollop of shame. We carry on as if being thin is virtuous and a sign of economic success, but being fat is shamefully lowerclass ... Thus fat represents low social status and lack of selvcontrol” (LeBesco 2007: 250).

Også Bourdieu (1999b) er inde på, at kropspleje og -holdning ofte tolkes som et ydre tegn på moralsk holdning; kroppen forventes med andre ord at afspejle den indre karakter med den konsekvens, at mennesker på mange måder vurderes og dømmes på baggrund af deres kroppe (kvinder, der sidder med spredte ben betragtes som ukvindelige og vulgære, overvægtige signalerer mangel på vilje og karakterstyrke, etc.). Prieur skriver således: *”Man kan ikke slippe vekk fra kroppens sosiale betydninger, fra de (som oftest ubevisste) lesninger eller fortolkninger som andre gjør av den, ut fra samfunnsmessig etablerte skjemaer for opfattelse og verdsettelse av den”* (Prieur 2004: 115). En respektabel krop er kendetegnet ved visse tegn, som skiller den fra den ikke-respektable krop og i denne fortolkningsproces er etnicitet, seksualitet, køn og ikke mindst klasse væsentlige parametre – som Skeggs også skriver er den respektable krop hvid, afseksualiseret, heterofeminin og oftest middelklasse (Skeggs 1997a: 82). Man kunne tilføje tynd til listen.

Selvom langt de fleste af os har en fornemmelse for, at klasse, køn og moderskab spiller sammen, er det sjældent, at de ofte implicitte hierarkiseringer, der er indbygget i de gængse kategoriseringer af forældreskabet, bliver problematiseret. De såkaldte ’traditionelle’ praksisser positioneres næsten altid som dårligere end såkaldte ’moderne’ og ligestillede praksisser. Som bekendt er det den højt uddannede middelklasse, som repræsenterer den sidstnævnte position, mens de ’traditionelle’ praksisser først og fremmest findes i

arbejderklassen. Netop dette problematiserer også Reay i sit studie *Class Work*. Hun skriver her:

”What is clear is that the prevailing discursive **status quo** results in heavy costs for all those mothers operating outside the parameters of what constitutes ‘the good parent’. (...) The image that the ‘good parent’ conjured up was of a white, middle-class, heterosexual married mother. Lone mothers, lesbian mothers, mothers surviving on benefit and those trying to make ends meet on income support and, from inside and outside those groups, black women, are all operating within contexts permeated by such taken-for-granted assumptions” (Reay 1998a: 13; fed skrift erstatter kursiv i originaltekst).

Også Gillies tilslutter sig Reay og skriver således i sit studie *Marginalised Mothers*, at de diskursive udtryk for klasse og moderskab ofte væves ind i hinanden med det resultat, at det er arbejderklasse mødre, der stemples som de dårlige mødre:

”Over the last few decades, attention and concern has focused on a particular sort of mother. She is portrayed as irresponsible, immature, immoral and a potential threat to the security and stability of society as a whole. While this type of mother is accused of bad parenting, it is her status as poor and marginalised that sees her located at the centre of society’s ills. (...) Working-class mothers who do not conform to standards grounded in middle-class privilege are vilified and blamed” (Gillies 2007: 1).

Selvom der potentielt knyttes moralsk fordømmelse til mødre fra arbejderklassen, synes ingen af de arbejderklassekvinder, jeg har interviewet, at have internaliseret en sådan form for fordømmelse. Snarere har en stor del af kvinderne, som jeg skal komme ind på senere, formuleret alternative forståelser for deres liv; en forståelse og positiv selvidentifikation, der i høj grad er knyttet til forestillinger om ’det gode moderskab’ (jf. senere).

Kapitel 6: Klasse som erindring og levet erfaring

I forrige kapitel viste jeg, hvordan klasse desuagtet taltes frem i interviewene og antog form som positioneringsimperativer, kontrasteringer, dikotomier, grænseskabning og via forskellige former for økonomiske, kulturelle samt moralske skillelinjer. I dette kapitel skal jeg se nærmere på, hvilke repræsentationer af klasse, der tager form, når kvinderne præsenterer deres liv og erfaringer i ord. Når jeg trækker erindrings- og erfaringsbegrebet ind, er det ikke i en snæver traditionel forstand. Snarere er jeg inspireret af Skeggs's måde at tale om erindringer og erfaringer. Skeggs tager afstand fra en essentialistisk tilgang til erfaringer, og til standpunktfeminismens opfattelse af kvinder som bærere af fælles erfaringer. I stedet argumenterer hun for, at vi bør tale om kontekstualiserede erfaringer, da kategorien kvinde altid erfares og leves gennem andre kategorier fx klasse og race/etnicitet: *"This recognizes that knowledge is situated, is produced from social subjects varying amounts of capital, located in a nexus of power relations"* (Skeggs 1997a: 28).

Det er vigtigt for mig at understrege, at dét, jeg ser som erindringer om og erfaringer med klasse, ikke nødvendigvis præsenteres på samme måde af kvinderne selv. Kapitlet baserer sig på min fortolkning og antager denne form, fordi jeg i analysearbejdet blev opmærksom på de mange, indirekte såvel som direkte, beskrivelser af erindringer, erfaringer, overvejelser og udtalelser om kvindernes forståelse af sig selv, af andre, af relationer, af situationer, af hændelser og af handlinger, som interviewene er mættet med. Som det vil

fremgå, refererer disse både til ydre hændelser, som kvinderne erindrer og erfarer, men også til hvordan kvinderne selv opfatter disse hændelser.

En helt almindelig opvækst

Som det fremgik af forrige kapitel, er det svært at få de interviewede kvinder til at tale om sociale distinktioner. Kun meget få af dem taler eksplicit om klasse, når det kommer til det liv, de lever i dag. Hvad angår fortiden er sagen dog lidt en anden. De fleste synes at finde det mindre svært at italesætte forskelle retrospektivt. Når det kommer til fortællingerne om barndommen, udviser mange således en særlig sensibilitet over for sociale skillelinjer. Som det fremgår af følgende interviewuddrag, formidler flere en stærk oplevelse af sociale forskelle under opvæksten. Heidi og Marianne fortæller bl.a.:

”Der var dem, som voksede op oppe i blokkene a la det, som jeg er vokset op i, og så var der dem, som kom fra villaerne. Og der kunne man godt mærke, at der var noget forskel. Altså dem, som kom fra villaerne, de gik til kunstsportløb, og de trænede mange gange om ugen og os, som kom fra blokkene, vi gik enten til svømning eller til håndbold, for der var kun råd til den ene af tingene, og man trænede kun en gang om ugen. Og det var sådan noget med, at når klubben kom og sagde: ”Tror du ikke, du skulle være konkurrencesvømmer?”. Ups! Så sank forældrene lige en ekstra gang, og så ja ... så var man ikke det ret lang tid. Det kostede simpelthen for mange penge.” (Heidi, gartner)

”Jeg vil sige, den gruppe, som vi var i, lå i midten; middel indtægt og social gruppe (...) Og så var der dem, som jeg ser som lidt højere oppe, det var dem, hvis forældre var direktører og selvstændige og ledere og boede på Bellahøj, som vi sagde dengang.” (Marianne, projektleder)

Både Heidi og Marianne er vokset op i typiske arbejderfamilier, og det forklarer måske, hvorfor det falder dem let at sætte ord på de forskelle, de oplevede i barndommen. Som Ortner jf. tidligere skriver er det ofte kendetegnende, at dem nederst i det sociale hierarki

har et veludviklet blik for sociale forskelle. Selvom Heidi erindrer, at der var tydelige økonomiske forskelle, da hun var barn (bl.a. mellem dem fra villaerne og dem fra blokkene), er det dog erindringen om et særligt sammenhold, der fylder mest.

Ifølge Nielsen og Rudberg har livet ude blandt kammeraterne meget større betydning for piger fra arbejder- og lavere middelklasse end den har for de øvrige piger (fx akademikerpigerne) fra samme generation (Nielsen & Rudberg 2006: 86). Jeg skal ikke på baggrund af mit materiale kunne sige, om sidstnævnte gør sig gældende, men sikkert er det, at Heidi taler om en barndom præget af et veludviklet og solidarisk nabofællesskab, om relationer til andre børn og især om det liv, der blev levet i gården og mellem boligblokkene:

”Når jeg sammenligner med de andre børn i området, så er vi vokset op i meget ens kår. Mor gik hjemme, og hvis mor lavede noget, så var mor dagplejemor. Og far gik på arbejde og havde et almindeligt håndværkerjob. Sådan var det kvarter, jeg voksede op i. Det var lejeboliger og vi var egentlig meget ens. (...) Vi var rigtig mange børn, der voksede op sammen og med gode muligheder for at lege, og der var fritidsklub der og der var en skrammellegeplads, hvor man kunne have kaniner og få lov til at stå og tømre legehuse sammen. Det var utroligt trygt at vokse op der.”

Da sociale boligblokke af den type, som Heidi beskriver, i sin tid skød op rundt omkring i de store byer, var de populære, og selvom det liv, der blev levet i og mellem blokkene ofte var slidsomt og præget af en trang økonomi, var det ordentlige, arbejdsomme og anstændige familier, de husede, fortæller Heidi. I dag er der ikke længere den samme ånd og (arbejder)fællesskab, mener hun. Tiden er forandret, og området og dets ry har ændret karakter i takt med, at en stor del af lejlighederne i de grå boligblokke er overtaget af kommunen. Klientellet er blevet et andet, og blokkene i stedet knyttet til social deroute, problemer og ballade - *”Der er kommet mange enlige mødre og stofmisbrugere og sådan noget ind i de lejligheder, fordi de er forholdsvis billige. Så nu er det ikke noget godt kvarter længere.”*

De kvinder, der har en længerevarende videregående uddannelse bag sig, refererer ikke som Heidi og Marianne til økonomiske forskelle i opvæksten, men i stedet til kulturelle forskelle; bl.a. fortæller Anne Sofie, som er humanistisk uddannet og i dag beskæftiget som informationsmedarbejder, at hun oplevede, at stemningen i hendes barndomshjem adskilte sig fra klassekammeraternes hjem. Faren var selvstændig isenkræmmer, men ”*akademiker af sind*”, som Anne Sofie beskriver det. Evnerne til at tage en uddannelse var der, men ikke mulighederne:

”Min far overtog min farfars isenkramforretning. Den ældste skulle jo overtage den fædrene gård, hvilket så var en forretning i det her tilfælde, mens hans lillebror fik lov til at få en universitetsuddannelse. Som den yngste kunne han få lov til at vælge frit fra hylderne.”

Ved siden af forretningen interesserer faren sig passioneret for historie, kunst og kultur. Han er desuden politisk aktiv, og Anne Sofie har en klar opfattelse af, at deres familie var markant anderledes end de øvrige familier i det lille bysamfund, de boede i:

”Det var nogle helt andre interesser, der var i vores hjem, end i mine skolekammeraters hjem, hvor det sådan var meget, at der var arbejdet, og så var der parcelhushaven, der skulle passes. På den måde så var det nogle andre interesser og nogle andre mennesker, der kom i vores hjem. Mange af min fars venner har været kunstmalere og forfattere, og han har søgt i de kredse, også fordi han har haft en stor interesse i de områder, så vi har også lært mange af de mennesker at kende. Det var ikke sådan nogen mennesker, som der ellers var hos mine klassekammerater. Jeg tror, at de højest uddannede af mine klassekammeraters forældre, de var kontoruddannede, og ellers så var det arbejdsmænd og landmænd. Så var der måske en enkelt bankdirektør [griner], men ellers så... (...) Det var begrænset, hvor meget jeg havde til fælles med de her skolekammerater. Man kunne selvfølgelig lege sammen, men som årene gik, så havde jeg mindre og mindre til fælles med dem, og så søgte jeg egentlig mine venner og min omgangskreds

ude i nogle andre kredse og ikke så meget blandt mine klassekammerater. Og så var min far også skolepolitisk aktiv, og det er bestemt heller ikke godt at have en far, der er aktiv inden for skolevæsnet [griner], ikke i sådan et lille miljø. Der er noget jantelov over det, og det synes jeg også kunne være lidt belastende. Jeg havde en god og en glad barndom, og jeg havde også nogle gode venner, men det var ikke så meget skolekammerater, og dem har jeg sådan set heller ikke rigtig haft kontakt med siden. Jeg tog på efterskole, og så var det ligesom om, at det kapitel var slut. Og så efter efterskolen, så var det gymnasiet, og så var det et helt andet liv.”

Louise, som underviser på universitetet, tilkendegiver ligesom Anne Sofie at have mærket kulturelle forskelle, da hun voksede op. Også Louises far var på grund af ydre omstændigheder afholdt fra at læse videre: *”Han kom fra en familie, hvor moren var fraskilt med fire børn, og hun havde fundet en læreplads til ham, og det var ikke noget med, at man så kunne vælge at sige nej tak til det; det gjorde man bare.”* Faren er meget interesseret i litteratur (det var bl.a. ham der præsenterede Louise for Kafka og var medvirkende årsag til, at hun valgte at læse litteraturvidenskab), og i et forsøg på at tilgodese denne passion går han i lære som typograf, for *”det var så det tætteste, han kunne komme på bøger”*. Louise oplever, at hendes forældre bl.a. adskiller sig fra de andre forældre i hendes klasse ved at *”være sådan meget socialdemokratiske på mange punkter”*, mens flertallet af klassekammeraterne kom fra *”mere højreorienterede familier”*.

De måder livet i barndomshjemmene leves på, er socialt, kulturelt og materielt forskellige. Fælles for de interviewede kvinder er dog, at langt de fleste bruger samme udtryk til at beskrive deres barndom, som de bruger til at beskrive det liv, de lever i dag. Udtryk som helt almindelig og normal går igen, og hjemmene beskrives langt hen ad vejen (med en enkelt undtagelse jf. senere) gennem fraværet af sociale problemer – uanset klasseforskellene i kvindernes opvækstvilkår (både hvad angår økonomisk og kulturel kapital) er det ’helt almindelige hjem’.

Om at føle sig anderledes

Ifølge Nielsen og Rudberg (2006) giver gymnasiet øget erfaring med sociale klasseforskelle. Impulsen hjemmefra og den kulturelle ballast, som børn fra middelklassen får med sig ved at vokse op i intellektuelle hjem omgivet af klassisk musik, litteratur, kunst og samfundsengagement, skaber ikke de store skel i folkeskolen, men får til gengæld en central betydning jo højere børnene kommer op i skolesystemet. Nielsen og Rudberg skriver videre, at mange middelklassepiger bliver mødt med ambitiøse forældre, en større grad af familiekontrol og forventninger til og krav om uddannelse. Piger fra arbejderhjem, derimod, oplever det sjældent som en selvfølge at gå videre i gymnasiet. De, der alligevel vælger denne vej, er som oftest fagligt dygtige og bliver derfor specifikt opfordret af lærere til at gå videre og/eller kommer fra familier, hvor der enten har været sociale og kulturelle interesser hos forældrene, og som regel også ambitioner på børnenes vegne, eller fra familier, hvor forældrene, trods egne manglende akademiske ressourcer, har været optaget af de områder af moderne børneopdragelse, som vægtlægger, at børn skal stimuleres og gøre egne erfaringer. For mange af pigerne fra arbejderhjem indebærer overgangen til gymnasiet, skriver Nielsen og Rudberg, en konfrontation med kammerater og lærere med en anden baggrund og en helt anden tilgang til livet. Dette mønster genfinder jeg også i mit materiale. Om sin tid på folkeskolen fortæller Heidi fx:

"Jeg elskede at gå i skole. Jeg var der altid sådan godt og vel til tiden og jeg skyndte mig aldrig derfra. (...) Altså, jeg var videbegærlig og jeg var dygtig. Og jeg higede efter den ros, som jeg fik, når jeg var dygtig. Så altså, det var både sådan noget med at skulle... når jeg ser tilbage på det i dag, så klinger det egentlig lidt negativt, men jeg kæmpede virkelig for at slå til og for at være noget mere. Jeg var ikke en af de her naturtalenter, som bare tog alting til mig. Jeg kæmpede for mine karakterer og jeg har også nogle rigtig flotte karakterer i folkeskolen, fordi der elskede jeg at gå i skole, men jeg har kæmpet mig til dem."

Forældrene opfordrer Heidi til at fortsætte i gymnasiet; eller som hun selv formulerer det: *"Mine forældre besluttede, at jeg gerne ville på gymnasiet"*. De synes, at hun besad nogle

evner, som det ville være synd at lade gå til spilde ”i simpel ingenting”. Heidi selv har også lyst til at lære mere; hun drømmer om at videreuddanne sig til folkeskolelærer og tager udfordringen op. Gymnasiet bliver, på godt og ondt, Heidis første rigtige møde med borgerlig kultur. Hun fortæller:

”Jeg fandt ud af, at gymnasiet bare er så meget anderledes end at gå i folkeskole. Måske netop fordi jeg kom fra et arbejdsmiljø, og det har jeg egentlig aldrig tænkt over, før jeg gik i gymnasiet, hvor en langt større del af forældrene havde akademiske uddannelser. Og dybest set er det jo egentlig også det, gymnasiet skal bruges til, det er jo at man skal videre på universitetet for eksempel, og det havde jeg egentlig slet ikke overvejet, at jeg ville.”

Heidi føler, at hun falder udenfor på gymnasiet. Hun går i det forkerte tøj, føler sig anderledes, har vanskeligt ved at indgå i venskabsrelationer og er samtidigt underlagt nogle begrænsninger og forventninger hjemmefra, der gør det svært for hende at blive en integreret del af det sociale liv. Samtidig har hun svært ved at følge med fagligt. Hun hænger i længe, helt frem til 3.g., men vælger til slut at kaste håndklædet i ringen og droppe ud. Heidi beskriver selv de sociale forskelle, hun møder i gymnasiet, på følgende måde:

”Det var blandt andet sådan noget med at gå til fester og det der med påklædning og sådan noget. Altså der stod ikke ’Kappa’ og ’Levi’s’ på mit tøj, der stod ’Bilkas stangtøj’, og mine forældre havde sådan en holdning, at så lang tid jeg boede hjemme og var under 18, så var der altså ikke noget, der hed natteroderi hverken til hverdag eller i weekenden, så jeg kunne ikke deltage i de andres fester og kunne ikke være social sammen med dem og havde egentlig heller ikke lyst til det, fordi jeg syntes, at det klingede utrolig hult det fællesskab, de havde. Så jeg droppede ud i 3.g, og det var blandt andet fordi jeg ikke fungerede socialt i klassen. Jeg havde det utrolig skidt med at gå på gymnasiet. Det var også den her fornemmelse af, at de hårdt tilkæmpede høje

karakterer jeg havde i folkeskolen, de skulle bare tilkæmpes så meget hårdere i gymnasiet, og det synes jeg ikke... Altså jeg syntes ikke, at det var det værd. Fordi jeg stod og skulle tilkæmpe mig nogle færdigheder i noget, som jeg dybest set vidste, at jeg aldrig nogensinde ville få brug for. Matematik og kemi og fysik på det plan, som det var i gymnasiet, det var noget, som jeg aldrig nogensinde ville få brug for i min hverdag. Jeg har aldrig nogensinde brugt det. Jeg kan det, jeg har lært det, men jeg har aldrig nogensinde brugt det. Så når jeg ser tilbage, så skulle jeg aldrig nogensinde have været på gymnasiet.”

Heidi går ud af gymnasiet og arbejder i en periode som rengøringskone, selvom hun ellers altid har sagt, at hun *”aldrig nogensinde ville være rengøringskone som sin mor”*. Hun opgiver samtidig drømmen om at uddanne sig til lærer og får i stedet, nærmest ved en tilfældighed, en læreplads som gartner. Selvom det i første omgang er Heidis forældre, der presser på, for at hun skal i gymnasiet, siger de ikke noget til hendes beslutning om at droppe ud - moren er *”god til at læse folk og havde set det komme”*, og faren *”er ikke den, der skilter med de store følelser; hverken de positive eller de negative”*. Det, der havde været vigtigt for forældrene, fortæller Heidi, var at *”få den første, som fik hue på i familien”*. Det skulle prøves, det gik så ikke, og så var der ikke så meget mere at sige til det. Heidi konstaterer, at hun set i bakspejlet ikke skulle have været på gymnasiet: *”Gymnasiet er meget rettet mod, at man skal læse videre og skal op på et lidt højere plan end pøblen”*. Heidi nærede ikke ønsker om nogen af delene, og hun tror selv, at det ville have passet bedre til hende at have *”taget sådan en HTX”*. Senere starter også Heidis yngre søster på samme gymnasium. Hun ender ligeledes med at springe fra.

Marianne er, ligesom Heidi, vokset op i et arbejderhjem. Også hun stortrives i folkeskolen. Heller ikke i hendes familie er der praksis for at gå videre i gymnasiet; kun én ældre kusine er gået den vej. Da lærerne på folkeskolen opfordrer Marianne til at fortsætte i gymnasiet, vælger hun at *”sætte sin lid til deres vejledning”*. Hun begynder på gymnasiet, men har, ligesom Heidi, mere end almindeligt svært ved at falde til. Hun føler ganske enkelt ikke, at hun passer ind og vælger efter mange overvejelser at stoppe efter 1.g:

”Jeg kunne simpelthen slet slet ikke finde ud af at gå i gymnasiet (...) Jeg faldt slet ikke ind i den type af mennesker. Jeg kunne slet ikke... jeg fandt aldrig rigtig nogen... Jo, jeg fandt en god veninde, som havde det ligesom mig, og hun droppede også ud efter 1 g....(...) Al den snak om, hvordan man har det og følelser og kærester og det ene og det andet. Jeg kunne slet ikke finde sammen med de andre. Så sætter man sig i en klynge, og så får man lige diskuteret, hvad det var, der stod i avisen i går, eller en eller anden fest der skulle være på lørdag. Ikke fordi jeg kan da godt lide at holde en fest, men det var simpelthen for tæt eller for socialt for mig. Det kunne jeg simpelthen ikke med. Jeg faldt ligesom ikke ind.”

Flere undersøgelser konkluderer (bl.a. Nielsen og Rudberg 2006 jf. tidligere), at den familiemæssige baggrund er vigtig for, om og hvordan man passer ind i uddannelsessammenhænge. Marianne selv kobler imidlertid mere eller mindre udelukkende sin manglende trivsel i gymnasiet til det sociale liv. Hun snakker ikke om klasse og kulturelle forskelle, og umiddelbart virker det ikke, som om hun selv er opmærksom på, at hendes sociale baggrund kan have haft noget at sige i forhold til, at hun følte sig udenfor på skolen. I citatet ovenfor får Marianne selv indirekte sagt, at hendes mangel på kulturel kapital var medvirkende til hendes mistrivsel – noget af det, hun synes er svært i gymnasiet er den sproglige kommunikation (bl.a. ’al den snak om følelser’ og diskussionerne af hvad der står i avisen). Kulturel kapital handler ifølge Bourdieu imidlertid ikke kun om verbale evner (viden og ekspertise), men også om erhvervede dispositioner (habitus). Dette bliver klart fx i forhold til personer, der har en stor viden eller ekspertise, der udelukkende stammer fra at læse om et emne. En sådan person risikerer at udtale navne el. termer på en forkert måde og vil øjeblikkelige miste prestige i øjnene på andre. Bourdieus pointe er, at det ikke kun handler om, hvad du ved, men også måden, hvormed du demonstrerer din viden, og de aktiviteter du deltager i. Når Marianne kommer til kort og føler sig udenfor, handler det både om, at hun ikke har opøvet de samme evner til verbalisering som sine medstuderende, men også om, at normerne for hvordan man er sammen, hvad man snakker om, og hvordan man opfører sig, slet og ret er hende fremmede.

At oplevelsen af ubehag og mistrivsel kan have en dybere, bagvedliggende forklaring falder imidlertid ikke Marianne ind. Selv i dag, mange år efter og en del erfaringer rigere, er hun stadig godt og grundigt forvirret over, hvad der egentlig gik galt – ”*Jeg forstår slet ikke, hvad der skete dernede (på gymnasiet, red.)*”, siger hun og fortæller videre, at hun slutteligt valgte at tage det drastiske skridt at vende tilbage til folkeskolen for at tage 10. klasse, før hun fortsatte videre på handelsskolen:

*”Jeg vil ikke sige mit liv faldt fra hinanden, men jeg var sådan helt:
”Hvad sker der nu lige, hvad skal du, Marianne? Nu stopper du lige op.
Der er et eller andet galt her. (...) Så besluttede jeg: ’Jamen, det er
fuldstændig ligegyldigt det her. Nu hopper du simpelthen tilbage, og så
tager du 10. klasse, og så bruger du det år’. Det var da lidt svært”.*

Det faktum, at Marianne, efter at have taget hele første år på gymnasiet, vælger at vende tilbage til folkeskolen, tolker jeg som et udtryk for hendes altoverskyggende forvirring på daværende tidspunkt. Folkeskolen repræsenterer det kendte og det trygge, og som jeg genlæser interviewet med Marianne, kommer jeg til at tænke på en af informanterne i Qvarnströms studie, der går gennem et lignende forløb, og om hvem hun skriver: *”de positive minnena fra årene i folkskolan, där alla hade liknande villkor och läraren kändes trygg, sitter i hennes kropp (...). Hon var där med hela sig. Men under åren i gymnasiet, var hon bare där med så liten en del av sig själv att hon precis överlevde”* (Qvarnström 1993: 46).

Marianne bruger retræten til 10. klasse som en slags time out, hvor hun kan finde sig selv igen. At hun træffer dette valg kan dog meget vel også handle om, at hun ikke havde nogen personer ved hånden, som kunne guide hende. Som Marianne fortæller historien, er forældrene nærmeste ikke-eksisterende. Det er tydeligt, at hun ved, at de i denne sammenhæng ikke har mulighed for at hjælpe. Som Walkerdine, Lucey og Melody også pointerer har arbejderklasseforældre ofte ikke det, der skal til: *”’Fighting’ for your child is something that middle-class parents are far more emotionally and materially equipped and discursively positioned to do”* (Walkerdine, Lucey & Melody 2001: 126). En anden person, som kunne have haft en rolle i Mariannes situation, men som også er fraværende i

fortællingen, er studievejlederen på det pågældende gymnasium. Det får mig til at tænke på Wennerström, der skriver følgende om de kvinder, hun har interviewet:

”Samtlige intervjuade kvinnor (alle klasserejsende, red.) menar, att det var problematisk med avsaknad af råd och stöd vid studie och yrkesval från början. De fick lita till sin egen förmåga. Följden blev att ramarna där de gjort val har varot snäva, och att de saknat överblick över olika valmöjligheter” (Wennerström 2003: 149-150).

I forlængelse heraf gør Wennerström opmærksom på, at heller ikke de kvinder, hun interviewer, oplever, at de studievejledere, som de møder på deres vej igennem uddannelsessystemet, er til megen hjælp. På trods af ”*att studievägledningens funktion i skolan är att kompensera för hemmets brister, och ge stöd åt dem som saknar resurser i detta avseende*” (Wennerström 2003: 150), fungerede denne hjælp ikke for de kvinder, der kom fra arbejderhjem. For at trække på denne form for hjælp må man have de evner, der skal til for at stille de rette spørgsmål, konkluderer Wennerström. Det indebærer, at det ofte er børn med ressource- og uddannelsesstærke forældre, der også bærer indsigten i, hvorledes man bedst udnytter uddannelsessystemets hjælp.

I bogen *Lillys Danmarkshistorie* relaterer forfatteren Laneth (2006) sine besværligheder i gymnasiet til mødet med en labyrint af kulturelle koder, som hun havde svært ved at gennemskue. Samtidig beskriver hun malende, hvordan mange af de kompetencer, og den viden børn fra arbejderhjem ligger inde med, ikke uden videre lader sig omsætte, når de skal begå sig i gymnasiet. Laneth skriver:

”Alligevel følte jeg mig fremmed på Frederiksberg Gymnasium, ligesom Iris (storesøsteren, red.) havde følt sig fremmed på Nyborg Kostskole. Den fornemmelse har vi delt med mange andre, som tilhørte de første årgange af arbejderbørn, der valgte gymnasiet. Lærerne har nok været lige så befippede over at blive konfronteret med så mange elever uden ’dannelse’, som vi var over gymnasiets dannelsesideal. Jeg kendte mange store socialdemokratiske historiske skikkelser, blandt andet dem

som gaderne i Sydhavnen var opkaldt efter, men hørte først om Grundtvig i gymnasiets dansktimer. Jeg kunne et hav af popmelodier og Giro 413's top-tyveliste – men havde aldrig set højskolesangbogen. Og selvom min familie talte meget, så var de humanistiske videnskabers analytiske samtaleform, hvor resultatet ikke ligger fast, før diskussionen begynder, dem grundlæggende fremmed" (Laneth 2006: 517).

Ud over at mangle den rette viden og/eller mangle en grundlæggende kulturel bagage står børn fra arbejderhjem også med det konkrete problem, at de er alene om skolearbejdet. Hertil kommer, at formen i gymnasiet er en anden end i folkeskolen. Her individualiseres studierne i højere grad, og der stilles flere krav til den enkelte om at skille sig ud. Ifølge Ambjörnsson strider dette imod mange af de grundværdier børn fra arbejderklassen vokser op med, hvorimod børn fra middelklassen er i rette element:

"I arbetarklassen rådde jantelagen. Tro inte att du är nogon, gör dig inte märkvärdig och, framföralt, visa inte upp dig, det är ett vi som gäller, inte ett du! I medelklassen var idealet det modsatte. Utmärk dig! Ditt värde existerar bara i förhållande till andra, det är ingen oberoende variabel. Räck upp handen!" (Ambjörnsson 2005: 80).

En af Bourdieu og Passerons konklusioner i *Reproduktionen* (2006) er da også, at skolen som uddannelsesinstitution repræsenterer de dominerende klassers vilkårlige kultur, og at sproget, normerne og værdierne overvejende afspejler og appellerer til den veluddannede middelklasse. Disse magtforhold forbliver imidlertid skjult, de miskendes, og dermed underkendes det, at skolen på subtil vis er med "*til at befæste og legitimere den ulige fordeling af magt og privilegier i samfundet*" (Prieur 2006: 81). Af denne grund falder det børn fra intellektuelle hjem mere naturligt at begå sig end arbejderklassens børn, som ofte ikke har samme selvfølgelige tilgang. En konsekvens af dette kan være, at arbejderklassens børn "*pga. afstanden mellem den kultur, skolen påfører, og den kultur, den habitus, de selv medbringer hjemmefra, ikke i samme grad får succes*" (Prieur 2006: 81) (for mere om uddannelsessystemets sociale slagside henvises også til bogen *Et spørgsmål om klasse* (2007), hvor Klausen bl.a. konkluderer, at forældre med en akademisk uddannelse, har

bedre mulighed for at guide deres børn, hvad angår uddannelse, og at dette resulterer i et skævt rekrutteringsmønster til universiteterne. Grundlaget for uligheden skal findes allerede i folkeskolen og gymnasiet, hævder Klausen).

Også Bettie argumenterer jf. tidligere for, at klasseforskelle er en nøglekomponent i forhold til at forstå, hvordan middelklassens eksklusionshandlinger gør det vanskeligt for nogle arbejderklassebørn at opnå succes i skolen (og på arbejdsmarkedet) (Bettie 2003). Skolen risikerer at blive et sted, hvor der udøves symbolsk vold; noget som både Heidi og Mariannes historie er udtryk for. Begge har kæmpet for at fremføre og præstere ('performe' jf. Butler) på gymnasiets vilkår, og begge har oplevet at komme til kort pga. forskelle i kulturel kapital.

Kulturelle udelukkelsesprocesser, symbolsk vold og abjektgørelse

Da jeg i sin tid udvalgte de kvinder, der skulle interviewes til afhandlingen, havde jeg på forhånd kategoriseret seks af kvinderne som tilhørende den traditionelle arbejderklasse eller lavere middelklasse. Det er kvinder, der er beskæftiget i mindre privilegerede positioner på arbejdsmarkedet som fx social- og sundhedsassistent, social- og sundhedshjælper, kantineassistent, o. lign. Flere af disse kvinder associerer imidlertid ikke sig selv med arbejderklassen, men betragter sig selv som en del af midten i det danske samfund (centralt her er igen Skeggs' begreb disidentifikation, jf. tidligere). Samme tendens finder Skilbrei blandt de rengørings- og butiksassistenten, som hun gør feltarbejde iblandt. Hun skriver i den forbindelse: "*Når personer som av sosiologer forstås som tilhørende arbejderklassen forstår seg selv som tilhørende middelklassen, blir det nødvendig å reflektere over hva ved det å identifisere seg med arbejderklassen som er et problem*" (Skilbrei 2003: 129).

Jeg mener, at en forklaring på dette fænomen er, at der i nuværende samfund overvejende knytter sig negative associationer til arbejderklassen og måske især til arbejderklassekvinder. Steedman skriver således allerede i bogen *Landscape for a good woman* (1986), at det er lettere for mænd at identificere sig positivt med arbejderklassen, end det er for kvinder. Mændene kan finde stolthed i nogle af de kvaliteter, som knytter sig

til arbejderklasser: fysisk styrke, loyalitet og udholdenhed, mens kvinder fra arbejderklassen først og fremmest defineres gennem deres mangler. Ifølge Skilbrei (2005) er arbejderklassekvinder langt oftere end mænd ufaglært frontpersonel, og samtidig yder de gerne en service, som associeres med medfødte egenskaber (pleje, omsorg, rengøring, etc.). Dette betyder, skriver Skilbrei, at kvinderne, modsat mændene, ikke har en kompetence, som kunden ikke også har: ”*De yter en service til kunder som kunne ha gjort jobben selv, hvis de havde villet*” (Skilbrei 2005a: 52-53). Skilbreis pointe er, at køn og klasse for arbejderklassekvinder spiller sammen på en sådan måde, at de er særligt dårligt stillede. I dette afsnit samt det efterfølgende skal jeg fordybe mig specifikt i interviewene med de kvinder, der er fattige på økonomisk, kulturel og social kapital, og derfor kan siges at indtage en mindre privilegeret position i det sociale rum.

Som beskrevet tidligere, mener Skeggs, at forskellige grupper af mennesker har ulige forudsætninger for at fremstå som respektable og for at opnå anerkendelse. Skeggs er ikke den eneste forfatter, der er optaget af, hvordan sociale forskelle ikke bare former materielle uligheder, men også ulighed, når det kommer til anerkendelse. En af de mest kendte er nok Honneth, der i værkerne *Behovet for anerkendelse* (2003) samt *Kamp om anerkendelse* (2005) er optaget af friktionslinjerne mellem de sociale klasser, foragtens sociale dynamik, og de individuelle konsekvenser social ringeagt og oplevet uretfærdighed kan få. Fordelingen af anerkendelse er, hævder Honneth, baseret på en normativ idé om det gode liv. Dem, der ikke lever op til denne idé, møder social nedvurdering, moralske krænkelser og risikerer i sidste instans udelukkelse fra det sociale fællesskab – de udsættes for abjektgørelse, som Butler også formulerer det:

”The abject designates precisely those ‘unlivable’ and ‘uninhabitable’ zones of social life which are nevertheless densely populated by those who do not enjoy the status of the subject, but whose living under the sign of the ‘unlivable’ is required to circumscribe the domain of the subject. (...) In this sense then, the subject is constituted through the force of exclusion and abjection, one which produces a constitutive outside to the subject, an abjected outside, which is, after all, ‘inside’ the subject as its own founding repudiation” (Butler 1993: 3).

Både Honneth og Butler anfører, at mennesker, der gentagne gange føler sig ude af stand til at opnå anerkendelse og respekt, risikerer at miste det positive forhold til sig selv. Den ulige fordeling af anerkendelse risikerer altså på sigt at være decideret ødelæggende i forhold til den enkeltes selvagtelse, hvilket Senneth og Cobb samt Bourdieu og hans forskerteam netop også søger at påvise i henholdsvis *The Hidden Injuries of Class* (1977) samt *The Weight of the World* (1999).

Problemet for folk fra arbejderklassen og den lavere middelklasse er, at de dominerende klasser ikke bare har en magt til at sætte deres værdier og deres livsstil igennem som den mest attraktive, men også som den mest legitime, den mest rigtige (Bourdieu 1984). Det er bl.a. dette Bourdieu kalder symbolsk vold. Den symbolske vold er jf. tidligere en stille umærkelig vold, usynlig selv for dens ofre, og betegner således magtudøvelse af en ikke-fysisk karakter. Symbolsk vold indebærer ikke bare, at de, som har magt, påtvinger andre deres smag og præferencer, men også at de dominerede accepterer, at de er forkerte på den og ikke fine nok. Som Prieur skriver, er noget af det mest smertefulde således, at alle, på trods af forskelle i smag, præferencer, værdier og livsstil, er *"enige om at de socialt dominerendes smag også er den bedste smag"* (Prieur 2006: 51). Ifølge Bourdieu kan de dominerede ikke selv gennemskue, at de udsættes for symbolsk vold og derfor har de ofte, som Honneth også skriver, en tendens til at nedvurdere sig selv og det, de står for.

Under interviewet med Linnea får jeg indblik i, hvordan hun på egen krop har erfaret, at middelklassens værdier og livsstil i højere grad end arbejderklassens medfører anerkendelse (bl.a. det at tage en universitetsuddannelse). Hun fortæller således i følgende interviewsekvens, hvordan hendes egne forældre værdisætter uddannelse højest og på baggrund heraf tildeler opmærksomhed, hæder og anseelse:

"Min mindste lillebror, han går så herovre på universitetet. Med ham har det altid ligesom været: "Bjarne kan..." og "Bjarne har gjort" og jeg har altid stået lidt i skyggen af ham. Vi har det rigtig godt sammen min lillebror og jeg, så der er ikke noget der, men det er som om, at mine forældre ... [holder en pause, tager en indånding og tænker]. Han var den første, der fik hue på. (...) Det blev fejret med pomp og pragt og

sådan noget. Mens da jeg tog min køkkenassistentuddannelse; det er immervæk en 3½-årig uddannelse ... altså jeg var jo færdig og jeg kunne sige "Jeg er uddannet det, jeg er færdig og kan det og det og har de og de kvalifikationer", hvorimod han skulle alligevel bygge videre... Ved mig blev det ikke sådan med gaver, og at de kom ud og sagde tillykke og sådan noget. Ved ham var det lidt som om, der var lidt prestige i det og sådan noget, og der var ingen prestige i at være blevet køkkenassistent. Vi er nok de laveste i rangordenen, hvis det er det, ikke? (...) Det har været bedre, det han har nået, end for eksempel det jeg har. Og sådan er det også lidt med min storebror. Han er maskinarbejder inden for søværnet og har været det i mange år, og han har det lidt på samme måde ... at vi sådan er lidt de sorte får i familien. Jeg har det godt nok med mine søskende og forældre i dag, ikke, men..."

Linnea stopper sin fortælling her. Enten smerter den forskelsbehandling, hun oplever, i en sådan grad, at hun har svært ved at snakke om det. Eller også frustrerer det hende blot på en sådan måde, at hun bare ikke rigtigt orker at berette om det, og slet ikke til mig, som jo sidder med samme gode kort på hånden som lillebroderen. I hvert fald siger min fornemmelse mig på dette tidspunkt i interviewet, at vi skal skifte emne. Jeg kan huske, at jeg opfatter hendes kropssprog og holdning som så afvisende og tillukket, at jeg vælger at respektere dette, og derfor undlader at spørge mere ind til problemstillingen, selvom jeg både dengang og nu godt kunne tænke mig at vide mere.

Linnea har svært ved at forlige sig med, at de ting hun har præsteret, kæmpet for og opnået i sit liv ikke får samme anerkendelse som lillebroderen, der - som den første i familien - klarer at gennemføre en gymnasial uddannelse og siden går videre på universitetet. Hun er klar over, at andre (både forældrene og samfundet) betragter 'sådan nogle som hende' som "de laveste i rangordenen". Hun møder det ikke kun i sin egen familie, men også når hun færdes blandt andre, fx når hun er ude og handle. Hun fortæller:

"Der er nogen dumme episoder ind imellem i Magasin og Salling, hvor der står en dame i fin jakke og pels, og jeg ved ikke hvad, og jeg står

forrest i køen, og de ekspederer hende først, men der er jeg jo så typen, så smider jeg bare varen og tænker: "Ved I hvad, det er fint, så vil jeg bare ikke handle her". Altså, jeg melder klart ud, hvad jeg så mener og føler, men altså klasseforskelle, det ved jeg ikke, for hun er da ikke en disse mere end mig."

Også Margit, der til daglig arbejder som køkkenassistent, kan berette om erfaringer med kulturel nedvurdering inden for familien. Hun fortæller:

"Der er nogen, der synes, de er lidt mere end andre. (...) Nogen der ikke kan se ud over deres egen næsetip, fordi andre de måske har udviklet sig i en anden retning. Og det er ligesom med skolerne, at det har været meget baseret på det boglige. Jamen, er intelligens ikke også at udvikle sig med hænderne og kunne udtrykke sig på den måde? Altså, vi har jo også forskellige måder at se verden på. (...) Vi har nogen i familien, der er meget boglige, og de synes jo i hvert fald ikke, at vi er særligt kvikke; vi er bare sådan nogen, der arbejder."

Margit oplever, ligesom Linnea, at det i høj grad er uddannelse, der giver samfundsmæssig værdi til mennesker i dag - *"Utdanningsstittelen bliver betragtet som en garanti for 'kultur', og 'kultur' er grunnleggende i henhold til den rådende definisjonen av vellykkethet"* (Priour 1998: 142). Selv synes hun, at verden er mere nuanceret, og at alle mennesker, hvor forskellige de end måtte være, har noget at byde på. Selvom Margit for så vidt anfægter forestillingen om, at menneskets værdi hænger sammen med uddannelsesniveau, virker hun hverken specielt trist eller gal, nærmere resigneret. Hun kan og vil ikke genkende sig selv i det billede, de andre tegner af hende, men hun ved, at det nu engang er sådan, tingene forholder sig. Margit synes i højere grad end Linnea at være tilbøjelig til at tage ubehaget til sig. Hun mærker konsekvenserne af sin sociale position som en permanent tilstand af kropslig usikkerhed. Man kan decideret tale om, at den symbolske vold, som hun har været udsat for, sætter sig i kroppen, og forråder hende, hver gang hun er i et socialt underlegenhedsforhold. Helt i tråd med Bourdieu går Margits fornemmelse af

klasse gennem kroppen – hun får ondt i maven, fordi de dominerende forestillinger præger hendes måde at opfatte sig selv på. Hun siger bl.a.:

”Det kommer lidt an på, hvilket selskab jeg er i. Hvis det er et selskab, hvor de måske er sådan lidt finere, de er måske lidt uddannede og der er måske en direktør eller to (...). Hvis jeg er i et selskab, hvor jeg ikke føler mig hjemme, så får jeg ondt i maven, fordi jeg føler mig utilstrækkelig.”

Prieur (1998) skriver, at de tydeligste udtryk for symbolsk dominans ses, når folk er i uvante omgivelser. Det kan være ubehageligt for alle at skille sig ud, men forholdet er alligevel asymmetrisk, idet folk fra de laveste klasser vil være mere tilbøjelige til at tage ubehaget til sig, mens de 'fine' kan hæve sig over det. Margit har en indlært klassespecifik habitus, som sidder dybt i personligheden. Hun betragter sig selv med de andres øjne: overvågende og korrigerende og oplever som en konsekvens kroppen i en følelse af forlegenhed. I interviewet spørger jeg hende, hvad hun tror, det handler om, når hun får ondt i maven af at være sammen med de lidt finere/de uddannede.

Jeg siger: ”Så det er svært at sige, hvad det egentlig lige er, det handler om? Det er bare sådan en følelse af ikke at høre til eller hva'? Det føles forkert?”.

Margit svarer: ”Ja, jeg når dem jo ikke til anklerne”.

Margit rammes i sit selvbillede og i sin menneskelige værdighed. Man kan tale om, at hun omformer den sociale nedvurdering, hun har mødt, til en nedvurdering af sig selv; at hun jf. Bourdieu ser sig selv med de dominerendes øjne og derfor ser sig selv som mindre værd (se også Prieur 2006). Når Margit siger, at hun ikke når de fine og de uddannede til anklerne, er det ikke deres opfattelse, hun formidler, men et faktum. Den måde, hun vælger at formulere sig på, antyder, at hun er ganske tilbøjelig til at give dem ret. Hun synes tilsyneladende heller ikke selv, at hun holder samme standard. Margits selvopfattelse er en direkte konsekvens af hendes lave sociale position. Som Sayer skriver, er følelsen af ikke

at være god nok tæt knyttet til følelsen af skam og mindreværd, som igen er tæt knyttet til klasse:

”Class is quite properly an unsettling subject, one that prompts feelings of shame as well as self-justification. We are shamed by class because it is shameful” (Sayer 2005a: 306).

- Og andetsteds:

“Shame is evoked by failure of an individual or group to live according to their values or commitments, especially ones concerning their responsibility to the real or imagined contempt, derision or avoidance of real or imagined others, particularly those whose values are respected. To act in a shameful (or contemptible) way is to invite such contempt, including self-contempt. It may be prompted by inaction as well as action, by lack as well as wrong-doing. Particularly where it derives from lack rather than specific acts, shame may be largely unarticulated feeling existing below the threshold of awareness – one that is difficult ‘to get in touch with’ – yet still capable of blighting one’s life (...) This is the case with class contempt” (Sayer 2005b: 954).

Kuhn (1995) har også tidligere været inde på samme problematik. Hun skriver, at klasse indlæres som en intim form for subjektivitet, og at denne gerne erfares som en forvisning om, at man ikke altid er ’rigtig’. Arbejderklassekvinder er særligt udsatte, når det kommer til at internalisere den kulturelle fordømmelse, hævder Kuhn. De lever ikke op til normen om det gode liv udtrykt gennem uddannelsesniveau, arbejdets karakter og mængden af kulturel og/eller økonomisk kapital. De vil derfor oftere selv begynde at tro på, at de er forkerte, at de er udannede eller dumme, ikke har noget af værdi eller vigtighed at sige og at ingen vil lytte til dem alligevel, at de ikke fortjener bedre, ikke er berettiget til andet, og at det ikke tilkommer dem at gøre krav på noget (heller ikke anerkendelse og respekt). Helt i tråd med Kuhn skriver Skeggs også: *”Class becomes internalized as an intimate form of subjectivity, experienced as knowledge of always not being ’right’* (Skeggs 1997a: 90).

Selvom de reagerer lidt forskelligt, er både Linnea og Margit tydeligvis bevidste om, hvordan omverdenen opfatter, positionerer og værdisætter dem. De dominerende forestillinger præger deres måde at opfatte sig selv på, og de kan føle de andres nedvurderende blikke. I den forstand minder de om informanterne i Walkerdine, Lucey og Melody's studie, om hvem de skriver:

“The painful recognition of Otherness as marked on the body was displayed by many of the young-working class women, a feeling that they were less, lacking, a lack that had to be carefully hidden in some circles and revealed in others, a complex hide and seek game that amply demonstrated both that the working-class subjects knew exactly how they were positioned and that they knew fragmentation for what it was” (Walkerdine, Lucey & Melody 2001: 41-42).

De kvinder, som Skeggs studerer, føler jf. tidligere ikke nogen samhørighed med arbejderklassen (disidentifikation). Selvom kvindernes erfaringer med klasse præger deres tilgang til dem selv og deres omgivelser og efterlader aftryk i deres drømme og forventninger til livet, investerer de i forskellige relationer, aktiviteter og positioner for på denne måde at skabe, omskabe og forhandle den position, som andre i samfundet tilskriver dem. De tager, ligesom Linnea og Margit, afstand fra måden, hvorpå deres position fremstilles og gør krav på anerkendelse. Skeggs skriver videre: *“Class is experienced by the women as exclusion (...). The exclusions occur because the women do not have access to economic resources and cultural ways to be anything other than working class”* (Skeggs 1997a: 74; fed skrift erstatter kursiv i originaltekst). Et tilbagevendende tema for Skeggs er som beskrevet arbejderklassekvindernes konstante uro og angst for at blive opfattet som ikke-respektable og helt degraderet til positionen 'de andre'.

Kampen for et værdigt selvbillede

Prieur skriver: *“Vi ses, vurderes og klassifiseres av andre - det vil sige objektivares. Blikket er en sosial magt, som virker sterkt på oss, dersom vi selv deler de andres vurderinger”* (Prieur 1994: 159). Det sociale blik, som Prieur skriver om, er et produkt af historien og

reproduceres gennem opdragelsen. Som det fremgik af forrige afsnit er arbejderklassen jf. Bourdieu (og Honneth) i kraft af sin position i det sociale rum særligt udsat for "*det sociale blik*s angstfremkaldende virkninger" (Bourdieu 1999b: 83). I arbejderklassen, hævder Bourdieu, møder kvinderne en ekstrem form for symbolsk fremmedgørelse, idet virkningerne af den sociale position ofte forstærker de kønsmæssige virkninger og omvendt. Man kan tale om, at kvinderne har såvel det forkerte køn som den forkerte klassebaggrund, og at de derfor havner i et særligt uheldigt krydsfelt.

I interviewet med Margit får vi et barsk indblik i, hvad det vil sige at være kvinde og nederst i hierarkiet på arbejdsmarkedet. Som det fremgår af citaterne nedenfor, er det tydeligt, at Margit qua sit køn og sin lave position er særligt udsat, når det kommer til moralsk afstandtagen, mangel på social anerkendelse og respekt. Hun beskriver således, hvordan hun har oplevet, at de ressourcer og egenskaber, hun er i besiddelse af, ikke har kunnet få nogen værdi på arbejdsmarkedet eller i det hele taget i hendes liv. Hun er bevidst om, at hun ingen værdi har; at andre ikke synes, at hun er værdig til at blive anerkendt. Hun er flere gange blevet konfronteret med det; både da hun på et tidspunkt arbejdede som kantineassistent, og senere da hun i en periode var ansat som rengøringsassistent. Margit fortæller om sidstnævnte:

"Jeg var blevet sendt ud og gøre rent på en skole, og det var altså... Det var et ufattelig utaknemmeligt job. Altså, der var nogen der kom og tjekkede, om man gjorde det ordentligt, og de gik bare forbi én, som om man overhovedet ikke eksisterede og sådan noget. Det kunne jeg altså bare slet ikke med, fordi jeg har jo også udviklet mig lidt i en boglig retning (Margit er oprindeligt kontoruddannet, red.) og sådan noget, og der er man altså vant til at sige 'hej' eller 'goddag' og vise at man kommer, ikke også. Og jeg tænkte 'Nej, det her det går bare ikke' og det var også hårdt fysisk. (...) Når man gør rent, er man jo ingenting. Der er man bare nederst og kan ikke engang forvente at blive set. Det var da forfærdeligt. (...) Jeg var klar til at løbe skrigende væk – "Hvad er det her for en verden?". (...) Jamen, de værdigede mig ikke engang et blik.

Jeg kunne ligeså godt have været en flue på væggen. Det var meget ubehageligt.”

Når Bourdieu skriver om den magt, der ligger i et blik, benævner han dette som det nedvurderende blik. Foucault er inde på noget tilsvarende, når han bruger terminologien det overvågende blik. Margit beskriver på sin vis noget, der er værre; hun bliver slet og ret overset. Hun er ikke værdig til at blive set. Hun oplever, som Honneth formulerer det, *”en form for usynliggørelse, nemlig en laden forsvinden, som åbenlyst ikke har noget at gøre med den fysiske ikke-tilstedeværelse, men med ikke-eksistens i en social betydning”* (Honneth 2003: 99) (se også Sennett 2003). Usynliggørelse er, hævder Honneth, en fundamental form for krænkelse. Det er udtryk for en bevidst performativ handling og en måde, hvorpå mennesker kan udtrykke sin foragt nonverbalt. Honneth skriver:

”På spørgsmålet om, hvordan det har kunnet ske, at han er blevet ’usynlig’, svarer fortælleren selv, at det må ’bygningen’ af ’det indre øje’ hos dem, der uafladeligt ser igennem ham, være ansvarlig for: det drejer sig ikke om deres ’fysiske øje’, altså om en form for faktisk fejl, men snarere om en indre disposition, som ikke gør det muligt at opfatte denne særlige person” (Honneth 2003: 98).

Et andet sted i interviewet fortæller Margit om dengang, hun var ansat som kantineassistent på universitetet. Hun siger:

”Det var ikke personligt rettet mod mig, men altså jeg skulle bringe noget mad ud, og så sad der nogle professorer og snakkede: ’Jamen det er jo bare sådan en handelsskolelærer’, ’det er jo egentlig ikke noget særligt’ og sådan. Der sad de og rakkede ned på en anden gruppe, ikke også; altså de ophøjede sig selv. Og der stod jeg så ... altså, sådan som den, der også blev ... nu tabte jeg tråden... altså, den forskel der ...at nogen synes, de er bedre end andre.”

Margit har svært ved at sætte ord på, hvad det er for en følelse, hun får, da hun overhører samtalen mellem professorerne. Hun fortæller mig om episoden for at tydeliggøre, at hun flere gange har oplevet, at nogen bevidst overser hende eller ser igennem hende; at 'man' simpelthen ikke vil se hende. Det, Margit møder på arbejdsmarkedet, er en form for klasserelateret ydmygelse. Hun oplever, at hendes omgivelser foregiver ikke at se hende. I eksemplet med professorerne på universitetet, kan jeg ikke lade være med at tænke, at folk normalt ikke taler nedladende om andre, medmindre de er sikre på, at hverken de, man taler om, eller nogle udenforstående kan høre det. Når professorerne ikke bekymrer sig om at lade Margit lytte med, er det, fordi hun ikke er fundet værdig at bekymre sig om. Hvad hun end måtte tænke, er ikke vigtigt. Det vil ikke betyde noget som helst, hvad hun synes. Hun anerkendes ret og slet ikke som et menneske og bliver offer for en symbolsk vold, netop i den betydning Bourdieu knytter hertil.

Hvor meget oplevelser som disse har påvirket Margits personlighed og selvagtelse, bliver for alvor tydeligt, da hun taler om det arbejde, hun har i dag. For blot ½ år siden søgte Margit nyt job og blev kantineansvarlig på en mellemstor virksomhed. Hun taler varmt om sit nye arbejde og ikke mindst sin nye arbejdsgiver. Det er tydeligt, at hun er uhyre tilpas med den drejning, hendes liv har taget. Det virker som om, at hun er lettet over langt om længe at være blevet befriet fra de knugende arbejdsforhold, hun ellers har kendt til, og hun viser glæde og stolthed over at have fundet en bæredygtig og langtidsholdbar løsning på sit arbejdsliv. Hun fortæller:

"Jeg arbejder i dag som kantineassistent ved Marisko Transport [pseudonym], og det er jeg alene om. Det er kun mig, der har det job. Jeg har en utrolig lang arbejdsliste, men altså jeg når det, jeg når, og det er alle indforståede med, så det er fint. Det er et meget afvekslende job. Jeg skal sørge for at lave mad til direktionen, og indimellem så laver jeg til dem alle sammen (hele firmaet, red.). (...) Jeg kan rigtig godt lide at lave mad. Og så her har jeg så mulighed for at lave nogle specielle ting; altså lave vildt. Netop fordi det er til direktionen, så kan jeg få lov til at være lidt mere kreativ. Så det er ikke den der store serieproduktion af sandwiches og sådan noget ... altså det er bare så

hjernedødt at stå og lave 100 ens sandwiches, ik? Der er mere udfordring i det her. Der er sådan lidt flere finurligheder og sådan noget."

Margit er taknemmelig og føler virkelig, at hun er landet på rette hylde. Hun er så glad for sit nye arbejde, at hun regner med at skulle være der for altid – *"Altså der, hvor jeg er nu, det er lige mig. Der bliver jeg hængende, indtil jeg bliver 60, og hvis jeg kan få lov til at blive lidt længere, så gør jeg det."* En af grundene til, at Margit er så glad for sit nye arbejde er også, at hun *"tjener mere end nogensinde før"*, og at arbejdet er afvekslende og meget fleksibelt; hvis hun skal til lægen, gør hun bare det – *"det er der ingen, der ser skævt til"*. Den væsentligste grund er dog, at Margit føler sig værdsat og set som menneske. Der er ingen på det nye arbejde, der ser igennem hende; tværtimod roser de hende og anerkender hendes indsats:

"Jeg er blevet rigtig glad for det arbejde. Også fordi jeg har det godt med selv at kunne bestemme. Selv at planlægge min arbejdsdag og sådan nogle ting, det har jeg det faktisk rigtig godt med. Altså, jeg har en chef, men han siger: "Kan du nå det?" eller "Har du tid til det?" og så fletter jeg det ind. Så det har jeg det faktisk rigtig godt med (...). Jamen altså det er et sted, hvor jeg bliver værdsat og hvor jeg får ros. Det er jo simpelthen fantastisk. "Tak for mad, Margit, det smagte fantastisk" og, "Hvad har vi da gjort for at skulle have det så godt?". Altså, det betyder da meget. Det bærer da én."

På mange måder synes jeg, at det er nærliggende at trække parralleller mellem Margit og de arbejderklassekvinder Skeggs (1997a) bedriver feltarbejde iblandt. Det er ikke mindst Skeggs's teori om konstitueringen af subjektpositionen 'a caring self' (omsorgsidentitet), som jeg synes, at man kan drage en parallel til. De kvinder, Skeggs studerer, er alle indskrevet på et lokalt 'caring course' (omsorgskursus), og Skeggs finder, at der for kvinderne sker en sammensmeltning mellem på den ene side 'caring about' (at bryde sig om/bekymre sig om), som opererer på et personligt niveau og antyder et emotionelt og personligt forhold mellem den som giver, og den som modtager omsorg, og på den anden side 'caring for' (at tage sig af), som involverer konkrete praksisser, heriblandt opgaver

som rengøring og madlavning, der ikke nødvendigvis relaterer sig til 'caring about' (at bryde sig om). Når 'caring about' og 'caring for' smelter sammen til en egentlig omsorgsidentitet, kan omsorgsrollen ikke længere adskilles fra personens karakter. Det handler ikke længere om at have de rigtige færdigheder, men om **at være** en omsorgsfuld person (Skeggs 1997a: 109-111). Inspireret af Skeggs, kan man tale om, at Margit indlejrer en række personlige egenskaber i opfattelsen af sig selv (uselvisk, hensynsfuld, betænksom, forstående, etc.). At kunne udvise omsorg kommer til at handle om en bestemt slags personlighed – hvilket også tydeliggøres, når Margit beskriver sig selv. Hun siger således:

"Jeg er positiv, udadvendt. Jeg prøver at gøre noget for andre. Jeg gør nok mere for andre, end jeg gør for mig selv, tror jeg. Sommetider har jeg også fået at vide, at jeg er for god af mig. Men det ved jeg ikke. Jeg har det faktisk godt med at være den, jeg er."

Udviklingen af omsorgsidentiteten foregår for Margit gennem den praktiske oplevelse af at udvise omsorg. Hun siger selv, at hvis der er noget, hun er god til, så er det at lave mad, og hun sætter en ære i at tage sig godt af og forkæle dem, der kommer og spiser ved hende i kantinen. Hun ønsker at gøre det så godt som muligt, da det giver hende en følelse af succes og af at være kompetent og til gavn. Samtidig understøttes udviklingen af omsorgsidentiteten af de positive relationer, hun oplever til de mennesker, hun drager omsorg for. I tråd med Skeggs kan man sige, at omsorgsidentiteten udgør en værdi for Margit; det er gennem positionen som omsorgsgiver, at hun opnår respekt og anerkendelse for sine evner og personlighed. Og fordi Margit ser sin egen værdi indlejret og afspejlet i kvaliteten af den omsorg, hun yder, er hun i høj grad indstillet på at yde en ekstraordinær indsats på arbejdet – hun hænger sig fx ikke så nøje i timetallet, og det derfor er ikke usædvanligt, at hun *"æder lidt af den tid, der ellers er afsat til frokostpausen"*, eller at hun bliver lidt længere på arbejdet – *"Sådan et kvarter til en halv time ekstra oveni hver dag, det kan der nemt gå."*

Margit taler en del om det sociale sammenhold, der er i firmaet. Særligt fremhæver hun, lettere forundret, at alle kan finde ud af at være sammen; både dem, der, som Margit

udtrykker det, sidder i *"toppen af kransekagen"* (direktionen), og folkene på gulvet og på lageret. Margit taler især meget varmt om sin nye chef. Hun siger:

"Ham er jeg meget glad for. Han er så positiv og sådan smilende og glad og roser mig og jamen altså ... det er ikke noget, jeg har oplevet andre steder. Det betyder utrolig meget. Altså, jeg har da også lyst til at gøre meget mere end med en chef, der står og skælder én ud der, og man får simpelthen et møgfald over et eller andet, fordi han har haft en dårlig dag eller sådan noget, og så får man lige "Sikke noget lort" og "Hvad fanden er det for noget, du har lavet der?". Så kan man jo ingenting, for så kan du jo heller ikke være kreativ eller få lov til at udfolde dig; få lov til at vise, hvad du kan og sådan nogle ting. Det kan du jo ikke, hvis det er sådan, at du altid får sådan en tommelfinger nedad. Der, hvor jeg er nu, oplever jeg da mig selv som meget mere, ikke? Det er da dejligt."

For at kunne sætte sig ind i Margit glæde, skal man blot høre få eksempler fra hendes tidligere arbejdsliv. Kontrasten til dengang Margit fx gjorde rent er enorm. Hun følte sig ikke bare usynlig og overset (jf. tidligere), men oplevede også, at hun ingen værdighed, respekt og anerkendelse fik for det arbejde, hun udførte:

Margit: *"Da jeg gjorde rent, skulle jeg simpelthen knokle som en sindssyg for at nå det hele. Så var der en vask, den var ganske enkelt så møg beskidt, og den havde jeg stået og skrubbet på, og alligevel fik jeg klager over, at den ikke var gjort ordentlig ren. "Jamen, der er jo ikke engang lak tilbage. Der er jo ingen glasur tilbage på vasken". Jeg var rystet. Jamen, kan de ikke engang se, hvad det er, før de beklager sig over det, ik? Så der var i hvert fald ingen tak for, at jeg havde stået og brugt en halv time på den."*

Stine: *"Så der tænkte du simpelthen bare: Denne her verden, den vil jeg ikke være i, jeg vil noget andet?"*

Margit: *"Jamen, jeg skulle bare væk. Det skulle jeg. Alt andet var bedre end det. Så der er altså forskel på, hvad man laver. Og man kan jo godt tænke "Jamen jeg er ikke mit arbejde; jeg er mig. Kan du ikke se det?", det kan man jo godt få lyst til at råbe højt: "Jamen altså hallo".*

Stine: *"Så du tænker på en eller anden måde, at arbejdet bliver givet for meget værdi i dag?"*

Margit: *"Ja. Altså, man er jo ikke sit arbejde; man er jo sig selv. "*

Margit er glad for at gå på arbejde, og hun sætter tydeligvis en ære i at være pålidelig, arbejdsom og hårdtarbejdende, men den primære kilde til hendes identitet ligger ikke i hendes arbejde. Modsat flere af de middelklassekvinder, jeg interviewede, hvis identitet er tæt knyttet til deres beskæftigelse, fokuserer Margit i højere grad på andre aspekter af livet bl.a. familien og børnene. Ligesom Skilbrei konkluderer i forhold til de arbejderklassekvinder, hun interviewer, er det i højere grad hér, hun finder meningen med livet. Hun er ikke desto mindre opmærksom på, at arbejdet i dagens samfund gives høj værdi, hvilket irriterer hende, så hun indimellem får lyst til højt at råbe *"Jamen altså hallo"*; underforstået forstår I ingenting; arbejde betyder ikke alt, der er andre – og vigtigere – værdier i livet.

Nye betingelser for kvindelig - to generationshistorier

I Nielsen og Rudbergs generationsstudie, som jeg efterhånden har henvist til et par gange, belyses det, hvordan mekanismer, som bl.a. urbanisering, afindustrialisering, kvinders indtræden på arbejdsmarkedet og øget uddannelsesniveau har påvirket tre generationers kvinder. De mange samfundsmæssige forandringer, som Nielsen og Rudberg refererer til, ses også i mit empiriske materiale. Mange af de interviewede kvinder beretter således om store ændringer i forhold til det liv, deres forældre levede/lever, og det liv de selv lever. Mange fortæller bl.a. om mødre, der gik hjemme eller som - hvis de var udearbejdende og bidrog til at forsørge familien - arbejdede på en sådan måde, at de samtidig kunne tage hånd om børnene og hjemmet (fx ved at gøre rent eller sy andre folks tøj hjemme) (se også Wennerström 2003). Nogle af kvinderne identificerer sig stærkt med deres mødre og beskriver nære følelsesmæssige mor/datter-forhold. Andre er mere ambivalente og

beskriver forhold, hvor generationsforskellene har haft konsekvenser for relationen og samværet.

I det følgende skal jeg præsentere læseren for to forskellige generationshistorier. Både Andrea (uddannet ingeniør) og Bente (uddannet social- og sundhedsassistent) har været igennem en følelsesmæssig løsrivelsesproces i forhold til deres mødre, og begge gør en del ud af at konstruere en modsætning mellem morens gammeldags kvindelighed og deres egen moderne kvindelighed (se også Nielsen & Rudberg 2006: 353). Historierne er interessante, fordi de på hver sin måde illustrerer betydningen af samfundsmæssige ændringer, overleveringen af køn og klasse fra mødre til døtre, social mobilitet samt generationsafhængige forestillinger og forventninger til moderskab, familieliv og kvindeliv. Den første, jeg vil præsentere jer for, er Andrea:

Andreas mor er den ældste ud af en søskendeflok på fem piger. Faren er murer, og moren hjemmegående. Moren vokser op i en tid, hvor kvinder ikke skal gøre sig nogen forventninger om at få en uddannelse. Den gængse holdning var, at de havde andre gøremål i livet. Andrea fortæller:

”Min mor måtte ikke få en uddannelse; hun skulle bare ud at tjene. Det har altid været min morfars holdning. Ikke bare til hendes, men også til min generation. Da han levede, mente han bare, vi skulle ud og tjene. Der var ingen grund til at uddanne sig ... for piger, det var der ingen grund til!”

Andreas mor møder hendes far, mens hun er ganske ung. Han kommer fra en mere kulturelt orienteret familie, og de flytter sammen til København, hvor han påbegynder uddannelsen som folkeskolelærer. Andrea mener, at det er hendes fars indflydelse og fortjeneste kombineret med flytningen til København, der gør, at morfaren ikke har held til at bremse og kontrollere moren, der klarer at tage en uddannelse som keramiker. Ved siden af jobbet som keramiker underviser moren på forskellige kunstskeoler.

Andrea vokser op i et hjem præget af kulturel kapital. Morens beskæftigelse præger bl.a. Andrea i den forstand, at hun lærer at sætte pris på kunst. Hun bliver som barn hevet rundt på diverse gallerier og anerkender, at det har givet hende en smag for den ægte vare – *”Altså, det er ikke plakater vi har på væggene; det er kunst. Men der er jeg jo så også påvirket af min mor. Jeg har været rundt på mange gallerier og lignende, så jeg har jo selv en ide om, hvad jeg gerne vil have hængende på væggene”*. Faren er en engageret og dygtig lærer, som er dybt involveret i Andreas skolegang. Måske for meget; i hvert fald efterlyser Andrea, at moren havde været mere deltagende:

”Min mor overlod det til min far. Hun mente, at det havde han forstand på, fordi han var skolelærer, og han havde uddannelsen, så det skulle han tage sig af. Men der mener jeg godt, hun kunne have gjort noget mere. Hun var meget neutral. Det var både til arrangementer og derhjemme; det hele. Jeg syntes ikke, at hun var synlig. Jeg synes, at hun har deltaget for lidt. Jeg tænkte ikke så meget over det som barn, men i dag gør jeg. Jeg synes godt, at hun kunne have været mere støttende. Altså ikke at jeg havde brug for støtte egentlig, men bare det at vise den der accept, at det er ok, det man laver, og det man gør.”

Andrea giver indtryk af, at hun egentlig ikke føler sig særligt nært knyttet til sin mor, og at afstanden mellem dem til tider føles stor. Moren er en smule snobbet, synes Andrea. Hun går for meget op i, hvad andre tænker – *”der er meget facade på”*, siger hun. Det irriterer også Andrea, at moderen er så fordømmende. Sidstnævnte kommer bl.a. til udtryk i hendes holdning til indvandrere, som moren (ligesom mormoren og alle mostrene) synes *”bare skal smides ud alle sammen”*. Andrea orker ikke at diskutere det. Diskussionen er dødsdømt på forhånd, mener hun – *”jeg ved, hvad deres holdning er og jeg ved, hvad min egen holdning er, og vi bliver aldrig enige.”* Værst er det dog, at moren er så gammeldags. Hun følger ikke rigtigt med tiden, og Andrea oplever hende som meget hæmmet, bl.a. hvad angår holdninger til sex og seksualitet.

”Jamen, det er da ... hun er meget præget af min mormor på den seksuelle plan. Altså, sådan noget som at tale om sådan noget... Jeg

synes, at hun er meget bundet eller hindret, eller hvad skal man sige. Det har altid været den der med, at man skulle samle benene og tænke på noget andet, og det var noget værre noget (...). Altså, hun ser fx meget ned på sådan nogen som min kusine, som er noget yngre end mig og lever i sådan meget forskellige parforhold. Hun ser ned på det liv, de lever. Altså, nu mødte jeg min mand som 22-årig, så de har ikke sådan haft det samme problem med mig. (...) Hun synes, at det er forbundet med løbsagtighed. Og det er også for dårligt, at de hele tiden får blærebetændelse, og det er jo bare fordi de har sex hele tiden. Hun har sådan lidt løftede pegefingre, ik', hvor man tænker "Jamen det er nye tider - prøv at lade være med at være så gammeldags". (...) Hun er en smule fordømmende, hvis folk ikke lever, som hun synes. Altså, jeg synes ikke helt, at hun respekterer, at man kan leve på forskellige måder og være glad, selvom man lever anderledes, end hun lige synes, man skal."

Andrea oplever moren som moralsk fordømmende, især når det kommer til, hvordan man som kvinde bør optræde og repræsentere kvindelighed. Udseende og opførsel er vigtige komponenter i morens (og mormorens) syn på kvindelighed - det handler om at være elegant, respektabel og sofistikeret i modsætning til vulgær, billig og seksuelt promiskuøs. Moren har nogle helt klare holdninger til, hvad en kvinde bør og ikke bør, hvilket Andrea opsummerer på følgende måde: *"Man skal opføre sig ordentligt og samle benene og være en pæn pige. Og så skal man have et rent hjem, og det er jo ikke bare at tørre støv af, det er hovedrengøring."* At være en respektabel kvinde handler for moren ikke bare om seksualitet, men også om hvordan man som kvinde organiserer sit hjem og tager vare på mand og børn (jf. også Skeggs). Det er ikke altid, at Andreas hjem lever op til morens standard – *"Så kommer min mor engang imellem og så må hun jo lige skure lidt, hvis hun synes, det kræver det. Så tager hun over"*. Andrea er på sin vis indforstået med, at moren engang imellem tager over. Hun er ikke så god til det der med grundig hovedrengøring, siger hun selv; i hvert fald ikke sådan i tide og utide, og i øvrigt synes hun heller ikke, at det er helt så vigtigt. Det handler også om at afstemme forventningerne med realiteterne, og realiteten er, at Andrea har tre små børn, et fuldtidsarbejde som konsulent og en mand, der er selvstændig ingeniør. Andrea tager afstand fra morens kvindelighedsudtryk. Hun

lever i en anden tid end moren, og indretter sig derefter. I modsætning til nogle af de andre kvinder, jeg interviewede, bliver moren ikke genstand for en positiv identifikation, som kan videreføres eller videreudvikles i Andreas eget liv.

Også Bente, som vi nu skal møde, har et ambivalent forhold til sin mor. Bentes mor vokser op på et husmandssted. Hun flytter tidligt hjemmefra og fungerer som ung pige i huset. Ved siden af sine pligter går hun om dagen på handelsskole og formår at tage en handelsskoleeksamen, hvilket ikke er helt almindeligt hverken tiden eller morens baggrund taget i betragtning. Bente omtaler moren som lidt af en bogorm og en mønsterbryder og fortæller, at hendes ambitioner og dispositioner da heller ikke blev lige godt modtaget af dem omkring hende:

”Altså min mor er født i 1928, så det var ikke helt almindeligt for én fra sådan et husmandshjem, så på den måde har hun egentlig også været lidt af en udbryder. Altså eksempelvis hendes svigerfar, han talte ikke til hende, vel, fordi hun ikke gad bestille noget, hun ville bare sidde med hovedet i en bog. Det var sådan, man så det. Så jeg tror, hun har været i dilemmaer rigtig rigtig mange gange, fordi hun havde fået med hjemmefra, at hun var hovedansvarlig for, at familien fungerede eller hjemmet fungerede, og samtidig ville hun også gerne ud og have en uddannelse og måske et arbejde.”

Moren går hjemme og tager sig af familien og børnene i mange år. Først da Bente bliver 10 år, starter hun igen med at arbejde, denne gang som kontordame/-assistent. Bente erindrer sin mor som en meget opofrende kvinde, der, som datidens normer foreskrev, pligtskyldigt tog sig af hjemmet. Det var et trygt hjem, og *”indtil hun startede med at arbejde, var der altid hjemmebak og plads til legekammerater og rige muligheder for at lege”*. På trods af dette karakteriserer Bente sin mor som én, der ikke havde det helt store overskud; som en til tider bitter, fordømmende, kontrollerende og begrænsende mor, som hun ikke havde noget specielt nært forhold til, og som hun igennem tiden har brugt mange kræfter på at frigøre sig fra:

"... altså, det er ikke min mor, man har siddet og snakket vittigheder med. Det er egentlig ikke en mor, man har kunnet betro sig en hel masse til i de yngre år. Jeg tror ikke, hun havde overskud (...). Jeg har brugt år på at slå mig fri af ikke at blive ligesom hende, fordi jeg synes, hun har undt sig selv for få glæder. Hun er ... den der martyr-rolle, den kan jeg simpelthen ikke klare. Und dig selv noget glæde, und dig selv nogen fede oplevelser, mens du er her, ik? Lad være med at døøm sådan, grin noget mere, se lidt mere humoristisk på tingene og lad for alt i verden være med at bestemme over mig og mit. (...) Den der martyrdel, den skal jeg bare ikke... altså puha."

Bente kommer, tilskyndet af sin mor, selv ud som ung pige i huset i en periode for "ligesom at slippe lidt for bøgerne", og samtidig lære de ting, som en kvinde nu engang må lære for at kunne tage sig af mand, hjem og børn. Bente har imidlertid ingen ambitioner om at være hjemmegående. Hun vil andet og mere med livet. Hun drømmer om at gøre "en forskel i verden" og søger ind på sygeplejeskolen. Mødet med kravene på sygeplejeskolen forskrækker hende dog. Hun er egentlig glad for skolen og de medstuderende, men hun har temmelig vanskeligt ved at følge med fagligt:

"Det var meget hårdt, men det var også utrolig spændende, men der var også mange ting, jeg ikke kunne forstå, altså der simpelthen ikke kunne komme ind bag pandebenet, og jeg har meget tit tænkt på, at jeg ikke tror ... altså jeg var ikke klar, jeg var ikke moden nok. (...) Jeg synes ellers, at jeg knoklede som en lille hest, virkelig, virkelig, virkelig, virkelig."

Bente dumper, og oplever det som "et kæmpe nederlag". Med til at forværre tingene er morens skuffelse. Da hun kommer hjem for at fortælle, at hun ikke kan gennemføre uddannelsen, sætter moren sig "i sofaen og græder over, at det nok også er fordi, hun har fejlet, da jeg var barn, og at det var derfor, at jeg så ikke kunne bestå min uddannelse som voksen."

Bente ryster følelsen af nederlag af sig, og vælger i stedet at blive sygehjælper. På den måde kan hun holde fast i sin oprindelige drøm og samtidig gøre brug af den viden, hun har erhvervet på sygeplejeskolen. Hun supplerer siden med en række forskellige kurser og tager en voksenpædagogisk grunduddannelse – *”det lyder måske lidt snobbet, men der skulle noget mere på. Altså, det var ligesom for lidt.”* Begge Bentes forældre har svært ved at forstå, hvad al den videreuddannelse skal gøre godt for. Hun *har* jo fået en uddannelse, og nu gælder det i stedet om at slå sig til ro og tage vare på familien. At hun samtidig skifter jobs flere gange og søger en ledende stilling hjælper ikke på sagen. Farens job som post, som statstjenestemand, er idealet – et job *”hvor du er sikret, til du dør og endnu mere, din ægtefælle er sikret efter din død, ik? Det var sådan det, man meget så på dengang. Jeg kan huske, han var pavestolt over, at han havde været 40 år ved etaten (...). Det var jo ligesom hele filosofien ”Det bedste, det er altså 40 år ved etaten”, ik? Så er jeg jo ved at være fuldstændig død.”* Da Bente siger ’40 år ved etaten’ vrænger hun stemmen en anelse og griner. Det er tydeligt, at det er en vending, hun har hørt faren sige mange gange. Det betyder ikke, at hun tager afstand fra faren eller gør nar af ham på nogen negativ måde. Der er ingen tvivl om, at hun anerkender den måde, begge forældre har levet deres liv på, og de vilkår, der var dem givet, men hun har nogle andre muligheder, og det er ikke sådan, hun vil leve sit liv.

Både Andreas og Bentes historie understreger, at køn og klasse i høj grad er historisk forankret; de mulige positioner mænd og kvinder kan indtage afhænger af tid og sted, hvorfor West og Fenstermaker også skriver: *“Conceiving of relations among gender, race and class, as ongoing accomplishments means that we cannot determine their relevance to social action apart from the context in which they are accomplished”* (West & Fenstermaker 1995: 30).

Klasserejsende kvinder

En række af de kvinder, der er blevet interviewet til afhandlingen, har det til fælles, at de er såkaldte klasserejsende. For omtrent halvdelen af de interviewede kvinder gælder således, at de alle er blevet født ind i traditionelle arbejderklassefamilier, men i dag lever et liv, der er markant anderledes end det liv, deres forældre har levet/lever – de har flere penge til

rådighed, bor i større huse, er bedre uddannede, har bedre jobs og bedre vilkår på arbejdsmarkedet (se også Lawler 1999) (for oversigt over de klasserejsende kvinder henvises til bilag C).

Nogen vil måske studse over begrebet klasserejse og finde det fremmed og eksotisk. Det er dog ikke et ord, jeg har opfundet til lejligheden. Klasserejse kan i dag betragtes som et etableret begreb, hvor det særligt i den etnologiske og sociologiske litteratur bruges som en sproglig metafor for social mobilitet (Wennerström 2003, Ambjörnsson 2005). Det er først og fremmest i Norge og Sverige, at begrebet har vundet indpas. I Danmark hører man ikke ordet så ofte. Selv finder jeg begrebet fængende, og synes det har en særlig illustrativ klang. Rejsemetaforen fanger, mener jeg, nogle af de helt centrale problematikker, som følger med social mobilitet. Den rejsende møder fremmede kulturer, vaner, skikke og normer og vil ofte opleve, at dette ikke bare ændrer hans/hendes opfattelse af den nye verden, men også af den verden han/hun efterlod derhjemme.

Noget af det, som kendetegner klasserejsende, er ifølge Molin og Ågren en rodløshed, som beror sig på, at de klasserejsende ikke længere føler, at de rigtigt hører hjemme nogen steder. De har på forskellige vis fjernet sig fra barndommens kultur og livsvilkår, og samtidig har mange en udefinerbar følelse af heller ikke rigtigt at passe ind i de miljøer, de nu indgår i, måske endda kombineret med en følelse af at have svigtet deres baggrund (se også Prieur 2006). En af Molin og Ågren's informanter formulerer det på følgende vis: *"Jag bliver aldrig en av dem igen – jag blev aldrig en av de andra heller. Jeg har gjort klassresan, stigit av vid fel station och det går inga tåg tillbaka"* (Molin & Ågren 1991: 126).

Den mest umiddelbare vej fra arbejderklassen til middelklassen går gennem uddannelse på akademisk niveau (i modsætning til fx de klasserejser, som kan føres tilbage til giftemål eller skyldes at folk kommer til penge jf. næste afsnit). Det er imidlertid ikke ubetinget omkostningsfrit at foretage denne uddannelsesrejse. Lawler konkluderer således i artiklen *'Getting in and Getting away': Women's Narratives of Class Mobility* (1999), at klasserejsende kvinder ofte bærer på en følelse af mangelfuldhed. På trods af, at mange af kvinderne har erhvervet sig en lang universitetsuddannelse og er i besiddelse af en

væsentlig mængde legitim kulturel og symbolsk kapital, oplever de ikke desto mindre at komme til kort:

“Although these women have acquired a measure of symbolic and cultural capital, they have not inherited these capitals, but ‘bought’ them within systems of education and training or through the relationship of their adult lives. They cannot fully occupy what Bourdieu calls the ‘habitus’ – the ‘second sense’ or ‘feel for the game’ – of the middle classes” (Lawler 1999: 13).

Lawler konkluderer, at klasserejsende kvinder ofte har svært ved at handskes med de nye kulturer, som indgår i middelklassen, og at dette giver anledning til mindreværdskomplekser og følelser som mangelfuldhed, kulturel utilstrækkelighed og for nogens vedkommende skam. En af kvinderne i Lawler’s studie udtrykker det på følgende måde: *“I think socially, when you speak to [Middle class] people, they’re tapping into a wealth of knowledge that you haven’t got. Because they’ve had more money, more privilege”* (Lawler 1999: 15). Jeg ser noget tilsvarende i mine interviews. Også her er der flere af de kvinder, jeg vælger at betegne som klasserejsende, der refererer til en følelse af kulturel utilstrækkelighed og til en oplevelse af ikke helt at passe ind i middelklasse miljøet. Fx fortæller Louise, at hun, mens hun gik på universitetet oplevede, at kulturen og normerne var fremmede, og at hun til tider havde svært ved at begå sig med samme naturlighed og lethed som sine (middelklasse-)klassekammerater:

”At det var arbejderklassen, jeg tilhørte, det havde jeg helt klart en forestilling om og en fornemmelse af, ikke. Også det værdisæt, at man ikke fandt lykken i det materielle. Det var ikke det, der betød noget. (...) Jeg mærkede det også, da jeg studerede på universitetet, hvor det kunne have været rart, hvis man havde haft nogle forældre, som virkelig havde kunnet komme ind og sige: ”Ved du hvad, læs i den her bog” eller sådan noget. Jeg kunne godt nogle gange misunde de medstuderende, som bare kom fra en familie, hvor man havde noget bagage med. (...) Jeg syntes, at jeg skulle starte sådan meget fra bunden af med mange ting.”

For dem, der tager skoleliv og adgang til videregående uddannelse for givet, kan det måske umiddelbart være svært at forstå, hvad det vil sige at skulle klare sig igennem studierne uden - som Louise udtrykker det - samme bagage som de medstuderende (se også Walkerdine, Lucey & Melody 2001), men flere af de klasserejsende kvinder udtrykker i interviewene, at de allerede som børn var bevidste om, at deres forældre ikke kunne hjælpe dem på deres vej igennem uddannelsessystemet. Kvinderne har altså i vid udstrækning stået med eneansvaret for skolegang og studieliv. Forældrene har ikke selv været i besiddelse af en videregående uddannelse, og der er ikke sket en automatisk overførelse af kulturel kapital mellem generationerne. I forlængelse heraf ligger også risikoen for at blive opdaget eller gennemskuet. Wennerström (2003) finder således, at flere af de klasserejsende kvinder, hun interviewer, også i voksenlivet bærer på en usikkerhed, som er tæt knyttet til skoletidens angst for, at de manglende kundskaber skulle synliggøres eller afsløres (se også antologien *Class Matters* af Mahony og Zmrozek (1997), hvor en række akademikere med baggrund i arbejderklassen beskriver, hvordan de har oplevet deres kulturelle klasserejse).

Hvis man ser på Anne Sofie og Louise, kan man sige, at deres mødre indirekte har været medvirkende til deres klasserejse. Begge mødre har mestendels været hjemmegående (kombineret med henholdsvis arbejde i forretning eller oversætterarbejde fra tid til anden), og både Anne Sofie og Louise er optaget af forestillingen om en anden tilværelse end mødrenes:

Louise: *"Der er nogle ting, som jeg bestemt ikke vil gøre, som min mor har gjort. Og det har blandt andet været, at hun har ofret sig – det vil hun nok ikke selv bruge det ord – men jeg synes, at hun har ofret sig meget for sine børn; at det har været hendes liv, og at hun har levet meget igennem sine børn. Og man kan sige, at det også har været en stor arv at skulle løfte som barn ... at man ligesom fornemmer, at hendes livskvalitet alene afhænger af, hvordan vi har det. (...) Jeg har nok savnet lidt, at min mor havde en ting, som hun virkelig gik op i og brændte for og interesserede sig meget for karrieremæssigt."*

Anne Sofie: *"Der er nok nogle centrale områder, hvor jeg prøver at gøre op med hendes måde. Jeg har indimellem haft lidt ondt af min mor over, at hun ligesom ikke kunne finde ud af at stå på egne ben. (...) Hun har aldrig på den måde egentlig skabt sit eget liv - hendes liv har meget været i kraft af, at hun var gift."*

Hvor moren for både Anne Sofie og Louises vedkommende indirekte har fungeret som vejviser, har faren haft en mere direkte funktion som rollemodel. Anne Sofies far er jf. tidligere isenkræmmer, men *"akademiker af sind"* og Louises far er typograf, men interesserer sig passioneret for litteratur; det er bl.a. ham, der jf. tidligere introducerer hende for Kafka og medvirker til, at hun vælger at læse litteraturvidenskab. Selvom Louise oplever, at faren giver næring til hendes interesse for bøger, giver hun dog mødet med en særlig kvinde æren for sine ambitioner om at tage en videregående uddannelse. Hun fortæller:

"Jeg og en veninde arbejdede hver sommer på en campingplads, og det var sådan en meget selvstændig kvinde, der havde den. Hun interesserede sig rigtig meget for, hvad vi gerne ville, og hvilke drømme vi havde for vores fremtid. Det er noget, der har sat sig ret dybe spor i mig. (...) Det har betydet lidt for mig, tror jeg, at hun har vist den der interesse. At hun netop havde nogen forventninger til, hvad jeg skulle, og hvad jeg kunne, hvor mine forældre har været meget mere ... de syntes, at det var godt lige meget, hvad jeg gjorde ik? Jeg kunne godt lide den anden del af det. At der var nogen, der sådan skubbede lidt på og sådan. At der var nogle, der havde ambitioner på mine vegne."

Det har i forskellige sammenhænge været fremhævet, at klasserejsende ofte bærer på ambivalente følelser over at have svigtet deres baggrund. Fx skriver Laneth, at hun fandt det svært at være vidende om, at hendes forældres stolthed over, at hun klarede at komme på universitetet, hurtigt kunne forvandles til smerte, fordi uddannelse samtidig gav hende adgang til omgangskredse og -former, som de ikke ville kunne forstå. Hun skriver videre: *"Vi forsøgte efter bedste evne at række over den kløft, der opstod mellem os, efterhånden*

som jeg uddannede mig til et arbejdsliv og en social verden, de ikke kendte til” (Laneth 2006: 551-552). Også Ambjörnsson gør en del ud af at beskrive, hvordan han oplever det ambivalent at studere på universitetet. I den selvbiografiske essaybog *Mitt Förnamn är Ronny* beskriver han således sin rejse fra arbejderklassedreng til professor i idéhistorie og beretter bl.a., at det faldt ham svært at retfærdiggøre, at han studerede litteraturhistorie og brugte hele dagen på 'bare' at læse. Det blev et moralsk dilemma for ham, fordi det, som han skriver i bogen, var ”*et utvivlsomt brudd på arbetsomhetens kodeks, nesten likeverdig med å gå på shopping midt på dagen eller å drikke seg full*” (Ambjörnsson 2005: 65). For at imødekomme denne problematik omorganiserede Ambjörnsson sin studieplan og gjorde tilføjelser, så denne blev endnu mere tidskrævende, omsiggribende og ambitiøs, for det skulle jo være et rigtigt arbejde og rigtigt arbejde er hårdt. Hverken Anne Sofie eller Louise giver dog udtryk for problemer eller 'smerter' i forbindelse med at have erhvervet sig en længerevarende videregående uddannelse og således foretaget en kulturel klasserejse.

Både Solveig og Marianne kan siges at have foretaget en økonomisk klasserejse. Begge kvinder er så at sige kommet til penge - Solveig fordi hun har giftet sig med en mand, der siden blev advokat og selvstændig, og Marianne, fordi hun er stræbsom og støt og roligt har avanceret på arbejdsmarkedet. Solveig og Marianne oplever overvejende kontrasten til barndommens kultur og livsvilkår som en økonomisk kontrast, og netop dette skaber ambivalens for kvinderne. Også for de klasserejsende kvinder, som Wennerström interviewer opleves konsumtion og livsstilsforandringer i materielt henseende konfliktfyldt. Hun skriver i den forbindelse:

”Det är problematiskt för de intervjuade att förhålla sig till frågor om ekonomins betydelse och om det varit någon egentlig drivkraft i klassresan. Att roffa åt sig själv av överflöd överensstämmer inte med de grundvärderingar, som de har lärt sig värna om från tidiga barnår. Konsumtion och möjliga livsstilsförändringar i materiellt hänseende bliver en konfliktfylld och skambelagd livsarena för dem. Det framstår som lättare att være stolt over en kulturel og uddannelsesmæssig udvikling” (Wennerström 2003: 163).

Både Solveig og Marianne lever i dag et liv med forholdsvis mange penge mellem hænderne, og kontrasten til baglandet - forældrene og søskende - opleves som stor. Begge kvinder har flyttet sig i forhold til barndommens kultur og livsvilkår, og kvinderne oplever på forskellig vis en social afstand mellem dem selv og deres rødder (se også Wennerström 2003: 137). Solveig og Marianne betragter pga. klasserejsen dele af deres opvækstmiljø med nye øjne, og det vedrører frem for alt det materielle.

I modsætning til kulturel kapital er det muligt, helt bogstaveligt, at overføre økonomisk kapital, og dette forhold synes begge kvinder at være bevidste om. Fælles for Solveig og Marianne er således en følelse af ansvar for de øvrige familiemedlemmer ('the ones left behind' jf. Lawler 1999). Solveig fortæller eksempelvis, at hun og hendes mand fra tid til anden hjælper søsteren og hendes børn – *"hvis der er noget, der brænder på. Det er ikke sådan, at de har været ude i noget, som de ikke har kunnet betale, vel. Det har mere været sådan noget med at give dem en rejse, og sådan nogle ting"*. Også Marianne tilstræber at hjælpe både sine forældre (og til dels også søsteren) økonomisk. Hun synes dog, at det er en svær situation og bestræber sig på, af hensyn til både sig selv og forældrene, at 'kamouflere' det:

"Jeg forsøger ligesom at vise, at jeg selvfølgelig er meget glad for dem og den opvækst, de også har givet mig, og så hjælper jeg engang imellem økonomisk, specielt mine forældre. Ikke sådan noget med, at: "Nu får I 20.000 kroner". Det er sådan mere med ... Nu her i sommerferien skal vores søn for eksempel være hos mine forældre i fire uger, og jamen så siger jeg: "Jamen de der DUS-penge ... 1.500 og et eller andet kroner, som jeg normalt skulle have betalt, jamen så ryger de hjem til dem". (...) Og nu har de fx lige passet vores hus og have, mens vi har været på ferie. Selvfølgelig vil de ikke have noget for det, jeg forventer heller ikke at få noget af dem eller noget, men vi havde da gaver med hjem, og så fik de da også et par tusinde. (...). Nu for eksempel her for ikke så lang tid siden, der trængte huset til en ordentlig omgang. Nå jamen, det klarede min mor og far, og så fik de jo lige de der par tusinde, som jeg gav dem, selv om de sagde, det ville de ikke

have. Så sagde jeg: "Glem det. Nu har I gjort rent", og jamen, så sagde jeg [stopper op, tænker] ... Hvordan var det nu, jeg fik det sagt? Jo: "Om jeg skal betale nogen fremmede mennesker for at gøre det, så vil jeg hellere give jer pengene, så I gør det".

For både Solveig og Marianne er en vigtig del af fortællingen om dem selv, at de er loyale i forhold til deres rødder. Begge føler tydeligvis en moralsk og følelsesmæssig forpligtelse over for deres forældre og søskende. Det virker som om, de oplever dette som en grundæggende betingelse for at leve op til normen for respektabilitet; en norm, de må følge, for at de, i egne – og andres – øjne, kan blive ved med at være ordentlige mennesker. Som Lamont også finder det, synes de moralske forpligtelser at spille en selvstændig rolle og være et mål i sig selv.

Om at arbejde sig op ved egen kraft

Marianne er jf. tidligere vokset op med en mor, der arbejder som hjemmehjælper, og en far der er lastbilschauffør. Marianne taler længe og varmt om sine forældre under interviewet, og det er tydeligt, at hun sætter stor pris på dem og er stolte af det liv og den ballast de har formået at give hende. Hun har en erindring om en god barndom, samtidig med at hun vedkender, at hun hele livet har drømt om og stræbt efter et andet (og bedre) liv end sine forældre:

"Jeg vil sige, den gruppe, som vi var i, lå i midten; middel indtægt og social gruppe (...). Så var der dem der, som jeg ser det, lå lidt højere oppe (...) Jeg vil nok sige, at jeg følte mig nok faktisk mere hjemme i det univers, hvor forældrene var direktører og var selvstændige ... jeg vil ikke sige, jeg heller ikke følte mig hjemme i den gruppe, jeg egentlig synes, jeg hørte til, men det var mere det med, at der var noget interessant at komme efter; der var noget at hige efter, der var noget karriere, og der var nogen muligheder, der var nogen ting, som jeg syntes, var spændende: "Jamen gud han har det, eller han kan det", og "Hvad skal man kunne for at nå så langt" eller "Uha, han beskæftiger

sig med det område”, og ”IT- det er virkelig spændende”, eller ”Ej han er arkitekt”. Altså, der har været nogen ting, der trak i mig fra den gruppe i hvert fald. (...) Jeg havde det nok sådan - og det har jeg stadigvæk den dag i dag – at der godt kan være noget, der trækker og er interessant i de højere lag, hvis man kan sige det sådan. (...) Jeg bliver også den dag i dag fascineret af dem, der virkelig er helt langt oppe. Folk, der klarer sig godt erhvervsmæssigt, har drive og gå-på-mod, det fascinerer og imponerer mig.”

Helt i tråd med Ortner er det forestillingen om en anden tilværelse, der altid har drevet Marianne frem. Efter et mislykket forsøg på, som den første i familien, at få en studentereksamen, begynder Marianne på handelsskolen, hvorefter hun uddanner sig til edb-assistent. I en periode herefter driver hun et rengøringsselskab, men vælger efter fødslen af sin søn at vende tilbage til IT-branchen og videreuddanne sig med en række moduler og certificeringer. I dag arbejder hun som souschef og projektleder i en større IT-virksomhed. Marianne er ikke bare ambitiøs, når det kommer til sit arbejdsliv, men også særdeles vedholdende, som det bl.a. fremgår af følgende citat fra et sted i interviewet, hvor hun fortæller om, hvordan hun kom i besiddelse af sit nuværende job:

”Jeg søgte uopfordret derover, og først havde de ikke nogen ledige stillinger (...). Men jeg havde fået etableret en god kontakt til en person i firmaet, og da jeg altid har haft meget gå-på-mod og villet fremad, så ringede jeg til ham hver torsdag klokken 10, og det gjorde jeg i lige godt et halvt år.”

På grund af Mariannes vedholdende kontakt, får hun en stilling i det firma, hun har udset sig. Efterfølgende har hun lagt meget energi i arbejdet og har støt og roligt avanceret, så hun i dag sidder i en mellemliderstilling. På et andet sted i interviewet siger hun selv følgende om sin stræbsomhed og sit gå-på-mod:

”Det, der altid har betydet meget for mig, er, at uanset hvad ... det er ikke sikkert, at du lige får det i første omgang, men du kommer dertil på

et tidspunkt, hvis du ellers gør nok og yder nok og har interesse nok. (...) Jeg har måske været den person, der har taget det på den måde: ”Jamen nu skal jeg finde det, jeg egentlig gerne vil, og jeg vil godt være god til noget”, man vil godt tjene nogle gode penge, og man vil gerne have en god stilling og putte noget i rygsækken, bare putte i og man skal lære og lære og lære, ikke (...). Jeg vil også sige det sådan, at hvis ikke jeg var den person - eller det er jeg selvfølgelig også i dag - men som jeg også var dengang, og kiggede de steder hen og var fascineret af det og bare lod mig sådan ’fade med’ eller... mine forældre... jamen, så havde jeg heller ikke været der, hvor jeg er i dag.”

Ifølge Jordahl (2003) er overambitioner typisk for klasserejsende. Inspireret af Jordahl, kan man sige, at det høje ambitionsniveau fungerer som en slags kompensatorisk strategi for Marianne – ved at være ambitiøs kompenserer hun for at have indtaget en plads, som i udgangspunktet ikke var tiltænkt hende. At Marianne selv fokuserer på, at hun altid har skilt sig ud og følt sig anderledes er en del af samme strategi. Det at være selvstændig, stærk, stræbsom og målrettet fremstilles som en (medfødt) del af hendes personlighed, og Marianne bruger det som en (legitim) forklaring på, hvorfor lige netop hun (i modsætning til søsteren, som blev uddannet social- og sundhedsassistent) klarede at forbedre sin sociale position og opnå andre og bedre muligheder og betingelser end forældrene. Marianne balancerer mellem ambitionen om et bedre liv og loyaliteten mod sine rødder. På den ene side har hun ikke lyst til at videreføre den livsstil, som hendes forældre har knoklet et halvt liv for at etablere, og på den anden side ønsker hun ikke at afvise forældrene. Begge dele synes dog at blive overtruffet af en generel stolthed over at have klaret sig ved egen kraft.

En sans for forskelle

Marianne oplever at have fjernet sig fra barndommens kultur og livsvilkår, og føler, at rejsen har forandret hendes smag og syn på livet. Selvom Marianne ser på barndommen og opvækstmiljøet med nye øjne, efter hun har taget skridtet over til andre sammenhænge grundet økonomisk vinding, føler hun, at kontakten til forældrene og familien er ”som den altid har været”. I takt med, at Marianne og hendes mand kommer til penge, bygger nyt

stort hus og begynder at orientere sig i verden på en anden måde, ændres imidlertid kontakten til mange af vennerne og den gamle omgangskreds:

”Før vi gik i gang med byggeprojektet, havde vi en del vennepar, som vi ikke har i dag ... som vi simpelthen er vokset fra. Jeg vil ikke sige, at det er på grund af huset, men altså vi har selvfølgelig vægtet nogle ting på det tidspunkt, som de måske har synes har været underlige eller mærkelige. (...) Så er man simpelthen bare groet fra hinanden. (...) De meget nære vennepar, vi havde den første årrække, hvor jeg kendte min mand, dem er vi vokset fra karrieremæssigt. Vi har ikke ... jamen jeg ved ikke, om det er fordi, man så skal snakke arbejde. Det behøver man jo ikke. Man kan jo godt være... nogen har slet intet arbejde, én er direktør, og så kan de stadigvæk være rigtig gode venner. Det er slet ikke det, men det har bare ikke... det har været vigtigt for os, eller det er vigtigt for os, at de venner vi har, at det også er nogen, vi kan drøfte hverdagens situationer på en trøls arbejdsplads i lige netop den branche eller ”Nu er kursen det” eller ”Puha”, og så får man lige en lille øl over det. (...) Altså der er nogen fælles interesser, som måske i bund og grund også har haft med at gøre, hvor mange penge man har at gøre med”

Marianne tager ikke afstand fra sine gamle venner på en arrogant måde. I første omgang fremstår det bare som en historie om nogle venner, der vokser fra hinanden; om et fællesskab, der engang var, men ikke længere er der. Hendes oplevelse af forskellene er nu alligevel tæt knyttet til klasse, vil jeg hævde, og selvom den ikke udøves som aktiv afstandtagen, mener jeg, at det på en subtil måde alligevel er det, det handler om. Marianne og de gamle venner har ikke længere det samme at snakke om, og de lever, qua deres arbejdsliv og økonomi, i så forskellige verdener, at det ikke længere er så ligetil at være sammen. Venskaber er imidlertid ikke bare en vigtig personlig og social relation. De har også en social og moralsk funktion, gennem hvilken vi hver især forhandler, identificerer og til tider differentierer os. Marianne lister en række modsætninger mellem sig selv og de gamle venner - i modsætning til dem har hun fx haft succes på arbejdsmarkedet/gjort

karriere og udviklet kompetencer, så hun kan snakke med om kursstigninger o. lign. Ved at pege på disse skillelinjer, får hun samtidig markeret afstand og positioneret sig selv.

Jeg får i løbet af interviewet med Marianne en klar fornemmelse af, at hun har skullet lære at begå sig i de nye vennekredse/sammenhænge og tillære sig 'koder', der ikke er en indarbejdet del af hendes habitus; bl.a. koder vedrørende mad, vin og etiketteregler. I følgende interviewuddrag fortæller Marianne således om forskellen på et af de få vennepar, hun og hendes mand har tilbage fra tidligere tider, og så de venner de har i dag. Det er en fortælling om forskellige måder at være sammen på, om forskellige måder at orientere sig i verden på, om etikette og dannelse, om forskelle på smag og præferencer, hvad angår socialt samvær og middage – om forskellen på at hygge sig på almindelig manér og så på 'Emma Gad manér', som Marianne selv udtrykker det. Det er en fortælling om sociale forskelle, skel og positioner og samtidig en fortælling, der illustrerer, at Marianne genkender og anerkender både de forskellige markører for kapital (Prieur 2006), og modsætningsforholdet mellem det, som Bourdieu betegner som legitim smag versus folkelig smag (se fx Bourdieu 1995c: 59-60):

"De (venneparret fra tidligere tider, red.) har ikke styrtende med penge eller noget, og vi hygger på almindelig maner, når vi kommer der. Det kan da godt være, at det er en glaseret hamburgerryg, man får, men det smager da også godt. Og det er da ikke sikkert, der er stearinlys på bordet, eller lige en dug og servietter, der passer sammen, eller sådan et eller andet, men modsat kan vi også godt se, at når det er nogen af vores andre venner, vi så kommer til, som måske ligger mere på samme niveau som os, så er jargonen lidt en anden; der er velkomstdrink, og der er dækket op med det fineste sølvtøj, og de rigtigt fine vinglas og ting og sager, og vi har også nogen, hvor der skal stå et eller andet bestemt navn på, altså ikke fordi ... det har vi ikke, men det skal stadigvæk hænge sammen, og det kan man godt se ... jeg synes også godt, man kan høre det, når man taler sammen. Altså, vi har ikke noget... vores andet vennepar dem taler vi også rigtig godt sammen med, selv om de måske ikke sådan har samme sprogbrug, og nu skal vi huske og hilse og Emma

Gad og alle de der ting. Altså, vi har ikke noget imod det. Og vi kan så også se, når tingene måske går helt over gevind ...”

Marianne har et godt blik for sociale forskelle. På den ene side sætter hun pris på det samvær og den dannelse, som er knyttet til den livsstil, som hun selv og den nye omgangskreds praktiserer som følge af deres privilegerede position i det sociale rum og tilgangen til økonomisk kapital. På den anden side kan hun godt se, når det bliver for meget – når tingene ’går over gevind’, som hun selv formulerer det. På sin vis minder hun en smule om Solveig og Berit, der som beskrevet i forrige kapitel, gør meget ud af at forklare, at de - selvom de har mange penge - *ikke* er som de rige (de føler sig ikke bedre end andre, de kan godt gå i Føtex uden at maje sig ud, etc.). Hvad angår dette, kan man godt tale om, at også Marianne, om end på en lidt anden måde, bruger overklasse som negativ markør – nok har hun ændret sig, men hun er ikke blevet helt som en af ’dem’.

Inspireret af Skeggs kan man tale om, at Marianne søger at markere sin distinktion både gennem forbrugsvaner og manerer - som når hun, jf. ovenfor, sætter pris på finere madlavning, dug på bordet, servietter, stearinlys, etc. - men også gennem aktiviteter, som bærer den øvre middelklassens/overklassens mærke fx når hun får spa-behandlinger, lader sig forkæle og drikker dyr vin:

”Indimellem bruger jeg en halv dag inde i et eller andet spa center eller får lavet negle eller ja, bare hygger og bliver hygget om; masseret og alle sådan nogen ting og sager. (...) Det gjorde jeg ikke førhen. Det gjorde vi ikke førhen. Der var der ikke sådan noget. (...) Vi havde heller ikke helt pengene til det dengang, men jeg tror også lidt, at det hænger sammen med, hvad det er, man gør i den homogene gruppe. Hvad er det, vi gør med vennerne? Hvad er det for en livsstil, vi har, men nå ja, så får man lavet negle, eller så får man lige en luksus spa behandling eller køber en rigtig god rødvin, selv om den måske godt kunne have været billigere, for den skal jo bare ned, ikke. Jeg tror, at det også har noget at gøre med, hvor man er, og hvem man er sammen med.”

Bettie argumenterer jf. tidligere for, at kvinders valg omkring udseende, forbrugsvarer og kønsspecifikke aktiviteter er en måde, hvorpå kvinder forhandler betydninger og konstruerer distinktioner mellem dem selv og andre i et klassestratificeret samfund. Ved at købe sig til spa-behandlinger, få ordnet negle eller modtage ansigtsbehandlinger og massage symboliserer Marianne ikke bare en måde at fremføre heteroseksualitet og femininitet, hun fremfører ('performer' jf. Butler) samtidig klasse – man kan sige, at hun fremfører forskelle i økonomisk kapital og distancerer sig selv fra kvinder, som ikke har de samme muligheder.

Når Marianne både i interviewuddragene ovenfor og i interviewet i det hele taget fortæller om de forbrugsvaner, manerer og aktiviteter, som kendetegner hendes liv i dag, er hun overraskende åben og bevidst om den iscenesættelse, der ligger bag. Hun siger det direkte selv: At det handler om, hvad 'man' gør i 'den homogene gruppe'. Egentlig synes hun selv, at hamburgerryg smager godt, og at prisen på en vin kan være lidt ligegyldig, fordi den jo alligevel 'bare skal ned', men hun er bevidst om, at nogle former for smag (positioneringer) er mere legitime end andre. Hun siger fx heller ikke, at hun får ordnet negle eller får spa-behandlinger, fordi hun nyder det og godt kan lide at forkæle sig selv. Det er selvsagt nok en medvirkende grund, men den forklaring, hun giver i interviewet, er decideret, at hun gør det, fordi de andre - dem hun orienterer sig mod - gør det. Man kan tale om, at Marianne via sit tilvalg af et bestemt forbrugsmønster, ekspressivt kommunikerer sit klassemæssige tilhørsforhold. Dette stemmer også overens med, at både Bourdieu og Cook jf. tidligere konkluderer, at subjektive klassetilhørsfølelser ('klasseidentitet') i dag ofte markeres i forbrugsmønstre og via positive demonstrationer af en bestemt kulturel smag. I artiklen *Culture, Class and Taste* går Cook et skridt videre end Bourdieu, som han mener overvejende betragter smagen som et udtryk for klasse eller tilkendegivelse af klassetilhørsforhold. Selv hævder han, at smag handler om mere end det, i den forstand at der også er elementer af imitation og forhandling involveret. Netop dette finder jeg interessant i forhold til Mariannes historie. Cook skriver:

"Taste becomes both aspirational and mimetic. It is a way of imagining oneself as being in another class, even a class apart. What taste does

imitate what is imagined as the taste of another class, a class which is felt to embody 'good' taste" (Cook 2000: 106).

- Og senere:

"The mimetic moment in the circulation of taste is complex. It may come from a desire to emulate what is felt to be superior original; here imitation works to reinforce social hierarchy. But what is copied can also be transformed and appropriated" (Cook 2000: 107).

Når Marianne forhandler sin klassetilhørighed, er det i høj grad et spørgsmål om imitation, forhandling og bearbejdning. Man kan tale om, at hun i vid udstrækning iscenesætter sig selv på baggrund af de materielle og kulturelle ressourcer, som hun har adgang til og værdsætter i dag, og at hun via denne iscenesættelse positionerer sig selv i den sociale struktur. I arbejdet med at positionere sig, tager Marianne udgangspunkt i en forståelse af, hvad 'man' gør og bør gøre i den nye omgangskreds og ikke mindst i forhold til forestillinger om, hvordan 'klasse' bør gøres. Her fristes jeg til at drage en parallel til kvinderne i Skeggs studie. Disse kvinder er, ligesom Marianne, meget bevidste om deres fremtoning. Det er bl.a. dette, der får Skeggs til at afvise, at kvinderne ubevidst skulle lade sig styre af en forankret doxa, og i stedet begrebsliggøre kvindernes handlinger via Butlers performancebegreb. Som jeg skrev tidligere søger de unge arbejderklassekvinder, med billedet af den sofistikerede og elegante middelklassekvinde in mente, at eftergøre en tilsvarende præstation (performance) af respektabilitet. Skeggs bruger i den forbindelse begrebet 'passing' om det at krydse socialt, politisk eller kulturelt konstruerede grænser; i dette tilfælde med hensyn til klasse, men begrebet anvendes også i forhold til fx etnicitet, køn og seksualitet. Hun udfordrer på den måde antagelsen om, at nogen identitetskategorier er iboende og uforanderlige essenser, og anfægter samtidig den kulturelle logik, som siger, at kroppen er ophavsstedet for "*identic intelligibility*" jf. Butler. Med sin reference til klasse som en performativ handling, søger Skeggs samtidig at vise den uro og angst, der er knyttet til status, hierarki, og til at overskride grænser.

Jeg tror, at forklaringen på Mariannes egen åbenhed omkring og forståelse af den iscenesættelse og de positioneringsimperativer, hun og omgangskredsen benytter sig af, skyldes hendes opvækst og baggrund. I den forstand synes jeg, at hun minder om en af informanterne i Walkerdine, Lucey og Melodys studie, om hvem de skriver: *“In becoming upwardly mobile she had to attempt to erase every possible mark of what she used to be. She had to become more snobbish than those who had been born middle class, who could afford to say that class didn’t matter to them”* (Walkerdine, Lucey & Melody 2001: 40). Bourdieu hævder, at folk, der har rødder i arbejderklassen, ikke klarer at spille kulturspillet som et spil. De kan ikke indtage en distanceret eller naturlig holdning; de besidder ikke den frækhed, som skal til, og som fordrer, at de har været knyttet til kulturen fra fødslen af. I det symbolske spil risikerer de derfor at falde igennem, skriver han, eller - hvad måske værre er - fremstå som prætentløse udfordrere på jagt efter anerkendelse:

“The struggles to win everything which, in the social world, is of the order of belief, credit and discredit, perception and appreciation, knowledge and recognition – name, renown, prestige, honour, glory, authority, everything which constitutes symbolic power as a recognized power – always concern the ‘distinguished’ processors and the ‘pretentious’ challenger. Pretension, the recognition of distinction that is affirmed in the effort to possess it, albeit in the illusory form of bluff or imitation, inspires the acquisition, in itself vulgarizing, of the previously most distinctive properties” (Bourdieu 1987: 251).

Bourdieu introducerer i denne sammenhæng, inspireret af Thorstein Veblen (1975), begrebet ‘conspicuous consumption’, hvilket bedst kan oversættes som fremvisende eller iøjnefaldende forbrug. Det iøjnefaldende forbrug beskrives som et forbrug drevet af fremvisning af unødvendige produkter og aktiviteter. Ifølge Lawler knyttes det fremvisende/iøjnefaldende forbrug ofte sammen med mennesker fra arbejderklassen, der, som Marianne, er kommet til penge: *“Conspicuous consumption is often associated with the working class people who have acquired some measure of economic wealth, but are seen to lack the cultural capital which would enable them to ‘know’ what to spend it on (‘taste’, in other words)”* (Lawler 1999: 8).

Selvom Marianne i høj grad forhandler og orienterer sig på baggrund af sin sociale position, og selvom hun i sin iscenesættelse og sin jagt på anerkendelse fremstår opadstræbende og prætentøs i en Bourdieusk forstand, ønsker hun ikke at 'tage hele pakken til sig'. Jeg mener således ikke, at hun har et fremvisende/iøjnefaldende forbrug i begrebets fulde betydning. På den ene side efterstræber hun et andet og bedre liv end det liv, der leves i arbejderklassen. På den anden side ønsker hun at være loyal mod sine rødder og den måde at leve på, som hun er vokset op med og føler en stolthed over. På sin vis sidder en del af den (arbejder)klassefornuft, Marianne kender fra sine forældre, da også stadig i hende – det er fortsat en del af hendes habitus. Som når hun jf. tidligere oplever, at hele forløbet omkring finere madlavning og middage med krystalglas og Emma Gad går over gevind. Eller når hun taler om valget af biler, og om det hus, hun og hendes mand har valgt at bygge i modsætning til de andre huse i kvarteret, samt når hun fortæller, hvad hun synes er vigtigt i forhold til ferie. For Marianne er det fx ikke vigtigt, hvilke biler, hun og hendes mand kører i "*bare de har fire hjul og er driftssikre*". Hun synes, at biler er en dårlig investering og vil hellere køre i en ældre bil og så bruge pengene på andre, mere væsentlige, ting. Når det kommer til deres hus, er det vigtigt for Marianne, at det er lavet af gode materialer, at det er ordentlig kvalitet, og at det er hyggeligt. Hun synes, at de andre huse i kvarteret er spændende og flotte, men det er ikke sådan, hun vil bo:

"Mange af dem det er jo ligesom at åbne Bo Bedre, når du kommer ind, men jeg kunne aldrig føle mig hjemme deri. Det kunne jeg ikke. (...) Det er sådan nogen rigtig arkitekt - altså det er vores også - men det er mere moderne eller high tech eller anderledes... spøjse hak på huset og sådan noget... (...) Det er mere high tech og lige linier og designermøbler og sådan nogle ting og sager, men det er ikke os. Det er det ikke. Vores hus er mere traditionelt. (...) Det er godt håndværk og kvalitet og sådan nogle ting og sager. Det er det jo også, hvis du kigger i mange af de andre huse, som er virkelig high tech'et og bibbet – jeg synes, det er pænt, det er bare ikke mig, vel? Hvis man kigger på nogen af dem, og går du tingene efter i sømmene - hvad materialer er der brugt, er det fuldmuret huse, eller hvad er det for en slags tegl og ting og sager - jamen så er det ikke os, for så er det ikke den kvalitet, vi vil have."

Samme fornuft går igen i forhold til den måde, Marianne og hendes mand prioriterer, når de som familie holder ferie. De bruger mange penge på ferie, fortæller hun, men *”det er stadig camping et eller andet sted”*, det behøver ikke være trendy og in, og det handler ikke om at kunne prale af at have besøgt nye og eksotiske rejsemål:

”Det er vigtigt for os at bruge penge på rigtigt gode ferier med børnene. Ikke fordi det skal være 14 dage på Costa Del Sol eller noget med USA. Altså de sidste fem år, der har vi rejst til Gardersøen, 16 dage på en campingplads. Vi har boet i en bungalow helt nede på stranden, for det er det bedste, det er der ingen tvivl om, og det er også det dyreste, men det er stadig camping et eller andet sted. (...) Det handler ikke om, at vi skal komme hjem og fortælle, at vi har været i USA eller Tokyo eller sådan et eller andet, for det er ikke det, der fascinerer os. (...) Det er vigtigt for os, at ungerne har det godt, at der er alt for dem, og der er alt, vi kan lave sammen også. Når ungerne har det godt, så har forældrene det også godt, og så er det ferie. Det er igen lidt kontra den tid, vi bruger på vores arbejde - det skal simpelthen være ideelt. Det skal være okay. Det skal være kvalitet, det vi bor i, eller det skal være god mad, men som sagt ikke nødvendigvis et eller andet fancy sted.”

Marianne er opvokset i arbejderklassen, hvis smag jf. Bourdieu er præget af omstændighederne, og hvis præferencer langt hen ad vejen er rettet mod at få mest muligt for pengene. Hun er, som Bourdieu vil formulere det, en 'parvenu' (en tilkommer/opkomling), og bringer i den egenskab med sig et efterslæb fra der, hvor hun kommer fra (Bourdieu 1984). Også når det kommer til præferencer og smag vedr. bolig og ferie, er det tydeligt, at Marianne kender og anerkender markørerne for den legitime smag. Hun ved godt, at arkitekttegnede huse, gerne med et innovativt æstetisk udtryk, er god smag, men hun kunne ikke selv finde sig til rette i et sådan hus. Hun ved også godt, at det udadtil ville virke stærkere og i højere grad markere status, hvis de besøgte eksotiske og/eller mere kulturelle rejsemål, men hun trives med at tage på camping. I sin beskrivelse af de andres huse og de andres måder at holde ferie på, lister Marianne en række modsætninger, som alle relaterer sig til klasse: hun er til det traditionelle i modsætning til

'spøjse hak' på huset, hun er til gode materialer og godt håndværk i modsætning til dem, der i jagten på det spændende hus, går på kompromis med kvaliteten, hun er til camping, hvor de kan slappe af, og hvor der er alt til ungerne i modsætning til dem, der rejser til fancy steder bare for at kunne komme hjem og fortælle, hvor de nu har været.

Opsamling

Selvom langt størstedelen af de interviewede, uanset kapitalsammensætning og –volumen, betragter sig selv som en del af middelklassen, og i stor udstrækning mener at klasse ikke har nogen betydning i nuværende samfund (jf. også kapitel 5), viser kvindernes fortællinger noget andet. Dette bliver især tydeligt, når kvinderne, som jeg har prøvet at vise i dette kapitel, fortæller om konkrete episoder i deres liv. Her er det ikke til at tage fejl af, at klasse både direkte og indirekte viser sig i fortællingerne, bl.a. i form af erfaringer og oplevelser, som kvinderne bærer i kroppen (som følelser af at skille sig ud, at komme til kort, at være anderledes, at være utilstrækkelig, at blive overset, etc.), og som kulturel nedvurdering, afstandtagen, ulig fordeling af anerkendelse og respekt på arbejdsmarkedet samt i kampe for værdige selvbilleder og selvagtelse. Samtidig viser kapitlet, at klasserejser i høj grad har betydning for den enkeltes habitus. Som kapitlet illustrerer, er kvindernes fortællinger ikke uvilkårlige. De udfolder sig inden for og på grundlag af nogle strukturelle betingelser, der tilbyder forskellige muligheder og begrænsninger for, hvad de gør og kan gøre samt hvilke forventninger de har og kan have til livet.

Kapitel 7: Klasse, køn og hverdagspraksis

I dette kapitel skal jeg se nærmere på, hvordan kvinderne beskriver deres liv, og hvilke holdninger de hver især tilkendegiver til forskellige ting og forhold fx økonomi, arbejde, moderskab, parforhold, kønsarbejdsdeling, ligestilling og politik. I kapitlet sammenligner jeg kvinderne med henblik på at vise, hvor forskellige de rent faktisk er – det kan godt være, at alle kvinderne selv siger, at de er 'helt almindelige', men når man som jeg ser fortællingerne i en sammenhæng, bliver det meget tydeligt, at der er stor forskel, og at forskellene et langt stykke ad vejen er klasserelaterede. Klasse viser sig i kvindernes hverdagspraksis og manifesterer sig bl.a. som forskellige idealer for forældreskab, forskellige forventninger, ønsker og drømme til 'det gode liv'. Videre giver det sig til kende i forskellige forestillinger om kvindelighed, samliv, parforhold og i forskellige orienteringer imod og engagement i det moderne ligestillingsræsonnement og i politiske betragtninger og politisk tilslutning.

Ulige økonomiske forudsætninger og muligheder

Jeg har i de foregående afsnit løbende været inde på de ulige økonomiske forudsætninger og muligheder, som kendetegner de interviewede kvinder. Læseren har bl.a. mødt både Solveig, Berit og Marianne, som er økonomisk privilegerede. For ingen af disse kvinder udgør økonomi et problem eller en belastning i livet. Fælles for en stor del også af de øvrige kvinder, er, at de befinder sig i en position, hvor penge ikke skaber de store bekymringer og derfor heller ikke fylder i interviewene. Flere tilkendegiver, at de hverken

føler sig underlegne eller overlegne i kraft af deres socioøkonomiske status, og størstedelen fremhæver hverken deres indtægt eller levestandard som noget særligt (jf. tidligere) (se også Fagerheim 2006). Netop dette forhold er da også noget af det, der ifølge Lamont kendetegner middelklassen. Når jeg spørger til middelklassekvindernes indkomst i forhold til andre, får jeg bl.a. følgende svar:

"Ja, jeg synes at den er rimelig. Det er ikke sådan, at vi... altså vi bruger de penge vi har, og sådan har det altid været. (...) Altså jeg tror vi har... hvad har vi... jamen vores årsindkomst er da samlet mellem 750 og 800.000, og det må man sige, det er da meget godt. Men altså, jeg kan da godt se, vi har da naboer, der har huse, der koster 10 millioner, ikke. Så jeg kan da godt se, altså i forhold til dem... Men jeg synes da bestemt ikke, at jeg mangler noget. Altså, man kan da altid bruge flere penge, men det skulle da bare være på sådan nogle luksus ting. Jeg synes, at vi har råd til mange af de ting, vi gerne vil." (Merete, landinspektør)

"Jeg ved ikke, om vi tjener flere eller færre, jeg tror det kommer an på hvem man sammenligner sig med. Jeg tror, vi er sådan meget... Vi tjener måske sådan lige lidt over gennemsnittet, vil jeg tro. Vi skal selvfølgelig tænke over, hvad vi gør, men det er ikke sådan, at det er problematisk på noget tidspunkt. Jeg tror faktisk, vi er meget gennemsnitsmennesker." (Birgitte, viceskoleinspektør)

"Jeg synes, vi klarer os meget godt. Vi ligger nok i den pæne ende, synes jeg. Det synes jeg. Det vil jeg ikke klage over. Jeg synes, vi har en fornuftig økonomi. Jeg mener ikke, at vi er storforbrugere, men vi lever heller ikke under små kår; vi har, hvad vi har behov for. Jeg tror, det er normalt. Vi sparer op. Vi bruger ikke alt, hvad vi har." (Andrea, konsulent)

Lige så vel som en stor del af kvinderne fremstiller sig selv som gruppen af almindelige mennesker, lige så vel tilkendegiver de, at de har en almindelig økonomi. Nogle medgiver, at de ligger i 'den pæne ende', andre at de ligger lidt over gennemsnittet, men størstedelen formidler stadig en oplevelse af at leve en helt almindelig tilværelse (se også Devine 2005). Alle de kvinder, jeg har nævnt ovenfor, fortæller dog samtidig i interviewene, at de bruger mange penge på mad, at de ikke går på kompromis med kvaliteten, at de godt kan lide at købe tøj og ting til sig selv og børnene – flere siger da også, at de lever godt, men uden at det er overflod. Med overflod henvises bl.a. til urimeligt dyre huse, urimeligt dyre biler, urimeligt stort fladskærms-tv, og ekstravagante ferier.

I interviewene med kvinderne fra arbejderklassen og den lavere middelklasse er økonomi et klart større tema end i de øvrige interviews. Som Bourdieu udtrykker det, befinder disse kvinder sig aldrig i en position, hvor de kan se bort fra penge og skabe en distance til livets nødtørft. Da jeg spørger Linnea, der arbejder som social- og sundhedshjælper, hvordan hun vil beskrive deres indkomst sammenlignet med andres, er hendes umiddelbare svar da også, at *"pengene ikke rækker til"*, og at hun *"helt klart oplever, at der er nogle ting, de må give afkald på"*. I det følgende skal jeg fordybe mig i to andre fortællinger, i hvilke spørgsmålet om økonomi og materielle besiddelser flere gange er oppe at vende. Begge fortællinger belyser på hver sin måde, hvordan økonomien spiller en rolle, som en måde, hvorigennem kvinderne ser sig selv og andre (jf. også kapitel 5 om økonomi som differentieringskriterium).

Heidi, som læseren skal møde som den første, ser sig selv som helt almindelig. Samtidig kan hun ikke lade være med at undre sig over de muligheder andre helt almindelige familier tilsyneladende har. Joan, som læseren møder derefter, positionerer sig selv som én, der har få midler. Hun oplever, at spørgsmålet om penge har konkrete konsekvenser for hendes liv; konsekvenser som erfares som et personligt nederlag, en social belastning og et tab i forhold til almindelig samfundsmæssig deltagelse på alle niveauer. Både Heidi og Joan beskriver i interviewene materielle betingelser for forældreskab og formidler, ligesom Linnea, en oplevelse af, at de på det materielle plan indimellem oplever det vanskeligt at give deres børn det samme som andre forældre giver deres. Via Heidi og Joans fortællinger får vi således et indblik i, hvordan forældre- og moderskab er tæt knyttet til den sociale og

materielle kontekst. Netop dette forhold overses ofte, hævder Gillies, idet forældre- og moderskab sjældent relateres til klasse. Dermed skjules uheldigvis også det faktum, at normative forventninger omkring børneopfostring og -opdragelse har stærke rødder i middelklassens privilegier (Gillies 2005 samt 2007).

Materielle betingelser for forældreskab

Heidi er jf. tidligere uddannet gartner. Hendes mand, med hvem hun har tre børn, har en kort videregående IT-uddannelse og er beskæftiget i en virksomhed, der arbejder med IT-løsninger. Heidi siger om sin og mandens økonomiske situation:

"Jeg synes egentlig bare, at vi er sådan helt almindelige gennemsnitsagtige. Vores økonomi hænger sammen, men vi er ikke rige. Vi er heller ikke fattige. Vi har almindeligt arbejde, ikke noget fint og fancy, heller ikke noget skod. (...) Altså, pengene slår til. Der er ikke det helt store at spare op, men det er heller ikke sådan at vi skal leve af havregryn og pasta de sidste 14 dage."

Samtidig med at Heidi ser sig selv og sin familie som helt almindelige, kan hun ikke lade være med at undre sig over, at andre helt almindelige familier tilsyneladende har råd til at tage på charterferie hvert år, og hun konfronteres jævnligt med disse krav fra børnene; bl.a. spørger sønnen tilbagevendende: "Hvor skal vi hen og stå på ski?", fordi alle de andre i klassen efter sigende tager på skiferie hvert år. At tage på ferie flere gange årligt er ikke noget, Heidi og hendes mand har økonomi til. De synes egentlig heller ikke, at det er vigtigt, siger Heidi, og fortæller, at de hellere vil hygge sig og finde glæder i mindre udflugter (fx tage på skovtur om vinteren ("*og så sidde i en bunke bag i bilen, drikke varm kakao og høre sneen hamre på ruden og vinden der hyl*")), eller føre andre realistiske drømme ud i livet (fx købe en campingvogn). Som Heidi formulerer det "*har de ikke brug for at tage til Mallorca for at hygge sig og for at slappe af*". De synes ikke, at det er sådan, de vil prioritere, og slet ikke for lånte penge. Lige nu planlægger de dog at bruge penge på en tur til Lalandia, da det er børnenes store drøm. I den anledning er Heidis søn på 9 år især optaget af, at turen bliver placeret uden for sommerferien. Hun fortæller:

”Altså det skal være sådan, at han kan komme i klassen og sige: ”Jeg skal have fri en uge, fordi vi skal i Lalandia” og hans Lalandia-tur, den skal bare overhovedet ikke drukne i, at de andre har været på Kreta og sådan noget i sommerferien, så ja vi kan godt mærke det på dem nu, at vores småture ikke er fede på helt samme måde længere. Jo altså, det er hyggeligt nok, når vi er af sted, men det er ikke sådan noget, som man går tilbage og praler af i klassen.”

Joan har, modsat Heidi, en decideret trang økonomi. Hun er, som jeg tidligere har beskrevet, udelukket fra arbejdsmarkedet på grund af sygdom og har i en årrække modtaget kontanthjælp. Joan lever for tiden alene med sin søn, da hun og hendes mand, grundet forskellige omstændigheder, har valgt at tage en pause fra hinanden. Hun modtager boligsikring og har økonomisk friplads til sin søn i daginstitutionen. Alligevel har hun, når alle regninger er betalt, kun et meget lille beløb til rådighed, og det udgør en konkret og håndgribelig begrænsning for hendes handlemuligheder i hverdagen. Hun fortæller:

”Uha, min årlige indkomst er 140.000. Som enlig mor får jeg 2000 i boligsikring, og så får jeg så 1038 fra min søns far hver måned, og når jeg så har betalt mine udgifter, og fordi vi har bilen, så har jeg 175 kroner om måneden at leve for. Det er svært at få til at hænge sammen. Nej, vent, børnebidraget kommer ud over, så jeg har de 1038 plus 175 at leve for, men det er, hvad vi har alt i alt om måneden. Det er heller ikke meget, når man er to. Jeg har en rigtig god bank, og jeg har en rigtig god kassekredit, og jeg har en rigtig god barnets far; han er flink til at komme og lægge lidt penge, så vi kan få noget at spise. Ellers, så kunne jeg ikke leve. Det kunne jeg ikke. Det er træls.”

Når Joan modtager børnepenge fra staten, sætter hun dem ind på en særskilt konto, så hun altid er sikker på, at hun har penge til at give sønnen de ting, han har brug for. Det gør hun, fordi det er vigtigt for hende, at han ikke mangler noget, og at han bliver tilgodeset. Joan oplever, at folk går *”for meget op i penge og sådan nogle ting”*. Hun møder det især i sønnens børnehave, hvor de andre børn løbende får nye ting og nyt tøj. Hun ønsker ikke, at

sønnen skal opleve denne forskel, og føler sig indimellem presset til at købe mere til sønnen, fordi det er vigtigt for hende, at han ikke er udenfor. Samtidig er hun bevidst om, at det ikke holder i længden, og dette bekymrer hende:

”Penge kan godt gå hen og blive et problem, vil jeg sige. Det ser i hvert fald ikke godt ud. Ting er for dyre generelt. (...) Jeg kan ikke på samme måde bare købe. Ikke de samme ting. (...) Du vil jo gerne give dit barn noget nyt tøj, og det bliver også svært, for eksempel når min søn skal i skole, så har de andre måske Levis-bukser på, fordi begge deres forældre arbejder, og de har lidt flere penge, end vi har. Det tror jeg hurtigt kan blive et problem. Og det kan jeg godt blive lidt ’Åh’ over. Det, synes jeg, er lidt træls og lidt synd.”

Joan forsøger at leve op til normen for respektabilitet ved at sørge for, at sønnen er nogenlunde på niveau med de andre i børnehaven, eller i hvert fald ikke skiller sig for meget ud, hvad angår tøj, udstyr og legetøj. Hendes måde at agere på, og de ting hun køber, er et symbol på alt det, hun ønsker at gøre for sin søn. Til tider er det en kamp for Joan at overholde normernes påbud, og hun forventer, at det i takt med, at sønnen bliver ældre, vil blive endnu vanskeligere.

Skeggs konkluderer, at distinktionsfremvisninger ikke bare afstedkommer gennem pleje af kroppen, udseende, boligstil, fritidsinteresser, etc. men også gennem børnene. Hun illustrerer bl.a. dette ved at fortælle om en af de arbejderklassekvinder, hun interviewer – Jane. Janes investeringer har ændret sig, efter hun har fået børn. I stedet for at investere i sig selv, investerer hun i børnene. Selvom hun egentlig savner den kapital (økonomisk, kulturel, social og symbolsk), som kræves for at investere i ydre distinktioner, er hun optaget af at købe de rette ting til børnene. Det handler ikke så meget om hende selv, skriver Skeggs, men nærmere om at holde den rette standard, hvad angår børnene. I den forbindelse spejler Jane sig i middelklassens vaner og forbrug. Skeggs skriver: *”She knows they have the power to judge and inflict shame on her family. (...) she is conscious that the family money and cultural investments are for her children not for herself. Her children*

have the best to make sure that they are not recognized as poor, as working class"
(Skeggs 1997a: 88).

Arbejdsnormen

Arbejdsnormen er en af de grundlæggende normer i nuværende samfund. Som jeg bl.a. var inde på tidligere er skellet mellem dem, der er i arbejde og dem, der ikke er i arbejde tydeligt i interviewene. Alle kvinderne tager, uanset objektiv social position, afstand fra folk som ikke er i arbejde. Det er, som jeg også var inde på tidligere, en afstandtagen, der primært knyttes sammen med arbejderklassen. Holdningen synes at være klar: De, der ikke arbejder og forsørger sig selv, anses ikke for at være ordentlige mennesker. Tonboe skriver følgende om arbejdets betydning i nuværende samfund:

"Arbejdet er blevet det vigtigste mål, og middel, i vores individuelle 'selvrealiseringsprojekter' – det, hvormed vi i dag måler og retfærdiggør vores eksistens i det hele taget, overfor os selv så vel som overfor andre. Selvom man godt kan blive forsørget uden arbejde i dag – det er der som bekendt rigtig mange, der bliver, takket være vores velfærdsstat – er man i den 'almene anseelse' efterhånden stort set intet uden arbejde. (...) Her er alt at vinde – og alt at tabe. De, der falder af i svinget, de der står udenfor, og - navnlig – de der **vælger** at stå udenfor, tilmed også de der **har** aftjent deres værnepligt (det grå guld eller ældrebyrden) er mindre velsete end nogensinde" (Tonboe 2005: 2; fed skrift erstatter kursiv i originalen).

Hvad enten det er ufrivilligt eller ej, udskilles de, der ikke lever op til arbejdsnormen, symbolsk fra fællesskabet. Det er en udskillelse, der markeres gennem tale om arbejdsløse på bestemte måder, gennem særlige diskurser. Den konsensus, der tilsyneladende eksisterer omkring arbejdsnormen, understreges bl.a. af, at det for flere af de lavtuddannede kvinder ikke synes at være så vigtigt hvilket arbejde, de har, men nærmere dét at have et arbejde. Denne holdning afspejles bl.a. når Mona, der er social- og sundhedsassistent, fx præsenterer det område, hun bor i, som et sted, hvor der bor mange

forskellige typer, men samtidig fremhæver: *"Men det er i hvert fald folk der er i arbejde"*, eller når Margit fx fortæller, at hun bl.a. har arbejdet på en fiskefabrik, på et soldaterhjem, som rengøringskone, som kantineassistent og senest som kantineansvarlig og i forlængelse heraf hurtigt understreger, at hun *"aldrig har gået arbejdsløs særlig længe ad gangen"*.

I flere af interviewene tages der afstand fra mennesker, der er dovne, umoralske og udnytter systemet. Folk, der ikke vil bidrage til fællesskabet. Særligt i interviewene med kvinderne fra den lavere middelklasse og arbejderklassen understreges dette; i flere af disse fortællinger ligger vigtigheden af at kunne klare sig selv således som en dyb klangbund. Igen er interviewet med Heidi særligt illustrativt. Heidi og hendes mand har efter mange år i lejebolig taget springet og er først for nylig blevet husejere. Det var et stort skridt at skulle købe hus, forklarer Heidi, men de syntes ikke, at de kunne vente længere, da de gerne ville nå at være nogenlunde gældfri, inden de skal pensioneres. For Heidi er det vigtigt, at de kan klare sig selv. Hun er, som hun selv udtrykker det, vokset op i en traditionel arbejderfamilie med en far, der var snedker, og en mor der oprindeligt var uddannet smørrebrødsjomfru, men som gik hjemme, mens Heidi og hendes søskende var små. Da børnene var blevet lidt større, begyndte moren at arbejde som rengøringsassistent, og det har hun gjort siden. Med sig fra sine forældre har Heidi lært vigtigheden af at kunne klare sig selv, ikke at være afhængige af nogen og ikke at ligge nogen til last, særligt ikke systemet. Heidi siger om sine forældre, der er sidst i 50'erne, at de trænger til at slippe for at arbejde; at de næsten ikke kan vente med at få lov til at 'gå fra'. Begge er nedslidte efter et helt liv med hårde fysiske jobs, og faren har en arbejdsskade i den ene skulder, men *"det klinger rigtig skidt at være førtids- eller invalidepensionist"*; det mærkat vil ingen af forældrene have siddende på sig og *"de bider derfor tænderne sammen og holder ud, indtil de er gamle nok."*

Heidi ved godt, hvordan det føles, når jobbet slider på kroppen. Hun fortæller, at det også er fysisk hårdt at være gartner, og at hun – selvom hun kun er 34 år – kan mærke, at hendes krop er ved at være slidt. I den periode, hvor der er højsæson og mest travlt indenfor branchen, må hun kravle ud af sengen om morgenen, fordi ryggen gør ondt. Hun har prøvet at søge nye veje for at give kroppen hvile, bl.a. har hun i en periode arbejdet som syerske på en møbelfabrik samt stået på et gartneri og *"mekanisk puttet fyrreplanter i potter"*, men

begge dele fandt hun utilfredsstillende – det var dræbende kedeligt ”at kigge på de samme fem rygge hver eneste dag”, siger Heidi, og omtaler arbejde af den karakter som ’slavearbejde’, ’dummejobs’ eller ’skodarbejde’. Lige nu går Heidi og overvejer, hvad hun skal i fremtiden. Hun er optaget af at komme væk fra det hårde fysiske arbejde i rette tid:

”Jeg kan mærke, at nu skal der ske noget nyt. Det er et hårdt fysisk arbejde (at være gartner, red.) og i forbindelse med, at de nu vil have, at efterløns- og pensionsalderen skal hæves, så kan jeg godt se, at jeg nødt til at passe lidt bedre på mig selv for at kunne få de sidste år med. Også fordi jeg synes, der er noget psykologisk i... altså, jeg ville have det skidt med at være så nedslidt, at jeg for eksempel skal være førtidspensionist. Jeg vil hellere sige ’Jeg er efterlønner’.”

Som det fremgår af interviewsekvensen, er Heidi opmærksom på, hun er nødt til at passe på sig selv, hvis hun skal kunne holde til at blive på arbejdsmarkedet frem til pensionsalderen. Ligesom sine forældre vil Heidi *”have det rigtig skidt med at være invalide- eller førtidspensionist”*. Det er en etikette, som det klart gælder om at undgå. Sin unge alder taget i betragtning taler Heidi overraskende meget om efterløn, pension og tilbagetrækning fra arbejdsmarkedet, men hun bekymrer sig som beskrevet, fordi hun allerede nu mærker arbejdet sætte sine spor på kroppen. Heidi bryder sig ikke om de politiske diskussioner om pension og efterløn, der har præget debatten de sidste år og finder det især urimeligt, at alle typer arbejde slås over ’over en kam’: *”Det er da rigtigt nok, at undersøgelser viser, at vi bliver ældre og ældre alle sammen, men det er jo mest folk med længerevarende uddannelse, som bliver ældre, og os, der er kortuddannede, bliver ikke meget ældre. Men vi skal alligevel alle arbejde længere.”*

Jeg har spurgt alle de kvinder, jeg har interviewet, om de er medlem af en fagforening, og i så fald hvorfor og hvad denne betyder for dem. Det er kendetegnende for samtlige kvinder, at de er medlemmer af fagforeninger, men også, at fagforeningen for alle kvinderne, uanset kapitalmængde og –sammensætning, ikke har noget særlig betydning – alle tilkendegiver, at de er medlemmer ’bare for en sikkerheds skyld’, og ingen af kvinderne taler om interessefællesskaber og solidaritet eller giver nogen form for ideologisk begrundelse for

deres medlemskab. Kvinderne synes i stedet at være præget af orienteringen 'hvad får jeg ud af det', som Andersen kalder det, uden de dog af denne grund sætter spørgsmålstegn ved fagforeningernes tilstedeværelse og fortsatte beståen. Man kan tale om, at såvel kvinderne fra arbejderklassen som middelklassen primært anskuer *"det faglige fællesskab som en individuel sikring og sekundært som en institution de bakker op om og deltager aktivt i"* (Andersen 2003: 181).

Arbejdets betydning og mening

Eftersom magt og indflydelse på arbejdspladsen, ligesom belastning og belønning, adskiller sig væsentligt mellem klasserne, er det rimeligt at antage at synet på arbejde tilsvarende er forskelligt. Det er med andre ord rimeligt at forvente, mener jeg, at mennesker som har mere magt over eget og andres arbejde og får større materielle og immaterielle belønninger gennem arbejdet også kommer til at udvikle et mere positivt syn på eget arbejde (se også Svallfors 2004). Så enkelt er det imidlertid ikke. Langt de fleste af kvinderne udtrykker, uanset objektiv social position, tilfredshed med deres arbejde. Dog er der en mindre forskel at spore, da det overvejende er de højtuddannede, der bruger udtryk som *"mit arbejde er meget spændende"*, *"jeg bliver udfordret på mit arbejde"*, *"jeg brænder for mit arbejde"* eller *"jeg er utrolig glad for at gå på arbejde"*, mens de lavere uddannede i højere grad fremhæver godt kollegialt sammenhold og/eller formulerer sig med mere moderate/beskedne sætninger som fx *"jeg er glad for at arbejde"* eller *"jeg trives på mit arbejde"*. At flere af de lavtuddannede kvinder, ligesom Heidi, taler om arbejdet som hårdt og nedslidende, og bekymrer sig om efterlønsordninger og de politiske krav til senere tilbagetrækning fra arbejdsmarkedet, står også i skarp kontrast til interviewene med de højtuddannede kvinder. Når man læser interviewene i en sammenhæng, er det svært at komme uden om, at der *er* stor forskel på, hvordan (arbejds)livet leves og erfares, afhængig af om man, ligesom de interviewede kvinder, arbejder som fx rengøringsassistent, social og sundhedshjælper og gartner eller som fx ingeniør, universitetslærer og overlæge.

Uanset uddannelsesniveau og konkret beskæftigelse er et fællestræk for de interviewede kvinder, at arbejdslivet i vid udstrækning er styret efter familiens behov. Selvom børnene

'fylder' i alle interviewene, er der dog alligevel en forskel. Familieliv og moderskab betyder tydeligvis noget forskelligt for forskellige kvinder. Der er således ganske stor variation i, hvad der fremstilles som 'det gode liv'. Når man betragter interviewene samlet set, ses en vigtig skillelinje mellem at være optaget af uddannelse og arbejdsliv i modsætning til at være stærkt orienteret mod familien og hjemmet. Denne skillelinje hænger tæt sammen med klassebaggrund, hvilket følgende beskrivelser også illustrerer:

Ingerlise er oprindeligt uddannet klinikassistent, men blev efter 12 år træt af arbejdet og ønskede at prøve noget nyt. I mange år herefter arbejdede hun bl.a. ved et taxifirma som telefonist, men da firmaet ændrer på vagtplansystemet, så hun skal arbejde flere weekender, vælger hun at stoppe, da hun ellers synes, at arbejdet kommer til at gå ud over børnene. Det er en pris, Ingerlise ikke vil betale; børnene kommer før arbejdet. Ingerlise starter i stedet op som privat dagplejer. Det trives hun med, ikke mindst fordi hun på den måde imødekommer familiens og børnenes liv. Med dette arbejde oplever hun at kunne give børnene nogle muligheder, som andre ikke kan:

"Skulle jeg nu for eksempel sidde på et kontor fra otte til fire hver dag, jamen så havde Anders (den ældste søn, red.) jo ikke haft mulighed for at gå hjem fra skole i stedet for at gå i skole-/fritidsordning, så ville han været tvunget til at være der, indtil jeg kom og hentede ham, og Lasse (den yngste søn, red.) skulle i børnehave hver dag. På denne her måde, kan man sige, kan de være hjemme fra børnehave eller komme direkte hjem fra skole. Det er en mulighed, de har, fordi jeg er hjemme."

Ligesom det gør sig gældende for kvinderne i Skilbreis studie, har familielivet en vigtig symbolsk betydning i Ingerlises liv; det er her, og ikke på arbejdsmarkedet, hun finder værdighed og mening. Ingerlise misunder ikke andre kvinder deres uddannelse og karriere, netop fordi hun oplever, at hun har bedre muligheder end de fleste, når det kommer til at give sine børn trygge rammer og opvækstvilkår.

I Joans tilfælde er orienteringen mod familien og hjemmet tilsvarende stærk. Joan synes at have en decideret modvilje mod at lade lønarbejdet strukturere hverdagslivet og trives

derfor med at være arbejdsløs. Faktisk ser hun direkte sin manglende tilknytning til arbejdsmarkedet som en fordel, da hun dermed kan give sin søn den trygge opvækst, som hun synes, at han har krav på. Hun siger således:

”Idet jeg går hjemme, har jeg dobbelt så meget overskud til min søn, som andre har. Det, synes jeg, er skønt. Den tid, jeg har med mit barn, betyder rigtig meget (...). Det værdsætter jeg højere end at gå på arbejde og tjene penge. Jeg vil hellere bruge min tid på ham”.

For Joan er livets vigtigste værdier indlagt i forestillingen om børnene, og vigtigheden af at være en nærværende og omsorgsfuld mor. I stedet for at fokusere på de manglende muligheder og de begrænsninger hendes position i det sociale rum giver hende, konstruerer Joan en særlig fortælling om moderskab og familieliv. I moderskabet finder hun en positiv identitet; det er hendes styrke og kilde til værdighed, og via dette kompenserer hun for sine manglende muligheder for at klare sig godt på arbejdsmarkedet og i øvrigt. Man kan sige, at hun markerer afstand til en verden, hun ikke har nogen chance for at lykkes i, men som hun alligevel prøver at hæve sig over ved at støtte sig på andre værdier (Prieur 1998). Samme tendens finder Bech-Jørgensen (1994) også blandt en række af de unge arbejdsløse kvinder, hun interviewer i bogen *Når hver dag bliver hverdag*.

Også for Heidi (gartner) kommer børnene før arbejdet. Hun fremhæver i den forbindelse, at hun ser det som en fordel, at hendes type arbejde *”ikke fylder i hovedet”*. Heidi kan godt lide at kunne holde fri, når hun har fri. På den måde, siger hun, ligner hun sine forældre (faren var jf. tidligere snedker og moren rengøringsassistent). Heidi har selv en erindring om, at det som barn var dejligt med tilstedeværende forældre:

”Arbejdet fyldte ikke så meget i hovedet (på mine forældre, red.), og det er måske nok noget af det, som jeg har med mig hjemmefra. Når mine forældre havde fri, så havde de fri, og så kunne vi cykle i kolonihaven og have tid til at sidde derude og sidde og hakke i grøntsagsrækkerne eller ligge og kigge op på himlen. Det havde vi tid til. (...) På den måde, ja,

så har jeg det utrolig godt med at have job som mine forældre. Ikke deres job, men måden at have job på.”

Selvom Heidi jf. tidligere beskriver sit arbejde som både hårdt og nedslidende, er hun godt tilfreds med sit liv, og den måde tingene har flasket sig på. Hun ville ikke gøre noget anderledes. Som hun siger, da vi runder interviewet af, kunne hun *“da også godt tænke sig et nyt badeværelse med spa-bad, jacuzzi, damp og sådan en bruser, hvor der kommer vand fra flere sider”*, men hun tror i bund og grund, at *”pengene til sådan et badeværelse kan være for hårdt og dyrt tjente.”* Heidi vil hellere prioritere sine børn og sin familie.

Det er karakteristisk, at flere af kvinderne fra arbejderklassen og den lavere middelklasse tager afstand fra forældre, der arbejder meget og ikke prioriterer børnene. Samme form for differentiering finder Skilbrei også blandt de arbejderklassekvinder, hun studerer. Kvinderne i Skilbrei's undersøgelse betragter jf. tidligere sig selv som 'anstændigt arbejdsomme' i betydningen af seje og hårdtarbejdende, og fremstiller middelklassekvinder som nogen, der går for meget op i deres karriere – som kvinder der er 'uanstændigt arbejdsomme':

*”Dette ga seg uttrykk i at de kunne snakke om de privilegier de mente 'yrkeskvinner', som betydde middelklassekvinner, hadde, men vred samtidig ofte diskusjonen til å handle om alt slike kvinner **ikke** hadde. Når de ga uttrykk for at de var misfornøyde med at deres egen jobb ble verdsatt så lavt, modererte de etterpå uttalelsene sine ved å vise til at de tross alt var lykkelige, og at de ikke trodde man ble mer lykkelig med penger. Eller de viste til at de, selv om de ikke hadde fine jobber, så kjente de i hvert fall barna sine” (Skilbrei 2003: 129).*

Selvom det antager en anden form, end det gør for de lavt uddannede, er et af de helt store diskussionsemner, også for de højtuddannede kvinder, hvor meget arbejdslivet bør fylde i forhold til familielivet. I interviewene bliver det hurtigt tydeligt, at kvinderne med lav uddannelse ikke oplever tidsklemmen slet så plagsom som kvinderne med høj uddannelse. Linnea (social- og sundhedsassistent) er rent faktisk den eneste af de lavtuddannede

kvinder, der tilkendegiver, at hun nogle gange finder det vanskeligt at få puslespillet mellem arbejde og familieliv til at gå op. Hun ville egentlig gerne arbejde mindre, men føler sig af økonomiske grunde nødsaget til at være på fuld tid:

"Et eller andet sted, så ville jeg ønske, jeg kunne gå ned på 30 eller 32 timer, men økonomien siger nej. Så siger alle godt nok: "Jamen det er jo et prioriteringsspørgsmål", og det ved jeg godt, men jeg ønsker jo heller ikke at skulle stå og sige nej til børnene evig og altid: "I kan ikke få dit" og "I kan ikke få dat" og "Vi kan ikke" og sådan noget ... Så jeg prøver på at vælge det der med, at jeg tager de 37 timer, og så må jeg sove om aftenen og så være noget, når jeg kommer hjem også. Men det er nogen gange svært at få det hele til at hænge sammen."

Selvom også mange af de højtuddannede oplever arbejds- og familielivsproblematikken som et spændingsfelt, er der ingen, der tilkendegiver, at de gerne vil arbejde på nedsat tid. Arbejdet fremstilles jf. tidligere som spændende og udfordrende, om end flere samtidig tilkendegiver, at de er bevidste om at sætte karrieren på vågeblus for en stund. Lone og Louise siger fx:

"Der kommer et tidspunkt, hvor jeg vil bruge flere timer på mit arbejde, men det er ikke nu." (Lone, ingeniør)

"Jeg har bevidst valgt at drosle ned for nogle af mine ambitioner på grund af mine børn og familielivet. Det er et bevidst valg kan man sige, så vi kan få det til at fungere godt. (...) Det er vigtigt for mig. Om min karriere bliver udsat, det er for mig ikke så vigtigt. Jeg vil hellere have de her år, hvor der bliver droslet lidt ned, end jeg vil have dem i den sidste ende. Så jeg kan sagtens forestille mig, at jeg er én, som kommer til at arbejde, til når jeg er mere end 65 år." (Louise, universitetsansat)

Alle de højtuddannede kvinder tilkendegiver uden undtagelse, at de fra tid til anden finder det vanskeligt at få arbejds- og familieliv til at balancere. Stort set alle kvinderne fortæller i

samme ombæring, at deres mænd arbejder meget, og at de godt kan synes, at det er svært at få de praktiske ender til at mødes i hverdagen. Et af de interview, hvor arbejdet fylder særligt meget i fortællingen, er interviewet med Merete. Merete arbejder som landinspektør og er meget glad for sit arbejde, og de udfordringer hun møder der. Hun siger, at hun ikke kunne tænke sig, at hendes arbejdsliv så anderledes ud, selvom hun indimellem finder det vanskeligt at få til at gå op med en hverdag med tre mindre børn. I stedet for at fokusere på de indbyggede konflikter og ambivalenser, der er indbygget i denne konstellation, vælger Merete imidlertid at fokusere på de positive gevinster ved arbejdet og den energi, det bringer med ind i familien. Hun siger bl.a.:

”Jamen, der er nogle gange, hvor jeg godt sådan kan mærke – men det er selvfølgelig også fordi, at så er jeg engageret i nogle andre ting, og så kan jeg godt mærke, at så er der måske nogle ting, som så kommer lidt i anden række, ikke. Men jeg synes egentlig i det store hele, sådan når man kommer til årets slutning, så synes jeg egentligt, at det balancerer udmærket. Det synes jeg faktisk. Men jeg tror også meget, at jeg også bare har accepteret at... altså, jeg vil ikke gå og have dårlig samvittighed over, at jeg for eksempel ikke kan bage boller og lave varm kakao til mine unger hver eneste dag året rundt, eller... Der har jeg det sådan lidt, at det kan jeg ikke, men jeg kan så give dem nogle andre ting. Og jeg tror også stadigvæk på, at når jeg er glad for at gå på arbejde, og trives bedst med det, så trives mine børn også med det.”

Som det også fremgår af citatet, søger Merete at forsikre sig selv (og mig) om, at der ikke er uopfyldte familiebehov. Ifølge Hochschild er dette en strategi, som særligt kvinder benytter sig af med henblik på at mestre konflikten mellem arbejds- og familieliv og mindske skyldfølelsen over manglende familietid. Hochschild kalder denne strategi for 'emotional askese', og mener at der er tale om en form for benægtelse, hvor forældreskabet vurderes efter, hvorledes børnene fungerer og ikke efter, hvor meget tid forældrene rent faktisk tilbringer med børnene (Hochschild 1997).

Også Marianne, som er projektleder og souschef i en større virksomhed, oplever, at det er

svært at få arbejds- og familielivet til at hænge sammen. Marianne fortæller, at hun tidligere arbejdede op til 60 timer om ugen, men at hun synes, at hendes arbejde tog overhånd. Målet er nu at *"kunne klare det på en 40-45 timer eller sådan noget"*, siger hun, og begrundet det med, at hun gerne vil have mere tid til familien og børnene. Marianne er glad for den erfaring og de succesoplevelser, hun har fået via sit arbejde, og ville ikke have gjort det anderledes, men samtidig pointerer hun, at det skal være slut med at arbejde så mange timer:

"Mit arbejde har fyldt meget igennem tiden. Man bliver for splittet. Du har hele tiden dårlig samvittighed, både over for ungerne og over for din mand. Du er der ikke hverken som mor eller ægtefælle. Ikke fordi ... de har jo mad, og de har det ene og det andet, og jeg sætter mig da også ned og holder øje med lektier – altså, det går jeg meget op i - men der har hele tiden været den der dårlige samvittighed. Det har der altså. Jeg vil aldrig op og arbejde i samme tempo igen."

Ifølge Ellingsæter er det kun for en lille del af befolkningen, at et regulært øget tidspres kan dokumenteres. Disse familier har til gengæld fået stor indflydelse og mere gennemslagskraft i den offentlige debat end befolkningen i øvrigt, og dermed kan man tale om, at det er middelklassens problemer, der dominerer den kollektive samfundsforståelse (Ellingsæter 2004). Også Dedning, Lausten og Andersen har for nylig konkluderet, at der er forskel på, hvordan spændingsfeltet mellem arbejds- og familieliv opleves. I deres undersøgelsen konkluderer de således, at lavtuddannede kvinder er mindre stressede og mindre utilfredse med balancen end højtuddannede (Dedning, Lausten & Andersen 2006). Begge undersøgelser fremhæver hermed det underkommunikerede klasseperspektiv, der ofte præger debatten omkring stress og spændinger i småbørnsfamilierne.

Moderskab i mange varianter

Joan oplever jf. tidligere moderskabet som en praktisk-moralsk identitet, som giver hende en forståelse af sig selv som et ordentligt menneske. At være en god mor og et ordentligt menneske er ikke det samme, men for Joan hører det uløseligt sammen (se også Bech-

Jørgensen 1994 samt McMahon 1995). Det er bl.a. ved at differentiere sig fra andre mødre, at hun tilskriver sig selv positive egenskaber og positionerer sig som en særlig mor (ordentlig, moralsk, omsorgsfuld, legende, etc.). Hun siger:

"Jeg gør mange ting med min søn i forhold til andre forældre. Forældre, de afleverer deres børn tidligt og henter dem sent, og så har de ikke tid til dem, for så skal de have lavet mad, og der skal handles ind. Jeg går hjemme, og gjorde jeg ikke det, ville jeg stadigvæk kun arbejde fire-fem timer, så jeg kan handle og få lavet nogle småting, inden han (sønnen, red.) kommer hjem."

- Og senere:

"Der er ikke ret mange forældre i dag – og det er lige meget om det er kvinder eller mænd – men der er ikke mange, der laver ting med deres børn i dag. (...) Jeg kan forstå, når man går på arbejde, og man bliver træt, og man bliver stresset. Jeg kan også høre det, når de er ude og handle, og de har ungerne med. Ungerne de skriger, fordi åh de skælder ud og råber af dem og sådan noget. Det bliver man faktisk lidt ked af at høre, fordi de skal være glade for, at de har fået dem. (...) Jeg har nok nogle forventninger til andre forældre. Jeg kan godt sidde sådan lidt og pege dem ud og sige, at "du burde ikke", "du burde ikke", "du burde gøre sådan, og du burde gøre sådan", osv. Altså, det er nok ikke de andre, det tror jeg ikke, altså jeg har det mere med at sige, jamen "Kom ud". Jeg ville da ønske alle forældre gad komme ned på legepladsen og være bare en time sammen med os andre."

En del af Joans historie, og forklaringen på, at det er så vigtigt for hende at skabe sin egen familie, er, at hun har haft en til tider barsk opvækst. Moren var kun 18, da hun fik Joan og faren beskrives som lidt af en charlatan med mange kvinder og en del børn rundt omkring. Joan er ikke særlig gammel, da moren og faren går hver til sit. Hun beskriver sin barndom som værende præget af uro og svigt, og hun understreger flere gange, at hun ønsker at give

sin søn en helt anden type opvækst. I løbet af interviewet tager Joan flere gange afstand fra sin mors måde at være mor på. Et eksempel skal vi se i følgende interviewuddrag, hvor hun konstruerer en modsætning mellem sin mors ustabile moderskab/løs-på-tråden kvindelighed og sit eget stabile moderskab/respektable kvindelighed:

"Jeg tror bare, hun (moren, red.) er mere til fest og farver og mere på den side, at der skal være gang i den, og der skal ske noget, og det kommer i første række, hvor jeg er meget mere hjemmetypen. Jeg har aldrig gået i Jomfru Ane Gade. Jo, jeg har måske været der et par gange, men det har ikke sagt mig noget. Jeg har været mere hjemmemenneske, mere tryghedsnarkoman. Jeg har også haft den samme mand i 12 et halvt år, inden vi gik fra hinanden. Hun har jo haft 10.000 mænd, inden jeg overhovedet var blevet 18. Altså, sådan følte jeg det lidt, ikke. Jeg er sådan mere tryghedsmenneske, stille og rolig, og hygge, familie og lave nogle ting. Så der er vi rigtig forskellige."

For Joan er en bestemt form for kvindelighed og en bestemt variant af moderskabet vigtige markører, når det kommer til at opbygge en positiv selvidentifikation. Hun fremhæver gerne sig selv og sine værdier på bekostning af andre. Selvom Joan for så vidt lever op til de kriterier, som andre jf. tidligere, knytter til det dårlige moderskab (hun er enlig, arbejdsløs og bor i et mindre attraktivt område af Aalborg), ser hun ikke sig selv på denne måde. Ifølge Skilbrei kan dét at erkende, at man har en lav position i samfundet, målt efter objektive kriterier, give en subjektiv erkendelse af det samme, eller det kan danne basis for etableringen af alternative værdisystemer. Inspireret af Skilbrei kan man tale om, at Joan 'spiller på' sin kvindelighed og dermed mobiliserer en form for klassebaseret modmagtsstrategi. Man kan også vælge at betragte dette som en form for iscenesættelse. I tråd med Butler kan man således tale om, at Joan tager udgangspunkt i en forståelse af, hvad 'man' gør og bør gøre, når man er kvinde – i en forestilling om, hvordan 'køn' skal gøres. Det faktum, at Joan er en ordentlig og tilstedeværende mor, tager brodden af forskelle mellem hende og dem højere oppe på den sociale rangstige: *"De 'over' kan kanskje kjøpe all verdens fine ting til barna sine, men de kan ikke kjøpe tid"* (Skilbrei 2005a: 60).

Når det kommer til ambitioner og drømme på børnenes vegne, er der stor forskel på de interviewede kvinder. Særligt for de kvinder, der har en kort uddannelse bag sig, synes forholdet til skoleliv og uddannelse at være afdæmpet. Mens flere af middelklassekvinderne ikke lægger skjul på, at de gerne ser, at deres børn får en uddannelse, fremhæver flere af arbejderklassekvinderne i stedet, at det for dem er vigtigst, at børnene har det godt og er glade i skolen. Margit, der er kantineassistent og Ingerlise, der er dagplejemor, siger fx:

Margit: *"Bare de (børnene, red.) er lykkelige. Bare de har det rigtig godt med det, de laver. Altså, det er det, der betyder noget, det er sådan set ligegyldigt, hvad det er. (...) Bare hun trives godt med det, hun er i gang med, og at hun klarer sig godt i... ja lige nu, der er det jo folkeskolen, ikke også. Så kigger vi sådan set ikke længere alligevel, overhovedet ikke".*

Ingerlise: *"Det er da selvfølgelig vigtigt for mig, at han klarer sig i skolen, men jeg tænker faktisk mere på det sociale. Der synes jeg, at det er særligt vigtigt, at han klarer sig godt. Jeg bliver selvfølgelig ked af det, hvis han kommer hjem en dag og græder og siger, der er ikke nogen, der gider og lege med mig, det er jo klart, det gør jo også ondt på mig. (...) Jeg synes, at det sociale er lige så vigtigt. Det er lige så vigtigt, at han er god til at være sammen med sine kammerater og god til at lege med dem, som det er, at han er god til at læse, synes jeg".*

At Margit og Ingerlise, ligesom flere af de øvrige arbejderklassekvinder, fremhæver, at de bare ønsker, at børnene er glade, stemmer overens med, hvad Skilbrei også finder i sit studie. Om sine informanter skriver hun således, at de sjældent artikulerede *"ønsker om at deres egne barn skulle bli sosialt mobile, ofte sa de ting som at de var glade for at barna hadde skikket seg bra dvs. ikke falt nedover"* (Skilbrei 2005: 64). Også Walkerdine, Lucey og Melody har tidligere fundet samme tendens og konkluderer i den forbindelse følgende:

“Happiness is a construct for the working class parents in relation to their anxieties about their own and their children’s failure. We would argue that their primary concerns of wanting their children to be happy at school was for some working class parents a response to extremely difficult but often unconscious feelings about their own unhappiness” (Walkerdine, Lucey & Melody 2001: 131).

I forlængelse af, at flere af de arbejderklassekvinder jeg interviewer, fremhæver, at de bare ønsker at deres børn er glade i skole, og at de så vidt muligt tager en dag ad gangen, understreger flere også, at de ikke ønsker at presse børnene. Knyttet til dette er en implicit afstandtagen til de (middelklasse)forældre, som stiller krav på børnenes vegne, og har ’ travlt med at gøre dem til små stjerner’. Margit siger fx: *”Jeg vil ikke sige, ”Maja ved du hvad, nu skal du stramme dig an, fordi du skal i gymnasiet”. Det kunne jeg ikke drømme om. Overhovedet ikke”*, mens Ingerlise og Joan siger:

Ingerlise: *”Jeg har ikke nogen plan for dem. Selvfølgelig vil jeg gerne, at de får en uddannelse, men jeg vil ikke pace dem. (...) Jeg vil selvfølgelig støtte dem i de valg, de nu måtte vælge, og råde dem og vejlede dem, så godt jeg kan, hvis de vil have det, men jeg vil ikke tvinge dem til noget. Tiden må vise, hvad de gerne vil, og altså... ja sådan er det”*.

Joan: *”Altså, selvfølgelig vil jeg da ønske, at det går ham (sønnen, red.) godt i skolen, og at han følger med i skolen og ikke bliver en af de der, der sidder i Jomfru Ane Gade hver torsdag, og pjækker fra skole hver anden dag, vel? Men jeg har det også sådan, at jeg ikke vil have forventninger til ham, for der ikke er noget værre, end hvis man kommer hjem med et ottetal, og ”Nå, fik du ikke mere end det?”. Helt ærligt. Altså, det gider jeg ikke. Det skal gå, som det går, og så må han så finde ud af, hvad er, han gerne vil. Og det skal heller ikke være sådan, at når han går ud af skolen, så tvinger jeg ham til at gå i gymnasiet, fordi et eller andet sted har jeg det også sådan, jamen hvad skal han så bruge*

det til, hvis nu han finder ud af, at det slet ikke lige var den vej, han ville gå? Så vil jeg da næsten hellere sige til ham: "Jamen så gå ud og arbejd forskellige steder og prøv det af, og så find ud af, hvad du gerne vil. (...) Jeg vil ikke have høje forventninger om, at "Nu skal du blive læge, fordi uha de tjener mange penge, og det er rigtig fedt", eller et eller andet. Nej, det må han selv helt bestemme. Fordi jeg tror, at det er manges fejl... at de gerne vil have, at deres børn skal være stjerner."

Særligt Joan synes at have det ambivalent, når det kommer til sønnen og hans fremtidige skolegang. Hendes egne erfaringer fra skoletiden, og de erfaringer hun efterfølgende har gjort sig på arbejdsmarkedet, gør, at hun er tilbageholdene i forhold til at have uddannelsesrelaterede ambitioner på sønnens vegne. Hun er splittet; på den ene side ønsker hun, at det skal gå ham godt – bedre end det er gået hende selv i hvert fald. På den anden side kan hun ikke overskue, hvis han skiller sig for meget ud og dermed bliver for forskellig fra hende selv. Hun siger først:

"Selvfølgelig vil jeg da ikke ønske, at han (sønnen, red.) sidder hjemme på bistan i mange år, som jeg har gjort, og ikke laver en skid. Det vil jeg da ikke... Altså det vil jeg da være ked af. Og der vil jeg da også se, om jeg ikke kan hjælpe ham på en eller anden måde videre eller sådan noget."

- Og tilføjer senere:

"Altså, jeg blev ked af det, da han som 3½-årig begyndte at stave sit navn, fordi jeg tænkte: "Hold da op, jeg gider bare ikke have sådan et barn, der – når han skal i skole – faktisk burde gå i femte klasse". Altså, det ville jeg være ked af. Selvfølgelig er det rart nok, at han lærer nogle ting, men det skal være på hans præmisser; det skal være når han har lyst. Jeg vil ikke presse ham til noget som helst."

I modsætning til Joan lægger Marianne, der er projektleder og souschef, ikke skjul på, at hun har ambitioner på sin søns vegne og gerne presser ham. Marianne ønsker at formidle vigtigheden af uddannelse og hårdt arbejde, og ser det som sin fornemmeste rolle at fungere som vejviser for sønnen. Hun fortæller bl.a.:

"Jeg håber da, at jeg er en god mor. Motiverende, en inspirator. (...) Det er vigtigt for mig, at jeg kan være med til at give vores børn det samme liv, som vi har haft med hensyn til det økonomiske, og hvis vi skal det, altså hvis vi skal kunne det, eller børnene skal kunne det, så skal de altså også have en stilling, hvor der er mulighed for at tjene nogle gode penge, og det er ikke kassedame i Super Brugsen eller bibliotekar, det er det ikke. Det er vigtigt for mig. Men det er også vigtigt for mig... altså, jeg ved også godt, at det selvfølgelig skal være børnene selv, der bestemmer, og jeg skal også indrømme, at jeg nok presser vores børn lidt: "Nu skal du lave dine lektier", eller "Kan du så komme i gang" eller "Du kan nok forstå" og "Det kunne være rigtig godt, hvis du gik den vej, det ville være rigtig fornuftigt", og "Du har de og de interesser, og du er glad for at tegne og regne", og sådan nogle ting og sager."

- Og tilføjer senere:

"Jeg kunne godt ønske for ham (sønnen, red.), at han blev bygningsingeniør. Det kunne jeg godt ønske. Han er interesseret i det - arkitektur, huse, broer og bygninger - og han er utrolig dygtig matematisk. Han er faktisk i det hele taget god bogligt, og han kunne både læse, regne og stave inden han kom i skole. Det har vi selvfølgelig også været med til. Han kom da forholdsvis hurtigt bag ved en computer, og det var typisk ... jeg vil nok sige, at jeg tog den pædagogiske hat på dengang. Da jeg i sin tid skulle sætte ham ind i sådan nogle ting, så var det med Pixeline og alle de her ting; det var de rigtige værktøjer, han fik og brugte."

Kontrasten mellem Joan og Marianne er stor. Hvor Joan bliver ked af, at sønnen som 3½-årig kan skrive sit eget navn, og understreger, at hun aldrig kunne finde på at presse ham, fortæller Marianne med stolthed, at hendes søn som 6-årig både kunne læse, stave og regne, og at hun gerne presser på, motiverer og øver med ham, så han hele tiden bliver bedre og bedre. Med reference til Gillies (2007), kan man tale om, at variationerne i henholdsvis Joan og Mariannes måde at udforme forældreskabet på er klasserelaterede. Gillies begrebsliggør, inspireret af Bourdieu, forældreressourcer målt i henholdsvis økonomisk, social, kulturel og følelsesmæssig kapital. Ifølge Gillies investerer forældre med adgang til middelklasseressourcer (såsom penge, socialt netværk og legitime kulturelle kundskaber) aktivt i deres børns uddannelse med henblik på at videregive magt, fordele og privilegier, mens arbejderklasseforældre i højere grad involverer sig følelsesmæssigt og praktisk i at hjælpe deres børn med at overkomme ulemper og udfordringer; noget, der i langt mindre grad optager børn og forældre fra middelklassen. Gillies finder, at forældre med rødder i middelklassen i vid udstrækning fremhæver deres børn som unikke, individuelle og intelligente – som børn, der skiller sig ud og er særlige – i modsætning til arbejderklasseforældrene, der snarere fremdrager, at deres børn klarer at følge med ('stay out of trouble') og evner at være gode kammerater. For arbejderklasseforældre er det, konkluderer Gillies, vigtigt at understrege, at deres barn *ikke* skiller sig ud og er særlige (underforstået problematiske og besværlige). Hun forklarer dette på følgende måde: *"Most of the working-class mothers had little to gain and much more to loose from emphasising their own or their children's exceptionality as more privileged middleclass parents do"* (Gillies 2007: 144) (se også Gillies 2005).

Også Byrne (2006) har beskæftiget sig med klasserelaterede variationer i forhold til moderskab. Hun mener, at kvinder i deres praksis som mødre konstant må forholde sig til 1) til tider konkurrerende diskurser afledt af deres egen barndom og nuværende situation, 2) samfundsmæssige normer som de præsenteres af artsfæller, professionelle omsorgsudøvere og andre omkring dem, 3) de ressourcer som de har til rådighed og ikke mindst 4) tiltag og krav fra den vifte af offentlige institutioner, som barnet er i kontakt med, bl.a. uddannelsessystemet. Byrnes pointe er, at middelklassekvinder er langt bedre klædt på til at indgå i denne form for dialog. Samme konklusion drager også Reay i bogen

Class Work. Mothers' Involvement in their Children's Primary Schooling (1998a). I Reays analyse af en række mødres involvering i deres børns skolegang, fremhæver hun således den magtesløshed og bekymring, der kendetegner en arbejderklassehabitus i modsætning til den fortrolighed og selvsikkerhed, der kendetegner en middelklassehabitus. Hun konkluderer i den forbindelse følgende: *"acting in their child's best interest's inevitably means middle-class mothers acting simultaneously against the interest of the children of other, less privileged, mothers"* (Reay 1998c: 197).

I interviewet med Heidi fortæller hun, hvordan nogle af de andre forældre – middelklasseforældrene - stiller fornuftsstridige krav til skolen. Heidi synes, at de har urimelige forventninger og fokuserer for meget på deres eget barn og mindre på klassen som et socialt fællesskab, hvor alle må tage hensyn og indordne sig, og hvor ingen kan forvente at få særbehandling. Hun siger videre:

"Jeg synes egentlig ikke, at de krav, som de forældre stiller, passer sammen med, at der skal være mange børn sammen. Egentlig synes jeg, det virker meget bøvl. Jeg har siddet i forældrerådet i den ene klasse, og de der forventninger, de har til, hvad man liiiiige kan arrangere at gøre til sådan et forældrearrangement, og 'det gør da ikke noget, at der er en brugerbetaling på 150 kroner pr. familie' og sådan noget ... altså der stjeler jeg lidt. Selvfølgelig har vi da de 150, men der er altså nogen, der ikke har, og vi skal ikke udelukke dem, fordi de ikke har muligheden."

Også Marianne tager afstand fra forældre, der kun har blik for deres eget barn. Hun fortæller bl.a., at det irriterer hende grænseløst, når nogle forældre fx går højt op i, om deres lille prins eller prinsesse nu får spist madpakken eller ej. Hun siger bl.a.:

"Jamen, så tænk dig dog om mand"; sådan kan jeg bare tænke. Hvis de er sultne, skal børnene nok spise deres madpakke. (...) En skole er jo også en virksomhed, der skal drives. (...) Jeg siger ikke noget under

mødet, men jeg kan godt gå fuldstændig amok bagefter. Altså ikke over for nogen af dem, men når jeg kommer hjem.”

Både her og på andre tidspunkter i interviewet siger Marianne videre, at hun *”ikke er så social”*, hvilket jeg ikke kunne lade være med at undre mig over, da hun for mig at se netop fremstod social al den stund, at hun både var utroligt imødekommende, snakkende og interesseret. Da jeg efterfølgende læser interviewet igennem, får jeg dog en fornemmelse for, hvad hendes udtryk/vending kan dække over; bl.a. hæfter jeg mig ved, at Marianne i interviewet netop beskriver nogle af de andre forældre som sociale – det er forældre, der bor i et andet kvarter end Marianne og hendes mand; et kvarter *”hvor de er meget mere sociale, eller hvor det betyder meget, at moren går hjemme, eller er dagplejemor, sådan nogen ting”*. Det er netop forældre som disse, som Marianne føler, er anderledes end hende selv, og som går op i nogle helt andre ting end hende, hvilket hun bl.a. bliver konfronteret med, når der er forældremøder. I forhold til forældremødet modsætter Marianne det at være social med det at være målrettet og faglig. Hvor de sociale går op i, hvorvidt børnene får spist deres madpakke, går Marianne op i sønnens udvikling og faglige niveau, hvilke prøver han nu skal igennem, etc. Samtidig hæfter jeg mig ved, at Marianne understreger, at hun aldrig kunne finde på at tage en diskussion om de forskellige holdninger, som præsenteres på forældremøderne. Selvom det irriterer hende, og selvom hun skælder ud og *”går amok”*, når hun kommer hjem, forholder hun sig tavs på møderne. Jeg mener, at man her kan ane Mariannes arbejderklassebaggrund, og finder det nærliggende at drage en parallel mellem Marianne og én af kvinderne i Reay’s studie, om hvem hun skriver:

”The lack of fit between a habitus still powerfully influenced by her working-class past and the middle-class field of education generates a lack of confidence and a sense of incapacity. Although Christina no longer displays ‘the resignation of the inevitable’ (Bourdieu 1984: 372) characteristic of working class habitus, she still lacks the ‘self-certainty’ of middleclass habitus (Bourdieu 1984: 66)” (Reay 1998b: 270).

Som det også har fremgået af dette kapitel, er der klasserelaterede variationer i moderskabets udformning. Idealer om forældreskab er ikke neutrale, men indgår i en stadig kamp om magt og kulturelt hegemoni (se også Lareau 2003). Alligevel er det, som jeg også var inde på i et tidligere kapitel, sjældent, at de ofte implicite hierarkiseringer, som er indbygget i de gængse kategoriseringer af forældreskabet, bliver problematiseret. De såkaldte traditionelle praksisser (arbejderklassens praksis) positioneres næsten altid som dårligere end såkaldte moderne ligestillede praksisser (middelklassens praksis).

Parforhold, kønsarbejdsdeling og moderne ligestillingsidealer

Parforhold og familie har været centrale temaer i kønsforskningen. I dagens forskning er magt, arbejdsdeling og ligestilling nøgleord. I de interviewedes fortællinger kommer talen om disse centrale termer imidlertid mere naturligt på banen hos nogle end hos andre. Det viser sig hurtigt, at kvindernes forhold til bl.a. samliv og husarbejde har en række symbolske betydninger, som hænger tæt sammen med det forhold, kvinderne har til det moderne ligestillingsprojekt. Forventninger til og forestillinger om ligestilling viser sig således i talen om, hvordan kvinderne synes, at man skal leve sammen, hvordan livet skal udformes, og hvad de længes efter.

I samfundet, som vi kender det i dag, er øget ligestilling et ideal for mange, men samtidig er det vigtigt at være opmærksom på, at ikke alle kvinder nødvendigvis i samme grad har været med i den modernisering af kvinders liv, som har pågået og fortsat pågår (Sørensen 1999). Reelle forskelle i kvinders livssituation skaber forskelle i holdninger, engagement og vilje og medfører tilsvarende, at forskellige strategier aktualiseres (Skilbrei 2004). Kontrasten synes at være særlig stor mellem på den ene side middelklassens veluddannede kvinder og på den anden side de lavest uddannede kvinder fra arbejderklassen. Man kan i tråd med Nielsen og Rudberg (2006) tale om, at disse kvinder indtager forskellige typer af 'feministiske positioner' forstået på den måde, at de har forskellige vinkler og udviser forskelligt engagement. At forholde sig til ligestilling, er dog noget, ingen af dem kommer udenom. Martinsson skriver således: *"Jämställdhet är ett av nutidens ständigt återkommande och tvingande resonemang, omöjligt att undvika och ett måste att förhålla sig till"* (Martinsson 1997: 84).

Den moderne norm om ligestilling mellem kønnene og de diskurser, som knyttes hertil, griber ind i hverdagslivet, også hos de kvinder, jeg har interviewet. For nogen er ligestilling ikke noget stort tema i fortællingen, for andre fylder det mere. Nogen mener, at der er et stykke vej igen, andre at ligestillingen allerede er gået for langt. Viljen til ligestilling er med andre ord forskellig, og flere af kvinderne fremstår som ambivalente. Forklaringen på dette fænomen er, at kvinderne, som det også har fremgået af de forrige afsnit, har vidt forskellige muligheder for at individualisere de gældende kulturelle konventioner, ikke bare om ligestilling, men også om kvindelighed, moderskab, heteroseksualitet og samliv.

Da jeg interviewer Margit (kantineassistent) kontrasterer hun sin egen opnåede ligestilling og måde at leve på med sine forældres. Man kan tale om, at hun, som vi også så det ved Andrea og Bente (jf. afsnittet 'Nye betingelser for kvindeliv. To generationshistorier'), konstruerer en modsætning mellem sin mors gammeldags kvindelighed og sin egen moderne kvindelighed: *"Min mor endte jo med at være hjemmegående (...) Når min far han var på arbejde, jamen så syede hun og lavede tøj og sådan nogle ting. Der er jeg jo helt forskellig, fordi jeg går på arbejde og kommer hjem og så passer hus og hjem og sådan."* Selvom Margit selv opfatter sig som forskellig i forhold til sin mor, fremstår hun ikke som særligt optaget af ligestilling og kønsarbejdsdeling. Den eneste forskel på hende og moderen er, at Margit er udearbejdende. Hvad angår organiseringen af familielivet og opgavefordelingen synes ikke meget at have ændret sig. Margit fortæller:

"Det er min mand, der laver huset, og det er ham, der laver det håndværksmæssige, fordi det er jeg ikke sikker på, jeg ville være særlig god til. Altså, vi gør det, vi egentlig er bedst til hver især uden at være alt for rødstrømpe og sådan. Jeg tror egentlig, vi klarer det meget godt ved at fordele det på den måde. Jeg tager mig af madlavningen og sådan noget, fordi jeg har ikke lyst til at ...altså, det er jeg bedst til, ikke også?"

Selvom Margits mand pga. aften- og nattearbejde går hjemme i dagtimerne, mens Margit og børnene er væk, står han ikke for nogen af de huslige pligter. Margit forklarer, at det er

begrænset, hvor meget han kan få lavet i løbet af ugen, fordi han skal være veludhvilet. Hun virker ikke irriteret over hans manglende indsats og giver klart udtryk for, at hun ikke har forsøgt på eller planlægger at forsøge at ændre på fordelingen. Margit mener, at kvinder og mænd er forskellige af sind og har forskellige evner. Hjemme ved dem tager de sig af det, de hver især er bedst til, og denne fordeling har aldrig været årsag til konflikt, understreger hun. Hun lægger samtidig ikke skjul på, at hun tager afstand fra det moderne ligestillingsprojekt, og at hun betragter kampe og diskussioner om den slags som lettere barnagtige og fjollede. Det er ikke besværet værd, og 'man' skal ikke spille sin tid på den slags ubetydeligheder, fx siger hun: *"Det der med toiletbrættet og sådan, det er vi altså vokset fra. Og hvordan man klemmer på tandpastatuben, det gider vi altså heller ikke spille tiden på. Sådan nogle småting der, det er spild af tid; det skal man ikke ødelægge sit liv med."* Margit er stolt over at være kvinde på den traditionelle måde. Jeg gætter på, at hun slet ikke havde ventet sig en mand, som hjalp til hjemme, og i hvert fald er det tydeligt, at hun heller ikke har forsøgt at forme ham i den retning. Når Margit er afvisende over for det moderne ligestillingsprojekt, handler det bl.a. om, at hun ikke oplever, at der bliver taget nok højde for kønnenes særart. For Margit handler det ikke så meget om fordelingen af en mængde opgaver, men i høj grad også om parrets bekræftelse af hinandens identitet som kvinde og mand (se også Haavind 2000b). Ved at betone kvinders og mænds forskelligheder, får Margit gjort det klart, at hun ikke er for ligestilling, som hun forstår som en form for ensretning af kønnene. Samme tendens finder Skeggs også i sit studie. Her forbinder arbejderklassekvinderne i høj grad feminisme med bedrevidende og moraliserende middelklassekvinder, *"who are determined to spoil the fun, miss the joke and see sex as degrading for women"* (Skeggs 1997: 146). Netop denne gruppe kvinder er det ikke ønskværdigt at blive sat i bås med, og derfor bliver det nødvendigt at fremhæve, at sådan er man ikke selv (se også Sværke 2005 samt Christensen 2008).

Heidi (gartner) er i udgangspunktet for ligestilling. Hun tilslutter sig idealet om, at kvinder og mænd bør dele ansvar og opgaver lige i familien. Det er vigtigt for hende at leve på en anden, og langt mindre traditionel måde, end hendes forældre. Hun fortæller:

"Jeg har forsøgt ikke at komme til at ligne min mor, fordi jeg altid egentlig har syntes, at min mor og far var lidt for gammeldags i det her

med, at far tjener penge, og så var far også familiens overhoved, og det var far, der måtte få tre frikadeller, og vi andre måtte kun få halvanden. Så på den måde har jeg egentlig ikke ønsket at være som mine forældre. Min far har også været den, der ikke brød sig om make-up for eksempel, så min mor måtte ikke gå med make-up og hun måtte ikke farve sit hår, for der var ingen grund til, at... Nu var hun jo gift, og så skulle hun jo ikke gå og gøre sig lækker for andre.”

I lange perioder gør omstændighederne, at Heidis mand er meget ’på’ derhjemme. Fordi hun er gartner og må indrette sig efter henholdsvis højsæson og lavsæson indenfor branchen, skiftes de til at være primus motor på hjemmefronten. Selvom Heidi har som hovedmål for sin egen hverdag og sit eget parforhold, at de skal være lige, føler hun ikke altid, at det er muligt at gennemføre – hun oplever i hvert fald indimellem at falde igennem i forhold til sine egne idealer og føler sig også splittet. Hun siger bl.a.:

”Jeg kan godt mærke, at jeg ender der lidt alligevel (i et traditionelt kønsrollemønster, red.). Det er svært at modstå og dybest set, så har jeg måske heller ikke noget imod det (...) Jeg glad for, at jeg ikke ligner mine forældre, men jeg kan også godt mærke, at vores familieforhold bare kører langt bedre i den periode om vinteren, hvor jeg går hjemme og gør de ting, min mor gjorde; går hjemme og holder huset og udtænker, hvad vi skal have til aften og sørger for at tøjet er vasket, så vi har tid til at være familie og være sammen, når Lars Peter kommer hjem fra arbejde. Så kører tingene altså bare så meget bedre.”

I forlængelse heraf siger Heidi først, at hun er ligeglad med, om det er hende eller manden, der skal gå hjemme. Det er ikke dét, der betyder noget; mere det, at der er en nærværende voksen forælder, som har tid til at tage sig af børnene, når de kommer hjem fra skole. Umiddelbart bagefter konstaterer hun dog, at hun et eller andet sted måske alligevel mest er til den traditionelle version: *”Jeg kan godt mærke, at der er jeg nok mest til de gamle kønsrollemønstre; at mor skal stå hjemme i køkkenet og sørge for, at der dufter lunt og lækkert.”*

Når det kommer til at studere adfærd og praksis i samliv og familieliv, må det ikke overraske os, bemærker Haavind, at de mennesker vi studerer, snakker med flere tunger: *”Det er fullt mulig både å ønske en form for bevegelse i den retning kulturens idealer tilsier, og å fremholde alt som gjør dette vanskelig, eller til og med uhensigtsmessig å gjennomføre i ens eget tilfelle”* (Haavind 2000: 189). Man kan sige, at Heidis personlige ligestillingsvariant bliver til i spændingsfeltet mellem lyst og pligt, mellem ideal og realitet, mellem indre og ydre omstændigheder. Hun drømmer på den ene side om hjemmebag, om de gamle værdier, og om at kunne være der for børnene og manden, mens hun på den anden side synes, at kvinder og mænd bør være ligestillet - og i øvrigt har de slet ikke råd til, at hun går hjemme. At Heidi både ønsker at være en nærværende mor, der står i køkkenet og sørger for, at huset dufter lunt og lækkert, og samtidig en ligestillet, selvstændig og udearbejdende kvinde, illustrerer, at *”endrede betingelser for kvinneligheten ikke utelukker at ’tradisjonell’ kvinnelighet fortsatt gir tilfredsstillelse”* (Skilbrei 2005b: 47).

Joan (langtidssygemeldt, uddannet receptionist) oplever normen om ligestilling som en mere eller mindre uønsket proces, der er umulig at stoppe. Som hun ser det, er det den udearbejdende karrierekvindes norm, og hende hverken kan eller vil hun identificere sig med. Joan tænker på børnene - og kvinder som hende - som en slags ofre for den kulturelle moderniseringsproces og drømmer om gamle dage. Hun siger bl.a.:

”Førhen gik moren hjemme, og der var hygge med børnene. Altså, der bagte de sammen og var ude og tage vand op af brønden sammen og gjorde en masse ting sammen. Og samfundet er blevet sådan i dag, at det er blevet så dyrt at leve, og det er blevet så dyrt at have sine børn passet, så hvis du ikke arbejder begge to, så har du ikke råd til at have børn, og det synes jeg er forkert, fordi det er lige før både faren og moren skal arbejde 50 timer om ugen for at få det hele til at fungere, og det gør selvfølgelig, at forældrene ikke har overskud. (...) Det bliver jo ikke bedre af, at man går på arbejde og kommer hjem, og så skal man handle og spise, og ungerne skal i seng og de skal i bad og sådan noget. Altså, alting går meget hurtigt i dag, og jeg synes samfundet skruer det

forkert sammen (...). Jeg kan godt tænke lidt tilbage på dengang, hvor mødre de gik hjemme med børnene, og alle mødtes ude på legepladsen og hyggede sammen og sådan noget. Det kunne jeg måske godt bruge, for børn har brug for at være lidt mere sammen med deres mødre. (...) Men alligevel nej, det er altså også godt nok (at samfundet er som det er, red.), fordi et eller andet sted, så havde mænd måske også brug for at finde ud af, hvor hårdt det egentlig er at have børn og passe børn, og hvor hårdt det samtidig er at skulle handle og gøre rent og lave mad og alt sådan noget. Det er hårdt. Og samfundet er... Det bliver aldrig sådan igen. Du kan ikke gå tilbage. (...) Altså der skal mange penge for at leve i dag; det bliver svært at få igen. (...) Det kan slet ikke lade sig gøre, overhovedet ikke. Vi kommer aldrig tilbage.”

Joan kan ikke forstå sig selv gennem ligestillingsræsonnementet. Det kvindelighedsprojekt, hun står i og ønsker at blive identificeret med, udelukker en klar alliance med bestemte typer af kvinder. I interviewet siger hun, at det er en selvfølge, at kvinder og mænd skal tjene det samme, og at kvinder skal have de samme rettigheder, men flere gange modererer hun sådanne udtalelser med påstande om, at kvinder trods alt er anderledes end mænd, og at de derfor ønsker sig andre ting (se også Skilbrei 2003). Joans indstilling til kønsarbejdsdeling og ligestilling er uløseligt knyttet til hendes identitet som mor. Som jeg allerede har været inde på tidligere, spiller køn i hendes fortælling en særlig rolle, hvilket især viser sig både i måden, hvorpå hun jf. tidligere positionerer sig selv som mor (ordentlig, moralsk, omsorgsfuld, allestedsnærværende, legende, etc.) og i måden, hvorpå hun tilskriver sig selv positive egenskaber ved at differentiere sig fra andre mødre (mødre som afleverer tidligt og henter sent, ikke har tid til børnene, stresser og mangler overskud, etc.). Når Joan drømmer om gamle dage og har en ambivalent tilgang til det moderne ligestillingsprojekt, handler det om, at hun dybest set ikke ønsker at give afkald på de huslige pligter; at kunne tage vare på hjemmet, manden og barnet er hendes styrke og kilde til værdighed (jf. også Skilbrei).

For Andrea (konsulent) er ligestilling en vigtig del af et parforhold. Hun mener, at hun selv og hendes generation ikke er nået frem til rigtig ligestilling mellem kønnene endnu.

Kvinder og mænd er mere ligestillede nu end tidligere, men der er et stykke vej igen. Hun fortæller, at hendes mand *"godt kan tage støvsugeren en sjælden gang"*, men i bund og grund oplever hun, at det er hende, der fungerer som primus motor. Da jeg under interviewet spørger, om denne arbejdsdeling har været årsag til konflikt, eller om det bare er blevet sådan, svarer hun:

"Det er bare blevet sådan. Men det er også fordi, at jeg har det sådan, at hvis han ikke gør det, så gør jeg det selv. Jeg gider slet ikke tage den konflikt. Så er det nemmere bare at gøre det selv. Så har jeg det sådan, at engang imellem er det dråben, og så kommer der tordenvejr. Ikke hele tiden, men så lige engang imellem, så er det lige dråben, og så puster jeg mig lige op."

Selvom Andrea oplever, at hun og hendes mand ikke er ligestillet, når det kommer til fordelingen af de daglige gøremål, formidler hun ikke dette som et egentligt problem. I stedet fremstiller hun det som om, at det mest er et spørgsmål om, at hun ikke har gidet 'gøre noget ved sagen'. Under alle omstændigheder virker det som om, at ligestillingsræsonnementet for Andrea tilbyder sig som en slags kulturel ressource, som en sammenhæng, gennem hvilken hun begriber sig selv som selvstændig og agerende.

Helene (sygeplejerske) fortæller ligesom Andrea, at det er hende, der tager den største tørn på hjemmefronten. Hun er imidlertid utilfreds med fordelingen og har derfor valgt at tage kampen op. Helene fortæller, at det i dag er sådan, at hun står for huset, mens hendes mand står for haven. Sådan er den skarpe arbejdsdeling i hvert fald blevet i år, og Helene betragter det som et mindre eksperiment. Hun har igennem mange år kæmpet for en mere ligelig fordeling af arbejdsopgaverne på hjemmefronten, men synes ikke rigtigt, at hun har haft held til at få sin mand til at deltage. Derfor har hun i år besluttet, at han må prøve at mærke på egen krop, hvad det vil sige at være alene om en opgave. Hun fortæller:

"Jeg har huset, og han har haven. (...) Da vi fik ungerne, syntes jeg jo han skulle hjælpe mere til herinde, men det blev aldrig til noget. Så i år,

der holder jeg hårdt på, at jeg ikke har noget med haven at gøre, selvom jeg synes det er træls, for jeg elsker jo min have. Han siger ”Uha, hvor er der meget ukrudt ude i haven i år”, og uh han pruster, men det er der ikke noget at gøre ved, så må han jo selv finde ud af det. Så må han jo se, om han gider hjælpe til herinde til vinter.”

Hvor både Andrea og Helene fremstiller sig selv som primus motor i forhold til de huslige pligter, gør Anne Sofie (informationsmedarbejder) det modsatte. I første omgang siger hun, at de huslige pligter er nogenlunde ligeligt fordelt mellem hende og ægtefællen, men samtidig fortæller hun, at hendes mand indimellem udtrykker utilfredshed med fordelingen. Selv er hun tilfreds med den 'ordning', de har etableret. Hun fortæller:

”Det er primært ham, der laver mad, og så ordner jeg vasketøjet, og jeg vasker op, og så rengøringen den deles vi om. Så det er sådan meget lige.. Man kan ikke sige, at det er mig, der står for det meste og er huslig to timer efter arbejde, når jeg kommer hjem. Der deles vi om det. (...) Nogle gange er han da træt af, at han altid laver mad, men jeg er vild med, at han laver mad [griner]. Det kan vi godt skændes lidt om nogle gange. Men så har jeg det sådan, at hvis han alligevel ikke er tilfreds med det mad jeg laver, jamen så er det da meget nemmere, at han selv laver det. Han er til gengæld ikke så god til det der med vaskemaskinen, og han går ikke ned af sig selv og starter den, så det skal jeg sige til ham. Så derfor så synes jeg, at det er meget smart, at det er fordelt sådan. Han går altid selv ud og laver mad, og jeg går altid selv ned og ordner vasketøjet, og så håber jeg bare, at han ikke brokker sig for meget [griner].”

Også Lisa (overlæge) er på samme måde som Anne Sofie ret kontant i sine udmeldinger. Da jeg spørger hende om, hvordan de fordeler de huslige pligter hjemme hos dem, svarer hun: *”Jeg har sagt, at jeg gør ikke rent. Hvis der skal gøres rent, så skal vi have en rengøringsdame, ellers så må Mogens gøre rent. Og det bliver han jo så nødt til, siden han ikke vil ofre en rengøringsdame.”* For Lisa er det ret enkelt. Hun arbejder mest og har

længst transporttid, og derfor er det kun ret og rimeligt, synes hun, at ægtemanden tager sin tørn.

Som det fremgår af kvindernes forskellige tilgang til ligestilling og kønsarbejdsdeling, har Bourdieu ret, når han i *Den Maskuline Dominans* skriver, at klasse er konstitutiv for, hvordan kønsrelationer erfares, opleves og praktiseres. Også de norske forskere Ellingsæter, Noack og Rønsen (1997) konkluderer, at kvinders forskellige tilgang til uddannelse og arbejde i vid udstrækning influerer på deres syn på og tilslutning til ligestilling, og at ligestilling først og fremmest er et ideal for kvinder med høj uddannelse og med gode muligheder for at lykkes på arbejdsmarkedet. Holdningen til ligestilling er desuden stærk afhængig af, hvilken sag og/eller hvilket aspekt, der er tale om. Nogle ligestillingssager har således bred tilslutning (fx finder Ellingsæter, Noack og Rønsen, at der uanset uddannelsesniveau er stor enighed blandt kvinder om kvinders ret til uddannelse på lige fod med mænd), mens andre ligestillingsspørgsmål er noget mere kontroversielle (afhængigt af uddannelsesniveau er der således stor forskel på kvindernes holdning til deltagelse på arbejdsmarkedet og normen for 'den gode mor'). En del af forklaringen på kvinders forskellige vinkler på og engagement i ligestilling handler altså om forskelle i livsbetingelser. Som Nielsen og Rudberg (2006) formulerer det, synes ligestilling at være et mere praktisk og mindre ideologisk spørgsmål for kvinder i arbejdsklassen end i middelklassen. Tilsvarende problematik er også Phillips inde på:

“The issues of sexual equality will appeal only to those who are already on their way. The 'ordinary' women, it is said, will have no truck with women's liberation; she cannot luxuriate in moans about male dominance; she has quite enough at her plate as it is” (Phillips 1987: 5).

Ved tendentielt at behandle kvinder som en homogen gruppe og usynliggøre ulighed baseret bl.a. på klasse negligeres vigtige sociale skillelinjer og ikke mindst interesseforskelle. Som en nylig undersøgelse blandt medlemmer af Kvindeligt Arbejderforbund (KAD) også viser, risikerer ligestilling for de lavest uddannede kvinder at blive endnu et undertrykkende ideal, de ikke kan leve op til (undersøgelsen refereret i Ravn 2006).

Holdninger, værdier og politisk handlerum

I det følgende skal jeg kort se nærmere på, hvordan de kvinder, jeg har interviewet, forholder sig til politik som en del af deres hverdag. Fælles for mange af kvinderne er, at de, uanset kapitalmængde og –sammensætning, ikke prioriterer politik højt i deres liv. Alle tilkendegiver, at de stemmer, når der er valg, men kun én ud af de tyve kvinder er medlem af et politisk parti og tilkendegiver at være politisk aktiv. Dette forhold skyldes, ifølge kvinderne selv, at langt de fleste har mindre børn, prioriterer familielivet og ganske enkelt ikke føler, at de har tid til politik i deres liv lige nu. Flere af kvinderne interesserer sig for politik, følger med til husbehov og deltager gerne i politiske diskussioner hjemme eller på arbejdspladsen. I det omfang kvinderne udviser et engagement og en politisk orientering, udspringer det gerne af hverdagens konkrete problemstillinger, og ud fra det der er personligt meningsfuldt - som når Birgitte, der arbejder på en folkeskole, interesserer sig for politiske tiltag, der konkret berører hendes hverdag (bl.a. kravet om udvikling og indførelse af elevplaner). Eller når Helene og Laila, der er henholdsvis sygeplejerske og inden for ældreplejen, taler engageret om efterløn, lønforhandlinger, nedslidthed, effektivitet, rationalisering og centralisering. Eller når mange af kvinderne er involveret i bestyrelsesarbejde i børnenes daginstitutioner. Man kan tale om, at kvinderne har enten en passiv eller en selektiv tilgang til det politiske.

Umiddelbart adskiller kvinderne sig altså ikke så meget fra hinanden i forhold til politisk engagement, men der er dog en nuanceforskel, som jeg ser det. Nogle af kvinderne besidder en mængde kulturel kapital, der gør, at de i højere grad end andre oplever at kunne følge eller gennemskue den politiske logik. Man kan tale om, at disse kvinder har en mere indforstået og selvfølkelig relation til det politiske end andre. Det er kvinder, der har mulighederne for og evnerne til at tænke og handle politisk. Hvis de ellers prioriterede det, ville de uden de store problemer kunne spille 'det politiske spil' (jf. Bourdieu). Problemet er nærmere, at flere af disse kvinder ikke rigtigt anerkender det politiske spil, eller i hvert fald ikke gider spille deres tid på det og i stedet prioriterer børnene og familielivet. Birte, der er viceskoleinspektør, beskriver sin skepsis over for politiske beslutningsprocesser på følgende måde:

"Jeg er ikke politisk aktiv, men jeg prøver da at følge med i, hvad der sker på den politiske front, specielt inden for selvfølgelig uddannelse, skolepolitik. Men jeg synes nu også, at det er vigtigt inden for sundhed. Men jeg prøver at følge med. Altså, jeg tager ikke selv aktivt med til møder og sådan noget. Så skal det virkelig være et eller andet helt vildt voldsomt, så kunne jeg måske godt blive drevet til at tage til et enkelt politisk møde. Men det er ikke noget... (...) Jeg synes på en eller anden måde ... jeg ved ikke, om jeg synes, at det er kompliceret, men det er et spil for galleriet på et eller andet plan. Det er ikke altid til at gennemskue, hvad det er de mener med tingene, og hvem er det, der får sat hvad i scene, ikke? Tit bliver det jo en gang mudderkast, hvor de bruger hinandens argumenter imod hinanden, og hvor man tænker "Jamen, hvad er det, det her handler om?", for der er jo som regel et spil i det, når folk siger noget om hinanden ikke? (...) Jeg synes, at det er et spil for galleriet. Og jeg tror efterhånden ikke på, at der er den helt store forskel i dansk politik, uanset hvem der så sidder på magten. Det bliver svært at gennemskue, ja. Og så lige pludselig tænker man "Jamen Gud, hvor har de nu indgået forlig? Fordi sådan umiddelbart i det, de siger, der ligger de så langt fra hinanden. Hvad er det, der gør, at de så alligevel bliver enige om at lave de her ting sammen?"

Selvom Birte giver udtryk for, at hun til tider finder det vanskeligt at gennemskue det politiske spil, taler hun alligevel på andre tidspunkter under interviewet på en sådan måde, at jeg får indtryk af, at hun har en ganske veludviklet politisk sans og indsigt. Hun taler velformuleret og velinformeret og virker i hvert fald hverken opgivende eller desillusioneret, som fx Solveig (oprindeligt sekretær, de sidste 19 år hjemmegående) og Berit (butiksassistent):

Solveig: "Jeg synes det er utrolig svært at følge med i, fordi den ene siger det ene, og den anden siger det andet. Og så har den ene en holdning og den anden en tredje holdning, og så sidder man der og glor. Jeg synes, man bliver mere forvirret af at høre på de politikere. Jeg

synes, det var meget bedre, da der sad måske 10 eller 20 politikere derinde, og så sagde, at sådan og sådan var det, ikke? Men de kan jo heller ikke blive enige om noget derinde (i folketinget, red.). Jeg synes, det er utrolig svært, og sommetider så gider jeg slet ikke at høre på dem, fordi jeg synes, de er så trælse. Så sidder de og skændes og ævler og kævler, ikke også? Nej, det interesserer mig altså ikke ret meget, det gør det ikke. (...) Jeg følger faktisk ikke med i det, må jeg godt nok indrømme.”

Berit: ”Det interesserer mig ikke. De dagligdags ting ... når de snakker politik i fjernsynet osv., det kan ikke fange mig. Altså, simpelthen ikke. Det kan gå lige ind ad det ene øre og så ud af det andet. Det sætter sig bare ikke fast, det gør det ikke. Og derfor så har jeg ikke gjort noget konkret for at kunne sætte mig ind i politik; de forskellige partier osv., det har jeg bare ikke.”

Joan er den af interviewpersonerne, der udtrykker størst afstand til og afmagt overfor det politiske liv. Det er tydeligt igennem hele interviewet, at hun er opgivende og fra tid til anden oplever, at politik har en decideret negativ indflydelse på hendes liv. Som Joan ser det, er politikere præget af mangel på kontakt med virkeligheden. De politiske aktører varetager deres egne personlige interesser, og almindelige borgere, eller i hvert fald ’sådan nogen som hende’, har ikke en chance for at blive hørt. Hun fortæller, at hun af denne grund ikke interesserer sig for politik, og at hun – når hun prøver – finder det hele kompliceret og svært at følge med i:

”Det er forvirrende. Førhen var det jo sådan, at Venstre havde en bestemt retning, og Socialdemokraterne havde en bestemt retning og sådan noget, og jeg synes, at i dag der er de meget sådan blandede sammen. Så siger de det ene og så noget andet. Det er meget rodet. (...) Og så kan man altså også godt se, at dem i Folketinget – og det bliver jeg altså sur over – de sidder der og får verdens største løn og skraber til sig og sidder og laver love om afgifter på dit og dat, og det hele går

ud over børnefamilierne, og de skal bare betale deres penge, men de mærker ingenting, fordi de får så høj en løn, så de har masser af penge; de har garanteret en 20-30.000 til dem selv om måneden. Så dem altså... et eller andet sted, så burde de... der er stadigvæk stor forskel, og dem fra Folketinget skulle prøve at have en uge til 14 dage, hvor de levede som os, hvor de prøvede, hvordan vi har det, for jeg tror ikke, de har nogen ide om, hvordan vi har det (...). Så ville de nok lave om på nogle ting. De sidder bare der og kigger ikke længere end ud over deres egne næser.”

Joan opfatter sig selv som positioneret uden for det politiske felt. Hun er, i modsætning til flere af de andre kvinder, præget af en generel afmagt over for det politiske system. Hvad angår dette, minder hun om én af de informanter, som Harrits interviewer, og om hvem hun skriver: *”Hun er afmægtig overfor det politiske system og samfundsudviklingen generelt. Denne politiske habitus er helt tydeligt et resultat af de objektive sociale omstændigheder (...) såvel som af hendes livsbane”* (Harrits 2005: 233). Joan er jf. tidligere vokset op alene med sin mor og beskriver en barsk barndom præget af morens skiftende partnere, alkohol, fest, misbrug og vold. Selv når Joan kun lige kort at vende arbejdsmarkedet, før hun på grund af dårligt helbred kommer på kontanthjælp. Hun og hendes søn prøver at klare sig på bedste vis, men Joan oplever jf. tidligere, at det er svært at få hverdagen til at hænge sammen, fordi hun har så få midler, at det begrænser hendes handlemuligheder. Joan har været i kontakt med systemet det meste af sit liv og oplever, at politikerne (bevidst) overser eller i hvert fald ikke tager hensyn til ’sådan nogen som hende’. Om sin kontakt med systemet siger Joan bl.a.:

”Det er det værste, jeg nogensinde har været med til. Simpelthen. Det er simpelthen under al kritik. De burde fyres hele bundtet. Jeg har en familierådgiver, som ... hun skulle bare til et møde, men hun kom aldrig, og da jeg så fik fat i hende sagde hun: ”Jamen, hun skulle lige finde ud af et eller andet, og om de kunne komme en anden dag”, og jeg har ikke hørt fra hende i to måneder. Så har jeg haft noget rengøring, fordi jeg har været syg, og de har også prøvet at få fat i hende, de kan heller ikke

få fat i hende, og så har der været en anden inde fra kommunen, der skulle prøve at få fat i hende for at se, om ikke vi kunne få en samtale alle sammen, også for at få familien til at fungere. De har heller ikke kunnet få fat i hende. Så altså et eller andet sted har jeg det sådan, hvad skal jeg så bruge dem til? (...) Altså systemet er rigtig, rigtig, rigtig dårligt. De siger: "Åh, hvad er det, du gerne vil? Nu skal du sige, hvad du gerne vil", og når man så fortæller dem, hvad man gerne vil, siger de: "Nej. Det... Nej. Det er bare synd for dig, find på noget andet". Nå ja, okay."

Jeg spørger herefter, om Joan kan komme i tanker om noget, der har fungeret godt i forhold til systemet, hvortil hun svarer: *"Nej. Overhovedet ikke. Jeg synes virkelig, at de skulle skamme sig dernede"*. Selvom Joan forskellige andre steder i interviewet fortæller, at det var kommunen, der betalte for hendes uddannelse som receptionist, at det var dem, der skaffede hende den lejlighed, hun bor i i dag, samt at det var kommunen, der sørgede for, at der blev lagt trægulve i stedet for gulvtæpper af hensyn til sønnens allergi, har hun ikke desto mindre et billede af, at ingenting fungerer i systemet, og at det indimellem føles som om, at de mere eller mindre modarbejder hende. I forhold til Joan kan man tale om, at *"nødvendigheden i de sociale omstændigheder internaliseres i habitus, der dels bliver meget konkret i sin måde at forholde sig til verden og det politiske på, og dels bliver meget usikker og afmægtig"* (Harrits 2005: 234).

Joan vil sin søn det bedste og er derfor også optaget af de rammer, han vokser op under. På grund af den trange økonomi er Joan og sønnen henvist til at bo i et af de mindre velhavende områder af Aalborg Kommune. Det er, som nævnt ovenfor, kommunen, som har fremskaffet lejligheden, der ligger i et socialt boligbyggeri. Området bliver af udefrakommende betragtet som mindre attraktivt pga. beboersammensætningen, som efter sigende har en social slagside og bl.a. er kendetegnet ved at bestå af mange indvandrerfamilier. Blandt indbyggere i Aalborg kommune er det ikke usædvanligt, at området bliver omtalt som en belastet bydel med mange sociale problemer og ballade. En pædagog, som har sin daglige gang i området, betegner i en artikel i den lokale avis direkte området som 'Aalborgs svar på Volsmose' og bekræfter dermed det stigmatiserede,

problematiserede og lidet tillokkende image, der knytter sig til området. Joan selv har imidlertid en helt anden opfattelse. Hun kender udmærket til den udefrakommende tilskuers syn på boligområdet og ja, der er mange indvandrere, siger hun, men hun synes godt om kvarteret og trives. *"Jeg kunne ikke forestille mig et kvarter, der har så stort et sammenhold, som vi har herude"*, siger hun bl.a. og beskriver videre, hvordan sønnen leger med børn fra mange forskellige nationaliteter, og hvordan hun kommer sammen med en muslimsk familie i opgangen - *"de spiser ikke svinekød, men det er ikke noget problem, når vi griller, så finder vi bare nogle alternativer, og gør det, så vi alle sammen kan være med"*. Jeg bliver optaget af dette, og vælger at spørge mere ind til Joans syn på indvandrere. På baggrund af de oplysninger, jeg har adgang til via surveyen, ved jeg, at Joan i det kvantitative materiale 'slår ud' som fremmedfjendsk, bl.a. fordi hun svarer 'helt enig' til påstanden om, at arbejdsgivere bør foretrækker danskere frem for indvandrere, hvis der er mangel på jobs. Jeg ser altså en modsætning mellem surveyen, hvor Joan fremstår som både intolerant og fordomsfuld og selve interviewet, hvor hun fremstår som både rummelig og tolerant.

Skilbrei skriver, at det ikke er usædvanligt, at lavtuddannede og lavtlønnede fremstilles som værende mere racistiske end andre. Dette er selvfølgelig vanskeligt at måle, men sikkert er det, *"at personer med lav uddanning i større grad enn personer med høy uddanning, gir sin tilslutning til uttalelser om personer fra etniske minoriteter som forstås som 'rasistiske' eller intolerante av de, som utformer undersøkelser om dette"* (Skilbrei 2003: 279). Og det er nok ikke for meget at sige, at personer med lav uddannelse er mere skeptiske til indvandring og indvandrere. Også dansk forskning viser bl.a., at en stor del af fx Dansk Folkepartis vælgere har rødder i arbejderklassen (se fx Thomsen 2006). Men sagen er måske alligevel mere kompliceret end som så. For Joan er der i hvert fald andet og mere på spil end racisme og intolerance. Der er måske nærmere tale om, at hun, som så mange andre i arbejderklassen, har få midler og få muligheder og derfor ikke har råd til at være fordomsfri. Baggrunden for hendes holdning er, vil jeg mene, langt mere kompleks og mangetydig, hvilket nedenstående interviewsekvens også illustrerer. På denne ene side beskriver Joan sin kontakt og relation til indvandrere i positive vendinger, og på den anden side synes hun ikke, at indvandrere skal have samme muligheder som danskere, når det kommer til vilkårene på arbejdsmarkedet:

Stine: ”I spørgeskemaundersøgelsen, som du i sin tid deltog i, blev du bedt om at forholde dig til følgende påstand: ”Hvis der er for få jobs, synes jeg, at man skal foretrække danskere frem for indvandrere”. Dengang svarede du ”Helt enig”. Kan du prøve at forklare, hvorfor du mener med det?”

Joan: *”Det er jo fordi, at når man selv er dansker, så synes man altså at vores egne skal komme først. Og så må de andre komme bagefter. Men er det sådan at nogle jobs, for eksempel rengøring, det er der jo så ikke særlig mange, som gider, så synes jeg da, at det er fint nok, hvis de gider. Helt i orden. Og jeg synes da også mange af dem, som har de grillbarer og pizzeriaer, de arbejder jo vildt hårdt. Men jeg synes bare, at når vi er så mange, der går hjemme og vil så gerne (arbejde, red.), jamen hvorfor skulle jeg ikke have lov at få et job frem for en fremmed? Fordi ... jeg er trods alt dansk og mener selv, at jeg også har krav på at forsørge min familie.”*

En af de mest berømte teorier inden for forskningen om etniske forhold er den såkaldte kontaktteori. Med udgangspunkt i denne hævdes det bl.a., at personlig kontakt fremmer den etniske velvilje, fordi kontakten både nedbryder forkerte forestillinger og muliggør venskaber mellem etniske grupper og majoritetsbefolkningen (Thomsen 2006). Jeg er imidlertid en smule skeptisk, hvad angår dette syn, og mener ligesom Skilbrei, at det er naivt at tro, at racisme skyldes, at folk ikke kender til mennesker fra andre kulturer og ikke ved bedre. Problemet ligger et helt andet sted og/eller er i hvert fald ikke slet så enkelt og ligetil. Der er nok ingen tvivl om, at personlig kontakt er med til at skabe velvilje og tolerance, men samtidig er der makropolitiske forhold, som komplicerer forholdet mellem etniske minoriteter og danskere yderligere. For Joans vedkommende gælder det, at hun omgås mennesker med anden etnisk baggrund i langt højere grad end mange andre; ikke mindst de højtuddannede, der ofte forskanser sig i ”middelklasseghettoer”. Hun bor dør om dør med mange indvandrere, hendes barn leger med deres børn, og hun mødes med dem omkring sociale aktiviteter i regi af boligforeningen. På mange måder *er* Joan langt mere imødekommende, rummelig og tolerant end så mange andre, og alligevel har hun en forkert, ikke-legitim og ikke-rummelig holdning til indvandrere. Joans afstandtagen

skyldes absolut ikke, at hun ikke har kendskab til folk med anden etnisk baggrund. Jeg vil mene, at forklaringen herpå nærmere skal findes i hendes perifere kontakt til arbejdsmarkedet og hendes trange økonomi. Joan har selv en oplevelse af at være nederst i jobhierarkiet, og hun er i høj grad bevidst om sin egen (lave) værdi på arbejdsmarkedet. Det afholder hende imidlertid ikke fra at fantasere om andre vilkår. Hun drømmer bl.a. om at få lov til at blive ansat i en DUS-ordning, fordi hun *"elsker at være sammen med børn"*, og hun har en tro på, at netop dette job vil kunne kombineres med hendes svage ledbånd (i modsætning til de mange fysisk nedslidende job, hun ofte er henvist til på grund af hendes mangel på uddannelse). Samtidig fortæller hun jf. tidligere, hvor frustreret hun er over det sociale system og den måde, de modtager og behandler hende på – *"Jeg har de sidste to år sagt, at jeg gerne ville i en DUS-ordning, men de er ikke så flinke til at hjælpe, det er de altså ikke"*. Joan siger det ikke direkte, men jeg sidder efter interviewet med en følelse af, at hun på mange måder oplever, at der er så meget fokus på integration af indvandrere, at de er bedre stillet end hende i det danske system – *"Jamen, hvorfor skulle jeg ikke have lov at have et job i en DUS frem for en fremmed?"*. Hvis denne fortolkning er korrekt, er der et sammenfald mellem Joan og de rengørings- og butiksassistenter, som Skilbrei interviewer. Hun skriver:

"Problemer med folk fra etniske minoriteter, også utenfor arbeidsplassen, nevnes ofte, og er åpenbart et tema i livene deres. Da jeg spør Berit om hun mener at alle får like sjanser i det norske samfunnet, svarer hun 'Nei. Jeg synes det er så feil. Jeg er ikke rasehater, men de får så mye hjelp'. Det er altså ikke klasseforsjeller som faller henne inn, men heller at mennesker fra etniske minoriteter får så mye hjelp at etniske nordmenn er de som har manglende muligheter i det norske samfunnet. At folk som tilsynelatende har et handikap gjør det like godt som dem selv på arbeidsmarkedet bliver kanskje forklart med at det egentlig er omvendt, at det er kvinnene som har et handikap fordi de konkurrerer på et markedet der en annen part bliver tatt bedre vare på enn dem selv" (Skilbrei 2003: 281).

Der er nok ingen tvivl om, at uddannelse har betydning for etnisk velvilje. Spørgsmålet er dog, om det med til fortællingen hører, at de højtuddannede er mere indvandervendelige, fordi de ikke er tvunget til at konkurrere med de etniske minoriteter. Det er i hvert fald lettere at fremstå rummelig, når man ikke selv er i direkte kamp med de etniske minoriteter om konkrete jobs. I hovedsagen er det de lavtuddannede, der risikerer at miste deres arbejde og/eller afholdes fra at få arbejde på grund af indvandringen. I det omfang etniske minoriteter slet ikke får arbejde, er det også de lavtuddannede, der rammes relativt hårdest af de offentlige nedskæringer eller højere skatter, som kan være en konsekvens heraf (Thomsen 2006).

For Joan er grænserne mellem de politiske partier flydende. De partier, som hun vurderer, kan gøre en forskel for hendes dagligdag, er de partier, som hun orienterer sig mod. Det ene øjeblik hælder hun til at stemme på Dansk Folkeparti, fordi de er med til at begrænse tilstrømningen af indvandrere og flygtninge, og det næste øjeblik hælder hun til Socialdemokratiet, fordi de tænker på de svage i samfundet. For Joan er begge dele vigtige. Med reference til Bourdieu, kan man tale om, at Joans politiske standpunkter - som det ifølge Bourdieu gælder generelt i de folkelige klasser - udspringer af etiske dispositioner og i forlængelse af hverdagens tænkning. Dette står i kontrast til den politiske stillingtagen i de dominerende klasser, der er tydeligt afgrænset fra hverdagslivets fornuft (Prieur 2006). Joan er åben omkring det faktum, at hun gerne placerer sin stemme hos Dansk Folkeparti. I den forstand adskiller hun sig fra en stor del af de øvrige kvinder, der, når samtalen falder på politiske holdninger og politisk tilhørsforhold, er hurtige til at tage afstand fra Dansk Folkeparti; som fx gymnasielæreren Terese, der selv siger, at hun tager afstand fra folk, der er *"sådan lidt Dansk Folkeparti-agtige"*. Terese mener, at det handler om forskelle i uddannelsesniveau og tilføjer: *"Jeg ser noget mere nuanceret på tingene, end de gør - det er meget sådan sort/hvid og meget generaliserende ... altså hvis de har set en person gøre noget, jamen sådan gør alle den slags det så."* Og da jeg spørger Merete, der er uddannet landinspektør, om der er nogle mennesker, hun ikke kunne forestille sig at blive venner med, siger hun bl.a.: *"Det skulle da være sådan nogle, der var meget rabiate i deres meninger eller et eller andet ... Altså, jeg har meget svært ved at tage folk, der sådan er fan af Dansk Folkeparti og Pia Kjaersgaard, det må jeg indrømme."* Både Terese og Merete knytter Dansk Folkeparti, og det de står for, sammen med de lavere klasser. De er

begge i besiddelse af en god portion kulturel kapital og bruger afsmagen for Dansk Folkeparti som en markør for klasse og som en måde at positionere sig selv som tilhørende gruppen af intellektuelle, indsigtsfulde og åbensindede i modsætning til Pia Kjærsgaard og hendes vælgerskare, der fremstilles som gammeldags, uvidende og intolerante. Forskelsmarkeringerne til de lavere klasser bruges som en bekræftelse på kvindernes egen sociale position. Gennem afsmagen iscenesætter kvinderne sig selv – man kan tale om, at de jf. Bettie fremfører eller fremviser forskelle, hvad angår kulturel kapital. Iscenesættelsen rummer dog et paradoks, idet kvinderne som eksponenter for den kulturelle elite, netop angiver deres tolerance, rummelighed og sociale empati ved ikke at tolerere og rumme en gruppe mennesker ud fra en betragtning om, at deres holdninger til og syn på samfundet er illegitime (se også Fugl 2007). Som Bourdieu også påpeger på bagsiden af Distinktionen er ingen smag uskyldig: *"No judgement of taste is innocent. In a word, we are all snobs"*. Klassekampen drejer sig jf. tidligere om det symbolske herredømme, og dette kan, hævder Bourdieu, fuldbyrdes i den mest næstekærlige missionering: *"den vigtigste belønnigen man får for å gi seg selv som et forbilde består i det å føle seg som et forbilde"* (Bourdieu 1990b: 7).

Kapitel 8: Sammenfatning og konklusion

I nærværende afhandling har jeg ønsket at sætte fokus på de fortællinger, som en række etnisk danske kvinder fra forskellige områder af det sociale rum, konstruerer om sig selv, og de forestillinger de gør sig om hverdagen og dens sammenhæng. Jeg har taget udgangspunkt i kvalitative interviews og via disse analyseret, hvordan køn og klasse gives betydning i fortællingerne, hvordan kvinderne oplever de betingelser, der er dem givet, hvordan de konstruerer sig selv, hvilke orienteringspunkter de har, hvordan de skaber deres identiteter, hvilke skillelinjer de fremdrager, hvordan de opfatter fællesskabet med andre og hvilke idealer, normer og krav, de italesætter og forholder sig til; alt dette inden for en analyse af de kulturelle og materielle vilkår samt sociale og symbolske rammer kvindernes oplevelser, erfaringer og handlinger udspiller sig indenfor. Jeg har særligt forsøgt at fokusere på, hvordan de forskellige kvinder hver især bestræber sig på at skabe mening i deres liv, og på den kreativitet, som de alle, eller måske især nogle, udviser i forhold til de betingelser, de er underlagt.

Hovedresultater og -konklusioner

Som det fremgår af afhandlingen har det været en udfordring at studere klasse; det har, som afhandlingens titel også illustrerer, været noget af *en jagt*. Ordet klasse findes ikke længere i hverdagssproget, og det har været vanskeligt at få kvinderne til at sætte navn på sociale, økonomiske og/eller kulturelle forskelle. Ifølge Vike understreger dette imidlertid kun, i hvor høj grad klasse fortsat præger menneskers oplevelser: "*Klasse betyr stadig mer,*

både i sosiale møter og som sosiologisk forklaringsfaktor, men blir – nettopp derfor – stadig vanskeligere å gripe” (Vike 2001: 169).

Selvom klasse overvejende viser sig indirekte og implicit i interviewene, står det klart, at kvinderne alle tænker symbolsk om klasse – hvilket vil sige i uendelige associationskæder og som vidtrækkende betydninger, der, som Bourdieu hævder det, kan sammenlignes med myter eller mentale strukturer. Kvindernes fortællinger har hver især deres egen logik, som må ses i sammenhæng med dette symbolunivers, dette ubevidste sæt af ideer og idealer, som de alle hele tiden forholder sig til og forhandler med, samtidig med at det fremstår som noget givet og indiskutabelt.

Den første umiddelbare og korte konklusion er, at klasse i høj grad fortsat præger kvindernes oplevelser, deres opfattelse af sig selv og andre og de muligheder, der er tilgængelige for dem. I de livsfortællinger, som afhandlingen bygger på, er det tydeligt, at sociale skel, distinktioner og skillelinjer kontinuerligt reciteres og opretholdes i kvindernes italesættelse af og relationer til andre, og at kvindernes habitus i høj grad spiller ind på deres selvforståelse og på deres personlige oplevelser, erfaringer, dispositioner og handlingsvalg. Den overordnede konklusion på afhandlingen er altså, at klasse fortsat betyder en del, men også at betydningen af klasse i dag er langt mere flydende og tvetydig end tidligere.

Som det fremgår af afhandlingen har de interviewede kvinders fortællinger vist sig at være særdeles egnede til at give et indblik i, hvordan køn og klasse italesættes, konstrueres og manifesteres som en integreret del af kvindernes sociale virkelighed. Analysens væsentligste konklusioner kan sammenfattes på følgende måde:

- § Ingen ønsker tilsyneladende at tale om sociale skel og klasserelaterede forskelle, selv om alle indirekte anerkender, at de eksisterer.
- § Forestillingen om samfundets sociale hierarki og/eller sociale rangstige eksisterer i bedste velgående – alle har, når det kommer til stykket, en veludviklet sans for forskelle.

- § Klasseforskelle konstrueres, accepteres og opretholdes gennem et kompliceret positionerings- og distinktionsarbejde.
- § Klasse giver sig især til kende i form af grænser mellem os og dem og via positionering, kategorisering og erklæret tilhørighed i moralske fællesskaber.
- § Klasse afspejler sig i kvindernes liv og erfaringer som forskelle i levevis, livsopfattelser, kulturelle praktikker og hverdagspraksis.
- § Moderskab fungerer som en særlig vigtig forskelsmarkør, når kvinderne vurderer sig selv og andre.
- § Klasse viser sig som disidentifikation og som indirekte indslag i identitetsdannelsen.

Ingen ønsker tilsyneladende at tale om sociale skel og forskelle

Kvinderne synes at være præget af en særlig nordisk lighedsideologi, der medvirker til at klasseforskelle og andre forskelle i levevis så vidt muligt nedtones. Forskellene eksisterer, og den enkelte tager hele tiden mere eller mindre bevidst hensyn til dem, men der snakkes helst ikke om dem.

Selvom sociale forskelle i udgangspunktet afvises, pakkes ind og underspilles, dukker de alligevel frem i interviewene på anden vis; bl.a. i de skillelinjer, kvinderne selv fremdrager som vigtige og i måden, hvorpå de betragter og vurderer sig selv og andre. På subtile måder taler kvinderne rent faktisk en del om sociale forskelle uden dog på noget tidspunkt at nævne ordet klasse. De fremdrager løbende forskellige distinktioner, som kan relateres til klasse, de trækker på kategorier, som indirekte er klassekategorier, og de anvender udtryk som implicit bringer klassekonnotationer med sig.

Det er særligt kvinderne fra middelklassen, der lider af 'social nærsynethed' (jf. også Lamont). Mange fremstår som ureflekterede, nærmest uvidende, om egen position. Disse kvinder virker modstræbende over at skulle anerkende, at de lever et privilegeret liv og søger i stedet at underkommunikere, modificere eller bagatellisere betydningen af økonomisk og/eller kulturel kapital. I stedet fremhæves de ordinære aspekter ved kvindernes liv og flertallet fremstiller sig selv som 'helt almindelige'.

Arbejderklassekvinderne er i højere grad end middelklassekvinderne medvidende om deres egen sociale position og deres plads i det sociale hierarki. Dette skyldes bl.a., at flere møder kulturel fordømmelse og udsættes for symbolsk vold; man kan sige, at disse kvinder *konfronteres* med deres sociale position, særligt på arbejdsmarkedet, og at dette i vid udstrækning påvirker både den måde, de opfatter sig selv og andre. Også kvinderne fra arbejderklassen underspiller imidlertid betydningen af økonomisk og/eller kulturel kapital, men af andre grunde. For dem synes dét at anse sig selv som 'helt almindelig' i højere grad at være udtryk for et ønske om ikke at tilhøre nogen ekskluderet kategori - at fremhæve sig selv som helt almindelig, gør det i højere grad muligt at fremstå med værdighed og selvrespekt. Hensigten synes at være den samme, når nogle af disse kvinder, jf. Lamont, adskiller penge og samfundsmæssig status fra personlig værdi og integritet, og i stedet fokuserer på vigtigheden af at være et ordentligt, anstændigt og hårdtarbejdende menneske, der tager vare på sin familie og evner at dyrke de nære personlige relationer. Disse kvinder understreger, at det *ikke* er penge og statussymboler, der er de vigtige ingredienser i livet, men nærvær og sammenhold (fx illustreret med sætninger som 'jeg vil da også gerne have nyt badeværelse med spa-bad, men jeg synes, at pengene til et sådant badeværelse er for dyrt tjente' eller 'vi har ikke brug for at tage til Mallorca for at hygge os og for at slappe af').

Når kvinderne, uanset uddannelsesniveau og økonomiske ressourcer, stort set alle betegner sig som tilhørende middelklassen, handler det om især den livsstil, de knytter sammen med middelklassen. At tilhøre middelklassen sættes ikke direkte i relation til uddannelsesmæssig baggrund eller til en bestemt type arbejde. For så vidt knyttes det heller ikke specielt til indtægt og økonomisk formåen, men snarere sammen med dét at have et præsentabelt hjem, en bil, ferie, nogle dejlige ting og et grundlag for at kunne give børnene en værdig fremtid – eller mere overordnet og grundlæggende sammen med kontrol, moral og evnen til at tage hånd om egen skæbne og lod i livet.

Samfundets sociale hierarki og/eller sociale rangstige

I interviewsamtalerne er der en vis erkendelse af, at alle mennesker ikke har de samme muligheder, men flertallet af de interviewede kvinder frembyder ikke nogen umiddelbar forståelse for de vidtrækkende kulturelle og materielle implikationer klasse har, eller for de

sociale og symbolske kampe og de forskelle i magt, der kan relateres hertil. Selvom jeg som beskrevet møder noget, der kan tolkes som en form for social indignation/social kritik, er der ikke mange spor efter, at de forskelle, kvinderne omtaler, forbindes med et blik for hierarkisk ulighed, italesættes som uretfærdighed og/eller udtrykkes som noget, der bør handles på. En forklaring på dette, kan ifølge Skeggs være, at klasse nu om dage er blevet 'individualiseret', og at økonomiske afsavn og manglende kulturel kapital i stigende grad tolkes gennem moralske evalueringer – *"Being poor becomes represented as a cultural deficiency, as individualised, as a problem of dispositions, or not being able to become the right person"* (Skeggs 2005: 64). Ifølge Skeggs har den klasseulighed, der kendetegnede livschancer i tidligere samfund, tilsyneladende ikke længere nogen plads i folks bevidsthed. I dag betragtes mennesker, der ikke benytter sig af de nutidige samfunds mange tilbud og muligheder, snarere som et mindretal, der enten ikke vil eller ikke evner at følge med.

Selvom kun de færreste italesætter det som klasse, er det imidlertid tydeligt, at kvinderne alle anerkender, tænker i termer af eller i hvert fald nikker genkendende til eksistensen af et socialt hierarki. Som det fremgår af analysen, tales der således om 'en social rangstige' eller om 'bunden' af samfundet (bl.a. dem der står uden for arbejdsmarkedet eller på anden måde er tabt af samfundet) og 'toppen' af samfundet (bl.a. velhaverne og de fine), og der tages afstand fra begge grupper. På baggrund af min analyse kan jeg altså helt på linje med Harrits konkludere, at *"klassificeringer, der paralleliserer klasseforskellene eller forskellene mellem de objektive positioner i det sociale rum, [lever] i bedste velgående"* (Harrits 2005: 259).

Som Bourdieu også skriver, har distinktionsarbejde sit udgangspunkt i en sans for forskelle. Denne sans vækker en skræk og en afsky mod alt det, som ligger i grænseområderne, og mod dét, som sætter spørgsmålstejn ved den inkorporerede samfundsorden. Som det fremgår af analysekapitlerne, formidles afstandtagen fra de lavere klasser bl.a. via mere eller mindre diplomatiske sidebemærkninger og mere eller mindre diskrete stereotyper og grænsefigurer fx bumsen, misbruger, alkoholikeren, stofmisbruger, den subsistensløse, den psykiske syge, den arbejdsløse, de dovne, snylterne, dem der ikke gider arbejde, indvandrere og den enlige

mor. Der tages dog primært afstand fra eliten, og i modsætning til den underkommunikerede og diskrete distancering, der italesættes i forhold til arbejderklassen, synes det helt legalt at sige, at de rige går op i de forkerte ting, og har de forkerte værdier. Jeg finder det bemærkelsesværdigt, at det på den måde er stort set alle kvinderne, der tager afstand fra de associationer, der knyttes til overklassen - fx åbenlys rigdom og kulturelt snobberi. Til forskel fra middelklassen i Bourdieus analyser af det franske samfund, er det i mit materiale altså ikke sådan, at informanterne stræber opad mod en overklasse, som har symbolmagt over dem. Tværtimod bruger en stor del af kvinderne, også dem som selv er temmelig velhavende, overklasse som en negativ markør. Man kan derfor tale om, at jeg snarere finder et krav om at 'snobbe nedad' og fremstille sig selv som helt almindelig.

Et kompliceret positionerings- og distinktionsarbejde

I det omfang kvinderne snakker om sociale forskelle, bliver disse ofte gjort til et spørgsmål om smag og behag eller tolket som udtryk for personlighed, relationer, valg, livsstil, o. lign. Man kan, i tråd med Bourdieu, tale om, at kvinderne udviser en raffineret sans for distinktioner, der bl.a. trækker på 'koder' fra hverdagslivet: tøj, bolig, interiør, adfærd, fritidsinteresser, penge, prioriteter, etc. Flere gange støder jeg desuden på det fænomen, at kvinderne henviser til specifikke bydele eller konkrete lokalområder, når de skal forklare sociale skel. Klasserelaterede modsætninger synes således også at manifestere sig rumligt, hvor symbolske kampe om bydele og lokaliteter ikke bare genfindes som variationer i huspriser, og som synspunkter på hvor det er godt eller dårligt at bo, men også i holdninger til hvilken type mennesker, der bor de forskellige steder. Sidstnævnte viser sig bl.a., når nogle af kvinderne i interviewene fx refererer til Hasseri, som det fine sted i Aalborg, hvor folk har mange penge og udadtil har det godt og bor flot, men samtidig fremstiller beboere i Hasseri som nogle, der arbejder for meget og/eller har for travlt med at spille golf og derfor forsømmer deres børn. Eller når Aalborg Øst som kontrast til Hasseri omtales som et område præget af ballade, vold og af enlige mødre, der ikke holder deres børn under opsyn, dvs. som et sted, de færreste ønsker at bo.

Det kan konkluderes, at klasse, som forskelssættende kategori, i høj grad danner grundlag for måden, hvorpå kvinderne beskriver, forstår og håndterer deres egen sociale position og for måden, hvorpå de – eksplicit eller implicit – tager afstand fra andre. Tilhørsforholdet til

andre med en beslægtethed i habitus markeres ikke kun som positive demonstrationer af en bestemt kulturel smag. Tværtimod kan man, i tråd med Bourdieu, tale om, at det i højere grad viser sig ved en afsmag for andre gruppers smag. Som det også fremgår af afhandlingen, er det tydeligt, at klasse fortsat konstrueres i kvindernes relationer til andre. Ganske som Lamont hævder det, definerer kvinderne i høj grad deres identitet relationelt op imod forestillingen om, hvem de ikke er, og hvad de ikke står for. Dette viser sig bl.a. i deres forsøg på at iscenesætte forskelle, på at vise distinktion, og det markeres i forbrugsmønstre og via smagen, som den kommer til udtryk i valget af hus, bil, møbler, mad, vin etc. Det er bl.a. med udgangspunkt i disse kulturelle processer knyttet til smag og forbrug, at de interviewede kvinder indgår i en løbende proces, hvor de dannes og danner sig som klasse. I denne dannelsesproces, mener jeg - inspireret af Butler - at man kan tale om, at klasse, på samme måde som køn, er ikke-eksisterende uden for sine stadigt gentagede fremførelser. Jeg konkluderer altså på den baggrund, at klasse er noget, der i vid udstrækning bliver forståeligt gennem en kulturel matrix og via den gentagede udøvelse af klassepraksisser.

Klasse giver sig især til kende i grænser mellem os og dem

Når kvinderne skaber deres selvbilleder, trækker de løbende på et rigt sæt af ideer om sig selv og 'de andre', og gennem denne implicite kritik af andre positionerer de sig selv. En af afhandlingens væsentligste konklusioner er således, at klasse langt hen ad vejen giver sig til kende i form af grænser mellem os og dem (jf. også Lamont). Det manifesterer sig bl.a. i måden, hvorpå kvinderne taler om deres familie, venner, kollegaer, naboer og andre grupper i samfundet og særligt via de skillelinjer, som kvinderne anvender for at præsentere sig selv i opposition til mennesker, som de ønsker at skabe distance til. Som Walkerdine, Lucey og Melody også konkluderer, viser klasse sig "*in the myriad large and small signs through which people recognise themselves and categorise both themselves and those whom they seek difference, distance*" (Walkerdine, Lucey & Melody 2001: 39).

I stedet for at tale om klasse direkte benytter kvinderne sig af en række forskellige eufemismer (fx 'de lever på en helt anden frekvens end os' eller 'det er jo en helt anden verden, de lever i'). Ved at benytte sig af disse kamouflerede omskrivninger får kvinderne indirekte henvist til folk, der tænker, handler eller prioriterer anderledes og indimellem

uforståeligt for dem. De får samtidig signaleret tilhørighed i bestemte moralske fællesskaber.

Det er de moralske grænser, der har vist sig at være stærkest i kvindernes fortællinger. Som Bourdieu også påpeger i Distinktionen forstærker misbilligelsen mod andre tilfredsheden med det, man selv har - "*An inexhaustible discourse of resentment reinforces contentment with what one has; e.g. 'Just think what it must have cost them to rent a villa right by the sea!'*" (Bourdieu 1984; 578). I den forstand støtter min analyse op omkring Lamonts fremhævelse af de moralske skillelinjer som nogle, der bør vægtes mere og studeres for sig. Jeg mener dog, at de tre differentieringskriterier, som Lamont opererer med, kan diskuteres; særligt er jeg kritisk overfor den forholdsvis skarpe skelnen, som Lamont opererer med, mellem henholdsvis de socio-økonomiske, de kulturelle og de moralske distinktioner. I mit materiale finder jeg, at det er svært, hvis ikke umuligt, at holde kriterierne adskilt - selv når de kvinder, jeg har interviewet, markerer distance til folk på baggrund af økonomiske eller kulturelle forskelle, manifesterer det sig konsekvent gennem udtryk, som bærer moralske konnotationer med sig. Jeg finder faktisk ikke, at kvinderne på noget tidspunkt drager økonomiske eller kulturelle grænser, som ikke samtidig er moralske.

Forskelle i levevis, livsopfattelser og hverdagspraksis

Selv om langt størstedelen af de interviewede kvinder, uanset kapitalsammensætning og -volumen, betragter sig selv som helt almindelige, og tilkendegiver at de ikke mener, at klasse har nogen særlig betydning i nuværende samfund, viser deres fortællinger noget andet. Når man, som jeg har gjort det, sammenligner kvindernes fortællinger, bliver det tydeligt, at de oplevelser, de hver især bærer rundt på, ikke altid er tilfældige og individuelle, men at de langt hen ad vejen danner systematiske (klasse)mønstre. Dette er fx ikke til at tage fejl af, når kvinderne fortæller om konkrete episoder fra deres liv. Her illustreres det overbevisende, at klasse opleves affektivt; som en følelsesstruktur, og som erfaringer, kvinderne bærer i kroppen – noget der bl.a. kommer til udtryk i følelser af utilpassethed, ubehag, ondt i maven, skam og i oplevelsen af at være forkert, at skille sig ud, at komme til kort, at være anderledes, at være overset og/eller usynlig. Det bliver også tydeligt, synes jeg, at klasse manifesterer sig som ulig fordeling af anerkendelse og respekt

på arbejdsmarkedet, og at det reflekteres i mødet mellem mennesker som kulturel nedvurdering, moralsk afstandtagen, og i personlige kampe for værdige selvbilleder og selvagtelse – når man læser arbejderklassekvindernes fortællinger er det vanskeligt ikke at nå samme konklusion som Skeggs: *"The hidden injuries of class, identified by Senneth and Cobb (1977) are still well and truly intact"* (Skeggs 2005: 67).

Forskelsmarkering via moderskabet

Som afhandlingen viser, manifesterer klasse sig i kvindernes hverdagspraksis bl.a. i form af forskellige idealer for forældreskab, samt forskellige forventninger, ønsker og drømme til 'det gode liv'. Videre viser det sig i forskellige forestillinger om kvindelighed, samliv, parforhold og i forskellige orienteringer imod og engagement i det moderne ligestillingsræsonnement. Et af de steder, hvor klasse viser sig tydeligt i interviewene, er i måden, hvorpå kvinderne løbende positionerer sig selv via henvisninger til andre mødre eller andre familier. Selvom de lægger noget forskelligt i det, er det for alle kvinderne vigtigt at være en god mor. For flertallet af kvinderne fremstår moderskab således som en væsentlig markør for respektabilitet, og i den forbindelse tydeliggøres det, at diskurser om køn, omsorg og moderskab er mere eller mindre uløseligt forbundet med bredere kulturelle diskurser om moral og klasse. Særligt for arbejderklassekvinderne synes moderskabet at blive anvendt til at formidle moralske egenskaber. Som Skilbrei også har konkluderet før mig, er det i højere grad i familielivet og i moderskabet end på arbejdsmarkedet, at disse kvinders muligheder for at finde en positiv identitet foreligger; det er i vid udstrækning via børnene og arbejdet i familien, at disse kvinder konstruerer sig selv som værdige til anerkendelse.

Identitetsdannelse og klasse som disidentifikation

I interviewene ser jeg stort set ikke klasse antage form som positiv identifikation. Umiddelbart ville det således være nærliggende at konkludere, at klasse, i modsætning til tidligere, knap giver mening længere, når det kommer til menneskers identitetsdannelse. At dette ikke er tilfældet, viser denne afhandling dog med stor tydelighed. De interviewede kvinders identiteter som mor, som hårdtarbejdende, som landinspektør, som hasserisfrue, etc. er indirekte klasseidentiteter. Ligesom Skeggs finder jeg videre, at klasse i høj grad

viser sig som afstandtagen og som negativ identifikation; dvs. som disidentifikation; som når kvinderne skelner mellem 'deres type mennesker' og 'mennesker som ikke er deres type', og desuden distancerer sig fra andre via forskellige former for moralske forskelsmarkeringer.

Analysen viser med al tydelighed, at kvindernes oplevelser og erfaringer i hverdagen – som kvinde, samlivspartner, forælder og arbejdstager – skaber og vedligeholder fornemmelser af og for klasse. Den viser også, at det netop er i spændingsfeltet mellem deres forståelse af køn og deres sociale position, at de interviewede kvinder konstruerer deres identitet. I denne proces har både køn og klasse således stor betydning – som Ahmed også skriver:

”[class and] race, like sex, is sticky; it sticks to us, or we become 'us' as an effect of how it sticks, even when we think we are beyond it. Beginning to live with that stickiness, to think it, feel it, do it, is about creating a space to deal with the effects” (Ahmed 2004: 49; refereret i Byrne 2006: 175).

Jeg har været vidt omkring i min søgen efter, hvad klasse betyder i nuværende samfund. Resultatet af denne søgen, håber jeg, bidrager til nye måder at tænke, forstå og forske i klasse; bl.a. mener jeg at have vist, at klasser er kønnede i den forstand, at køn er integreret i de processer, som former klasser. Omvendt gælder også, at klasse er integreret i de processer, som former køn. Afhandlingen understreger dermed den tanke, som ligger bag intersektionalitetsbegrebet; nemlig at klasseidentitet ikke betragtes som en isoleret identitet, men at den må kobles til andre identiteter fx køn og etnicitet. Jeg konkluderer yderligere, at klasse ikke kun må forstås som en abstrakt struktur, som mennesker tænker og handler ud fra, men også at klasse er noget, mennesker løbende skaber og genskaber – både når de, uden nødvendigvis at tænke særlig meget over det, indgår i og løbende navigerer ud fra en bestemt social virkelighed og som mere eller mindre aktive handlinger, præstationer, efterstræbelser og kreative bearbejdnings. Jeg finder det især værd at bemærke, at selvom de sociale positioner kvinderne hver især er givet i høj grad påvirker måden, hvorpå de forstår sig selv og andre, definerer dette ikke ubetinget, hvordan de hver

især artikulerer og interagerer med disse positioner fx ved at stille krav, udfordre og omdefinere. I den forstand illustrerer afhandlingens titel *På jagt efter klasse* ikke kun min jagt som forsker, men også den jagt, de interviewede kvinder deltager i, når de, som en del af hverdagen og i mødet med andre, mere eller mindre ubevidst imiterer og på daglig basis fremfører klasse for sig selv og for andre.

Performativitet er blot en af mange metoder, som kvinderne anvender i identitetsdannelsen. Det viser sig bl.a. ved, at de interviewede kvinder på forskellig vis, aktivt og kreativt, bearbejder deres livsbetingelser; som når Joan, der er arbejdsløs og langtidssygemeldt, fx siger, at det passer hende godt at gå hjemme, fordi hun så kan give sin søn noget, andre kvinder ikke kan (fx udearbejdende karrierekvinder fra middelklassen). Eller når Pernille, der har arbejdet sig op fra bunden og er kommet til penge, fx søger at positionere sig både gennem forbrugsvaner og manerer, men også gennem aktiviteter, som bærer den øvre middelklasses mærke. I denne proces tager både Joan og Pernille - ligesom de øvrige kvinder gør i forhold til deres identitetsdannelse - *både* udgangspunkt i en forestilling om, hvordan køn bør gøres, og i en forståelse af, hvad 'man' gør og bør gøre, når man er arbejderklasse eller middelklasse. Det er også på baggrund af dette, at jeg mener at kunne konkludere, at klasseidentitet er noget foranderligt; noget som betegner en tilblivelse og en skabelse snarere end en tilstand. Klasse må stadig redefineres og rekonstrueres, hvilket Gibson-Graham, Resnick og Wolff også understreger, når de skriver: "*The compelling question is not 'What is my class belonging?' but 'what is my class becoming?'*" (Gibson-Graham, Resnick & Wolff 2000: 11).

I tråd med Bourdieu kan jeg konkludere, at livsbanen i høj grad har betydning for kvindernes identitetsdannelse. I afhandlingen indgår således en række kvinder, der har foretaget en såkaldt klasserejse. Disse kvinder har, som Bourdieu også forklarer det, indordnet sig den 'logik', der præger de felter, de efter rejsen begår sig i. Alligevel står det klart, at deres baggrund og historie fortsat udgør en vigtig del af deres selvopfattelse, hvilket viser sig på forskellige måder; bl.a. ved at de kvinder, der som de første, måske eneste, i familien, har taget en længerevarende videregående uddannelse, ikke altid oplever at passe helt ind i middelklassekulturen. Eller at de kvinder, der enten har giftet eller arbejdet sig til penge, oplever konsumtion og livsstilsforandringer i materielt henseende

konfliktfyldt, fordi dét at leve et liv i overflod ikke stemmer overens med de grundværdier, som de fra barnsben har lært at værne om. De klasserejser, som afhandlingen beskriver, skal ses i sammenhæng med nogle generationsspecifikke omstændigheder. Det arbejde for lighed gennem uddannelse, som har fungeret som et ideal i Danmark i mange år, har helt klart været med til at præge netop disse kvinders liv. Samtidig er det dog også tydeligt, at de beskrevne klasserejser et langt stykke ad vejen er gennemført på baggrund af kvindernes egne subjektive drivkræfter. Nysgerrighed, evner, personlighed og motivation har således drevet mange af kvinderne frem. Selvom mennesker, som Bourdieu hævder det, er prædisponerede for at agere på bestemte måder, illustrerer disse kvinders fortællinger således, at individuelle livsprojekter, fremtidsdrømme og forestillinger om et bedre liv - som Ortner også konkluderer det - kan motivere til subjektive handlinger og ageren.

Afsluttende kommentarer

Et ærinde med denne afhandling har været at bidrage til en diskussion, som igen kan gøre klassespørgsmålet vigtigt, uden at dette leder til, at andre differentieringsformer af den grund udviskes i analysen. Jeg har både her og tidligere (Faber 2006) problematiseret, at klassebegrebet fortsat indtager en marginaliseret og udforsket position i kønsforskningen. Mit håb er, at afhandlingen kan være med til at vise, hvor vigtigt og nødvendigt det er fortsat at forske i betydningen af klasse.

For de kvinder, jeg har interviewet, præger klasse i høj grad måden, hvorpå de producerer overbevisende og sammenhængende fortællinger om deres liv, hvordan de forstår sig selv, hvordan de bedømmer andre og selv oplever at blive bedømt af andre, samt hvilke aktiviteter og relationer de investerer i. Hvis man ønsker at forstå, hvad det betyder at være kvinde i dagens samfund, er det derfor helt centralt, mener jeg, at fokusere på forskelle *mellem* kvinder. Det samme gør sig selvsagt gældende i forhold til mænd og studier af maskulinitet. Kun hvis vi tager udgangspunkt i *forskellige* kvinder og mænds liv, bliver det muligt at indfange den kompleksitet og varietet, hvormed livet leves og erfares.

Referencer

- Aarseth, Helene (2008): *Hjemskapingens moderne magi*. Avhandling, Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, Universitetet i Oslo.
- Acker, Joan (1990): "Rewriting class, race and gender. Problems in feminist thinking". In Feree, Myra Max et al. (red.): *Revisioning Gender*. California: Sage Publications.
- Acker, Joan (2003): "The Continuing Necessity of 'Class' in Feminist Thinking". I *Gesellschaftstheorie und feministische kritik: Achsen der Differenz*. Münster: Westfälischen Dampfboot.
- Acker, Joan (2005): *Class questions: feminist answers*. New York: Rowman & Littlefield Pub. Inc.
- Adkins, Lisa (2004): "Reflexivity: freedom or habit of gender?". In *The Sociological Review*, Vol. 52, No. 2, 2004.
- Alheit, Peter (2005): "Historier og strukturer – metodologiske overvejelser over narrativitet". I Andersen, Anders Siig, Dausien, Bettina & Kirsten Larsen (2005) (red.): *Livshistorisk fortælling og fortolkende socialvidenskab*. Roskilde: Roskilde Universitetsforlag.
- Ambjörnsson, Fanny (2004): *I en klass för sig. Genus, klass och sexualitet blandt gymnasietjejer*. Stockholm: Ordfront Förlag.
- Ambjörnsson, Ronny (2005): *Mit Fornamn er Ronny*. Oslo: Pax Forlag.
- Andersen, Pernille Tanggaard (2002): *Retten til at vælge fællesskab. Yngre ufaglærte kvinders opfattelser af og praksis om fællesskab og solidaritet*. Ph.d. afhandling. FREIA - Center for Kønsforskning, Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet.

- Anthias, Floya (2004): "Social stratification and social inequality: Models of intersectionality and identity". In Devine, Fiona et al. (2004) (ed.): *Rethinking Class. Culture, Identities & Lifestyle*. Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Back, Les (2007): *The Art of Listening*. Oxford: Berg Publishers.
- Baxter, Janeen & Mark Western (2001): *Reconfigurations of class and gender*. Stanford: Stanford University Press.
- Bech, Henning (2005): *Kvinder og mænd*. København: Hans Reitzels Forlag A/S.
- Bech-Jørgensen, Birte (1994): *Når hver dag bliver hverdag*. København: Akademisk Forlag.
- Bennett, Tony & Elisabeth Silva (2004): *Contemporary culture and everyday life*. London: Sociology Press.
- Berggren, Inger (2001): *Identitet, kön och klass: hur arbetarflickor formar sin identitet*. Göteborg studies in educational sciences, 2001.
- Bettie, Julie (2000): "Women without Class: Chicas, Cholas, Trash and the presence/absence of class identity". In *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 2000, Vol. 26, No. 1.
- Bettie, Julie (2003): *Women without Class. Girls, Race and Identity*. London: University of California Press.
- Birkelund, Gunn Elisabeth (2002) "Kjønn og makt i arbeidslivet – klasseanalytiske perspektiv". I Ellingsæter & Solheim (red.) (2002): *Den usynlige hånd. Kjønnsmakt og moderne arbeidsliv*. Oslo: Gyldendal akademisk.
- Bradley, Harriet (1996): "Gender: Rethinking patriarchy". In *Fractured identities: changing patterns of inequality*. Cambridge: Polity Press.
- Bordo, Susan (1990): "Feminism, Postmodernism and Gender-Scepticism". In Nicholson, Linda (1990) (ed.): *Feminism/Postmodernism*. New York: Routledge.
- Bottero, Wendy & Sarah Irwin (2003): "Locating difference: class, 'race' and gender and the shaping of social inequalities. In *The sociological Review*, 2003, Vol. 51, No. 4.
- Bottero, Wendy (2005): *Stratification: Social division and inequality*. London: Routledge.
- Bourdieu, Pierre (1984): *Distinction. A social critique of the judgement of taste*. London: Routledge.
- Bourdieu, Pierre (1987): "Hvad skaber en social klasse". Oversættelse af "What makes a social class? On the Theoretical and Practical Existence Of Groups". I *Berkeley Journal*

- of *Sociology*, Vol. 32. Oversat af Inga Axelsen og Gerd Halskov, efteråret 2001. Tilgjengelig på <http://www.hexis.dk/bourdieu.sociale.klasser.html>
- Bourdieu, Pierre (1990a): *In other words. Essays Towards a Reflexive Sociology*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre (1990b): "Kroppens sosiale persepsjon. Noen foreløpige bemerkninger". I *Sosiologi i dag*, 1990, nr. 3.
- Bourdieu, Pierre, Chamboredon Jean-Claude & Jean-Claude Passeron (1991): *The Craft of Sociology: Epistemological Preliminaries*. London: Walter de Gruyter.
- Bourdieu, Pierre (1992): *An invitation to Reflexive Sociology*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre (1995a): "Den Biografiske illusion". I *Social Kritik*, nr. 36, 1995.
- Bourdieu, Pierre (1995b): "La Misère du Monde". I *Social Kritik*, nr. 37, 1995.
- Bourdieu, Pierre (1995c): *Distinksjonen. En sosiologisk kritikk av dømmekraften*. Oslo: Pax Forlag A/S.
- Bourdieu, Pierre & Wacquant, Loic (1996): *Refleksiv sosiologi*. København: Hans Reitzels Forlag A/S.
- Bourdieu, Pierre (1997): *Den praktiske sans*. København: Hans Reitzels Forlag A/S.
- Bourdieu, Pierre et al. (1999): *The Weight of the World*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre (1999a): *Meditasjoner*. Oslo: Pax ForLag A/S.
- Bourdieu, Pierre (1999b): *Den Maskuline Dominans*. København: Tiderne Skifter.
- Bourdieu, Pierre (2005): *Udkast til en praksisteori*. København: Hans Reitzels Forlag A/S.
- Bourdieu, Pierre & Jean-Claude Passeron (2006): *Reproduktionen. Bidrag til en teori om undervisningssystemet*. København: Hans Reitzels Forlag A/S.
- Bourdieu, Pierre (2007): "Forståelse". I Petersen, Karin Anna, Glasdam, Stinne & Vibeke Lorentzen (red.) (2007): *Livshistorieforskning og kvalitative interviews*. Viborg: Forlaget PUC.
- Bugge, Lars (2002): "Identitet og Makt". I *Agora. Journal for metafysisk spekulasjon*, nr. 3-4, 2002.
- Butler, Judith (1990): *Gender Trouble – Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge, Chapman & Hall.
- Butler, Judith (1993): *Bodies that matter. On the discursive limits of sex*. London: Routledge.

- Butler, Judith (1997a): "Contingent foundations: Feminism and the Question of 'postmodernism'". In Seidman, Steven (1997) (ed.): *The Postmodern Turn – New Perspectives On Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Butler, Judith (1997b): *Exitable speech. A politics of the performative*. London: Routledge.
- Butler, Judith (1998a): "Merely cultural". In *New Left Review*, 1998, Vol. 1, No. 227.
- Butler, Judith (1998b) in Meijer, Irene Costera & Baukje Prins: "How bodies comes to matter: An interview with Judith Butler". In *Signs*, 1998, Vol. 23, No. 2.
- Butler, Judith (2007): "Performativitetens sociale magi". I Søndergaard, Dorte Marie (2007) (red.): *Feministiske Tænkere*. København: Hans Reitzels Forlag A/S.
- Byrne, Bridget (2003): "Reciting the self. Narrative Representations of the self in qualitative interviews". In *Feminist Theory*, 2003, Vol. 4, No. 1.
- Byrne, Bridget (2006): *White Lives. The interplay of 'race', class and gender in everyday life*. London: Routledge.
- Callewaert, Staf (1996): "Pierre Bourdieu". I Andersen, Heine & Lars Bo Kaspersen (1996) (red.): *Klassisk og moderne samfundsteori*. København: Hans Reitzels Forlag A/S.
- Carleheden, Mikael (1998): "Mennesket uden egenskaber. Om det normative grundlag for den postmoderne konstruktivismes kønsteori". I Järvinen, Margaretha og Margareta Bertilsson (1998) (red.): *Socialkonstruktivisme – bidrag til en kritisk diskussion*. København: Hans Reitzels Forlag A/S.
- Christensen, Bolette: "Virkelighedens tale". I *Dansk Sociologi*, nr 4/6, 1995.
- Christensen, Karen (1998): "I skyggen af Hellevik. Om udfordringer ved at arbejde empirinært". I Christensen, Karen et al. (1998): *Prosess og metode*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Christensen, Ann-Dorte (2001): "Kønssociologi: Fra kønsroller til kønskonstruktioner". I Jacobsen, Michael Hviid, Mikael Carleheden & Søren Kristiansen (2001) (red.): *Tradition og fornyelse – en problemorienteret teorihistorie for sociologien*. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
- Christensen, Ann-Dorte (2003): *Fortællinger om identitet og magt. Unge kvinder i senmoderniteten*. Magtudredningen. Århus Universitet: Århus Universitetsforlag.
- Christensen, Ann Dorte & Birte Siim (2006): "Fra køn til diversitet – intersektionalitet i en dansk/nordisk kontekst". I *Kvinder, Køn & Forskning*, 2006, nr. 2-3.

- Christensen, Ann-Dorte (2008): "Young Women's Attitudes towards Feminism and Gender Equality". In Kari Melby, Anna-Birte Ravn & Christina Carlsson Wetterberg (2008) (ed.): *Gender equality and welfare politics in Scandinavia. The limits of political ambition?* Bristol: Policy Press.
- Christiansen, Connie Carøe, Faber, Stine Thidemann & Marlene Spanger (2006): "Interseksjonalitet". I *Kvinder, Køn & Forskning*, 2006, nr. 2-3.
- Collins, Patricia Hill (1997): "Where is the power?". I *Signs*, 1997, Vol. 22, No. 2.
- Cook, Jon (2000): "Culture, Class and Taste". In Munt, Sally (2000) (ed.): *Cultural Studies and the Working Class. Subject to change*. London: Cassell.
- Coward, Rosalind (1999): *Sacred Cows. Is Feminism Relevant to the New Millennium*. London: HarperCollins Publishers.
- Crompton, Rosemary & Michael Mann (1986) (ed.): *Gender and Stratification*. Oxford: Basil Blackwell Ltd.
- Crompton, Rosemary (1993): *Class and Stratification. An Introduction to Current Debates*. Cambridge: Polity Press.
- Davies, Bronwyn (2007): "Kvinders subjektivitet og feministiske fortællinger". I Søndergaard, Dorte Marie (2007) (red.): *Feministiske Tænkere*. København: Hans Reitzels Forlag A/S.
- Deding, Mette, Mette Lausten & Angelo Andersen (2006): *Børnefamiliernes balance mellem familie- og arbejdsliv*. København: Socialforskningsinstituttet.
- de los Reyes, Paulina & Lena Martinsson (2005) (red.): *Olikhetens paradigm – intersektionella perspektiv på o(jäm)likhetsskapande*. Göteborg: Studentlitteratur.
- Devine, Fiona (2005): "Middle-Class Identities in the United States". In Devine, Fiona, Savage, Mike, Scott & Rosemary Crompton (2005) (ed.): *Rethinking Class. Culture, identities & lifestyle*. New York: Palgrave Macmillan.
- Ellingsæter, Anne Lise (1995): "Ulikhet i det postindustrielle samfunnet: Klasse, kjønn og generation". I *Sociologisk Tidsskrift*. 1995, no. 4.
- Ellingsæter, Anne Lise, Noack, Turid & Marit Rønsen (1997): "Social ulikhet blant kvinner: polarisering, utjevning eller status quo? I *Tidsskrift for Samfunnsforskning*, 1997, årgang 38.

- Ellingsæter, Anne Lise (2000): "Modernitet og forståelser av kjønn. 'Problemet' med de mange navn." I Engelstad, Fredrik (red.) (2000): *Kunnskap og refleksjon. 50 års samfunnsforskning*. Institutt for samfunnsforskning. Rapport 2. Oslo.
- Ellingsæter, Anne Lise (2004): "Tidskrise i familien?". I Ellingsæter, Anne Lise & Arnlaug Leira (red.): *Velferdsstaten og familien*. Oslo: Gyldendal Akademisk Forlag.
- Elstad, Jon Ivar (1992): "Et klassebegrep for 90-årene?" I *Tidsskrift for Samfunnsforskning*, nr. 1, årgang 33, 1992.
- Elstad, Jon Ivar (2005): "Klasseanalyse i dag – marxistiske og sosiologiske tilnærminger". I *Rødt. Marxistisk Tidsskrift*, nr. 4, 2005.
- Faber, Stine Thidemann (2006): "Klassernes fortsatte forsvinden". I *Kvinder, Køn & Forskning*, 2006, nr. 2-3.
- Fagerheim, Svein Jarle (2006): *Det verdige mennesket i den øvre middelklassen. En studie av symbolske grenser*. Hovedfagsoppgave i sosiologi, Sosiologisk Institutt, Universitetet i Bergen.
- Fornäs, Johan (2005): "Röster som gjorde skillnad. Korsande identifikationer i folkhemmets populärmusik". I *Kvinnovetenskaplig Tidsskrift*, no. 2-3, 2005.
- Fowler, Bridget (2003): *Pierre Bourdieu and Cultural Theory. Critical Investigations*. London: Sage Publications.
- Fraser, Mariam (1999): "Classing Queer. Politics in Competition". In *Theory, Culture & Society*, 1999, Vol. 16, No. 2.
- Fugl, Marie (2007): *Smagsbestemt vælgeradfærd – en Bourdieuinspireret analyse af sammenhængen mellem klasse, smag og partivalg*. Speciale, Institut for Samfundsvidenskab. København: Københavns Universitet.
- Gibson-Graham, J.K., Resnick, Stephen & Richard Wolff (2000) (ed.): *Class and its Others*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Gillies, Val (2005): "Raising the 'Meritocracy': Parenting and the Individualization of Social Class". In *Sociology*, 2005, Vol. 39, No. 5.
- Gillies, Val (2007): *Marginalised Mothers. Exploring working-class experiences of parenting*. New York: Routledge.
- Gimenez (2005): "Teori eller mantra? En kritisk granskning av interseksjonalitetsperspektivet". I *Socialistisk Debatt*, no. 1, 2005.

- Gregson, Nicky & Gillian Rose (2000): "Taking Butler elsewhere: performativities, spatialities and subjectivities". In *Environment and Planning D: Society and Space*, 2000, Vol. 18.
- Gullestad, Marianne (1996): *Hverdagsfilosoffer: Verdier, selvforståelse og samfunnssyn i det moderne Norge*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Gullestad, Marianne (2001a): *Kitchen Table Society*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Gullestad, Marianne (2001b): "Likhetens grenser". I Lien, Marianne, Lidén, Hilde & Halvard Vike (red.): *Likhetens Paradokser. Antropologiske undersøkelser i det moderne Norge*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Gullestad, Marianne (2002): *Det norske sett med nye øyne*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Haavind, Hanne (2000a): "På jakt etter kjønnede betydninger". I Haavind, Hanne (2000) (red.): *Kjønn og fortolkende metode. Metodiske muligheter i kvalitativ forskning*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag A/S.
- Haavind, Hanne (2000b): "Analytiske retningslinjer ved empiriske studier av kjønnede betydninger". I Haavind, Hanne (2000) (red.): *Kjønn og fortolkende metode. Metodiske muligheter i kvalitativ forskning*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag A/S.
- Hansen, Erik Jørgen (1992): "Social Klasser og social ulighed". I Andersen, Heine (1992): *Sociologi – en grundbog til et fag*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Hansen, Lise Lotte (2004): *Ligestillingspolitiske problemer og mulige løsninger: Køn, magt og forandring i LO og UNISON*. København: Institut for Samfundsvidenskab & Erhvervsøkonomi.
- Hägerström, Jeanette (2004): *Vi och dom och alla dom andra andra på Komvux: etnicitet, genus och klass i samspel*. Lund: Sociologiska institutionen, Lunds Universitet.
- Harrits, Gitte Sommer (2005): *Hvad betyder klasse?*. Politicas ph.d.-serie, Institut for Statskundskab, Århus Universitet.
- Hochschild, Arlie Russel (1997): *The TimeBind – When Work becomes Home and Home becomes Work*. New York: Henry Holt & Co.
- Honneth, Axel (2003): *Behovet for anerkendelse*. København: Hans Reitzels Forlag A/S.
- Honneth, Axel (2005): *Kamp om anerkendelse*. København: Hans Reitzels Forlag A/S.
- hooks, bell (1989): *Talking back. Thinking feminist. Thinking black*. Boston: South End Press.

- Højgaard, Lis & Dorthe Staunæs: "Forandring, handling og subjektivitet". I Søndergaard, Dorte Marie (2007) (red.): *Feministiske Tænkere*. København: Hans Reitzels Forlag A/S.
- Jagger, Gill (2008): *Judith Butler. Sexual politics, social change and the power of the performative*. London: Routledge.
- Jensen, Sune Qvotrup (2006): "Hvordan analysere sociale differentieringer?". I *Kvinder, Køn & Forskning*, 2006, nr. 2-3.
- Jensen, Sune Qvotrup (2007): *Fremmed, farlig og fræk. Unge mænd og etnisk/racial andenhed – mellem modstand og stilisering*. Ph.d. afhandling. FREIA - Center for Kønsforskning, Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet.
- Johnson, Jennifer (2002): *Getting by on the Minimum: the Lives of Working-Class Women*. London: Routledge.
- Jordahl, Anneli (2003): *Klass – är du fin nog?* Stockholm: Bokförlaget Atlas.
- Kelley, J. & Evans, M. (1995): "Class and class conflict in six western nations". In *American Sociological Review*, 1995, Vol. 60.
- Klausen, Trond Beldo (2007): *Et spørgsmål om klasse?* Aalborg: Institut for økonomi, politik og forvaltning.
- Knapp, Gudrun-Axeli (2005): "Race, Class, Gender – Reclaiming Baggage in Fast Travelling Theories". I *European Journal of Women's Studies*, vol. 12, no. 3, 2005.
- Kuhn, Anette (1995): *Family Secrets: Acts of Memory and Imagination*. London: Verso.
- Kumar, Krishan (1995): *From post-industrial to post-modern society*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Kvale, Steinar (1994): *InterView. En Introduktion til det kvalitative forskningsinterview*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Lamont, Michéle (1992): *Money, Morals and Manners. The Culture of the French and the American Upper-Middle Class*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lamont, Michéle (2000): *The Dignity of Working Men. Morality and the Boundaries of Race, Class and Immigration*. New York: Russell Sage Foundation.
- Laneth, Pia Friis (2006): *Lillys Danmarkshistorie*. København: Gyldendal.
- Langston, Donna (2004): "Tired of playing Monopoly?". In Andersen, Margaret L. & Patricia Hill Collins (2004) (ed.): *Race, class and gender. An Anthology*. United Kingdom: Thomson & Wadsworth.

- Lareau, Annette (2003): *Unequal Childhoods. Class, Race and Family Life*. London: University of California Press.
- Larsen, Jørgen Elm: "Individuel biograf eller klassebiografi". I Larsen, Jørgen Elm, Lind, Jens & Iver Hornemann Møller (2000) (red.): *Kontinuitet og forandring*. København: Samfundslitteratur.
- Lawler, Steph (1999): "Getting in and getting away: Women's Narratives of Class Mobility". In *Feminist Review*, 1999, No. 63.
- Lawler, Steph (2002): "Narrative in social research". In May, Tim (ed.) (2002): *Qualitative research in action*. London: Sage Publications.
- Lawler, Steph (2005): "Disgusted Subjects: The Making of Middle-Class Identities". In *The Sociological Review*, 2005, Vol. 53, No. 3.
- LeBesco, Kathleen (2007): "Fatness as the Embodiment of Working-Class Rhetoric". In DeGenaro, William (2007) (ed.): *Who says? Working-class rhetoric, class consciousness and community*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Liechty, Mark (2002): *Suitably Modern: Making Middle-Class Culture in a new Consumer Society*. New Jersey: Princeton University Press.
- Lien, Marianne, Lidén, Hilde & Halvard Vike (2001) (red.): *Likhetens Paradokser. Antropologiske undersøkelser i det moderne Norge*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Lovell, Terry (2000): "Thinking Feminism with and against Bourdieu". In *Feminist Theory*, Vol. 1, No. 1, 2000.
- Ludvig, Alice (2006): "Differences Between Women? Intersecting Voices in a Female Narrative". I *European Journal of Women's Studies*, Vol. 13, No. 3, 2006.
- Lykke, Nina (2003): "Interseksjonalitet – ett användbart begrep för genusforskningen?". I *Kvinnovetenskaplig Tidsskrift*, No. 1, 2003.
- Mac an Ghail, Máirtín (1999): *Contemporary Racisms and Ethnicities*. Buckingham: Open University Press.
- Mahony, Pat & Christine Zmroczek (1997) (ed.): *Class matters: "working-class" women's perspectives on social class*. London: Taylor & Francis.
- McMahon, Martha (1995): *Engendering motherhood: identity and self-transformation in women's lives*. New York: Guilford Press.
- McCall, Leslie (2005): "Managing the complexity of intersectionality". I *Signs: Journal of Women in culture and Society*, vol. 30, no. 3, 2005.

- McNay, Lois (1994): *Foucault: A critical introduction*. Cambridge: Polity.
- McNay, Lois (1999a): "Gender, Habitus and the Field: Pierre Bourdieu and the limits of reflexivity". I *Theory, Culture and Society*, 1999, Vol. 16, No. 1.
- McNay, Lois (1999b): "Subject, Psyche and Agency: The work of Judith Butler". In *Theory, Culture and Society*, 1999, Vol. 16, No. 2.
- McNay, Lois (2007): "Subjekt, psyke og handling". I Søndergaard, Dorte Marie (2007) (red.): *Feministiske Tænkere*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Martinsson, Lena (1997): *Gemensamma liv: Om kön, kärlek och längtan*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Martinsson, Lena (2005): "Är klass en kategori bland andra?". I de los Reyes & Martinsson (red.) (2005): *Olikhetens paradigm – intersektionella perspektiv på o(jäm)likhetsskapande*. Göteborg: Studentlitteratur.
- Mason, Jennifer (2002): "Qualitative interviewing: Asking, Listening and interpreting". In May, Tim (2002) (ed.): *Qualitative research in action*. London: Sage Publications.
- Mills, C. Wright (2002): *Den sociologiske fantasi*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Mohanty, Chandra (1991): "Under Western eyes: Feminist Scholarship and Colonial Discourses". In Mohanty, Chandra Talpede, Russo Ann & Lourdes Torres (1991) (ed.): *Third world women and the politics of feminism*. Bloomington: Indiana University Press.
- Moi, Toril (2002): "Å tilegne seg Bourdieu. Feministisk teori og Pierre Bourdieus kultursosiologi". I Iversen, Irene (2002) (red.): *Feministisk litteraturteori*. Oslo: Pax Forlag.
- Moittier, Monique (2002): "Masculine domination. Gender and power in Bourdieu's writing. In *Feminist Theory*, 2002, Vol. 3, No. 3.
- Molin, Kari & Brit Ågren (1991) (red.): *Klassresan*. Malmø: Alfabeta Bokförlag AB.
- Munt, Sally (2000) (ed.): "Introduction". In Munt, Sally (2000) (ed.): *Cultural Studies and the Working Class. Subject to change*. London: Cassell.
- Mørck, Yvonne (1998): *Bindestregsdanskere: fortællinger om køn, generationer og etnicitet*. København: Forlaget sociologi.
- Nielsen, Harriet Bjerrum (2005): "'Sorte huller' – selvkonstruktionens steder". I Andersen, Anders Siig, Dausien, Bettina & Kirsten Larsen (2005) (red.): *Livshistorisk fortælling og fortolkende socialvidenskab*. Roskilde: Roskilde Universitetsforlag.

- Nielsen, Harriet Bjerrum & Monica Rudberg (2006): *Moderne jenter. Tre generasjoner på vei*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Sherry, B. Ortner (1991): "Reading America: Preliminary Notes on Class and Culture". In Richard G. Fox (1991) (ed): *Recapturing Anthropology: Working in the Present*. Santa Fe: School of American Research.
- Ortner, Sherry B. (2003): *New Jersey Dreaming. Capital, Culture and Class of '58*. London: Duke University Press.
- Ortner, Sherry B. (2006): *Anthropology and Social Theory: Culture, Power, and the Acting Subject*. Durham: Duke University Press
- Patai, Daphne (1988): *Brazilian Women Speak: Contemporary Life Stories*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Phillips, Anne (1987): *Divided Loyalties. Dilemmas of Sex and Class*. London: Virago.
- Prieur, Annick (1990): "Om dybdeintervjuer – på bakgrunn av en undersøkelse om menn som kjøper sex". I *Stensilserie Institutt for kriminologi og strafferett*, nr. 61.
- Prieur, Annick (1994): *Iscenessettelser av kjønn. Transvestitter og machomenn i Mexico by*. Oslo: Pax Forlag A/S.
- Prieur, Annick (1998): "Forholdet mellom kjønn og klasse med utgangspunkt i Bourdieus sosiologi". I *Sosiologisk Tidsskrift*, No. 6.
- Prieur, Annick (2001): "Pierre Bourdieu. Bourdieus blik på den sociale verden". In Jacobsen, Michael Hviid, Mikael Carleheden & Søren Kristiansen (red.): *Tradition og fornyelse – en problemorienteret teoriehistorie for sociologien*. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
- Prieur, Annick, Rosenlund, Lennart & Jacob Skjøtt-Larsen: "Cultural Capital Today: A Case Study from Denmark". In *Poetics*; forthcoming.
- Prieur, Annick (2004): *Balansekunstnere*. Oslo: Pax Forlag.
- Prieur, Annick & Sestoft, Carsten (2006): *Pierre Bourdieu. En introduktion*. København: Hans Reitzels Forlag A/S.
- Prieur, Annick (2006): "Bourdieu's raseri: Sociologiens etiske og politiske projekt". I Prieur, Annick & Sestoft, Carsten (2006): *Pierre Bourdieu. En introduktion*. København: Hans Reitzels Forlag A/S.

- Prieur, Annick & Lennart Rosenlund (2006): "Det sociale rum, livsstilenes rum – og *La Distinction*". I Prieur, Annick & Carsten Sestoft (2006): *Pierre Bourdieu. En introduktion*. København: Hans Reitzels Forlag A/S.
- Qvarnström, Moa (1993): *Det måste finnas bättre sånger: kvinnliga klassresenärers kulturmöten på väg mot ny identitet*. Skriftserie från Centrum för kvinnoforskning vid Stockholms universitet, nr. 6.
- Ravn, Anna-Birte (2006): "Køn og klasse. Om nytten af begrebet intersektionalitet". I Borchorst, Anette & Ann-Dorte Christensen (2006) (red.): *Kønsrefleksioner – om magt og mangfoldighed*. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
- Reay, Diane (1996a): "Dealing with Difficult Differences: Reflexivity and Social Class in Feminist Research". In *Feminism & Psychology*, 1996, Vol. 6, No. 3.
- Reay, Diane (1996b): "Insider Perspectives or Stealing the Words out of Women's Mouths: Interpretation in the Research Process". *Feminist Review*, 1996, No. 53.
- Reay, Diane (1998a): *Class Works. Mothers' Involvement in their children's Primary Schooling*. London: RoutledgeFalmer.
- Reay, Diane (1998b): "Rethinking social class: qualitative perspectives on class and gender". In *Sociology*. 1998, Vol. 32, No. 2.
- Reay, Diane (1998c): "Engendering Social Reproduction: Mothers in the Educational Marketplace". In *British Journal of Sociology of Education*, 1998, Vol. 19, No. 2.
- Rosenberg, Tina (2007): "Queerfeminisme". I Søndergaard, Dorte Marie (2007) (red.): *Feministiske Tænkere*. København: Hans Reitzels Forlag A/S.
- Rosenlund, Lennart (2000): *Social Structures and Change: Applying Pierre Bourdieus Approach and Analytic Framework*. Working Papers from Stavanger University College, School of Economics, Culture and Social Science, 2000, nr. 85.
- Salih, Sarah & Judith Butler (2004): *The Judith Butler Reader*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Savage, Mike (2000): *Class analysis and social transformation*. Philadelphia: Open University Press.
- Savage, Mike, Bagnall, Gaynor & Brian Longhurst (2001): "Ordinary, Ambivalent and Defensive: Class Identities in the Northwest of England. In *Sociology*, 2001, Vol. 35, No. 4.
- Sayer, Andrew (2005a): *The Moral Significance of Class*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Sayer, Andrew (2005b): "Class, Moral Worth and Recognition". In *Sociology*, 2005, Vol. 39, No. 5.
- Schieffelin, Edward L. (1998): "Problematizing Performance". In Hughes-Freeland, Felicia (1998) (ed.): *Ritual, Performance, Media*. London: Routledge.
- Schechner, Richard (2002): *Performance studies: an introduction*. London: Routledge.
- Schwalbe, Michael et al. (2000): "Generic Processes in the Reproduction of Inequality: An Interactionist Analysis". In *Social Forces*, 2000, Vol. 79, No. 2.
- Senneth, Richard & Jonathan Cobb (1977): *The Hidden Injuries of Class*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Senneth, Richard (2003): *Respekt i en verden af ulighed*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Sjørlev, Inger (2007) (ed.): *Scener for samvær: ritualer, performance og solidaritet*. Århus: Århus Universitetsforlag.
- Sjöqvist, Maria: "Muligheder og umuligheder i Judith Butlers identitetskritik". I *Häften för kritiska studier*, nr. 4, 1998.
- Skeggs, Beverley (1997a): *Formations of Class and Gender. Becoming Respectable*. London: Sage Publications.
- Skeggs, Beverley (1997b): "Classifying Practices: Representations, Capital and Recognition". In Mahony, Pat & Zmroczek, Christine (ed.) (1997): *Class matters: "working-class" women's perspectives on social class*. London: Taylor & Francis.
- Skeggs, Beverley (2002): "Techniques for Telling the Reflexive Self". In May, tim (2002) (ed.): *Qualitative research in action*. London: Sage Publications.
- Skeggs, Beverley (2004): *Class, Self and Culture*. London: Routledge.
- Skeggs, Beverley (2005a): "The Making of Class through Visualising Moral Subject Formation". In special edition 'Class, Culture and Identity' of *Sociology*, 2005, Vol. 39, No. 5.
- Skeggs, Beverley (2005b): "The Re-Branding of Class: Propertising Culture". In Devine, Fiona et al. (2004) (ed.): *Rethinking Class. Culture, Identities & Lifestyle*. Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Skilbrei, May-Len (2003): *Dette er jo bare et husmorjobb. Ufaglærte kvinner i arbeidslivet*. Rapport 17/03. Oslo: NOVA

- Skilbrei, May-Len (2004): "Mine, dine og våre saker: Likestillingspolitikk for viderekomne." I *Kvinneforskning*, no. 3, 2004.
- Skilbrei, May-Len (2005a): "Klasse, etnisitet og kjønn som erfaringer: Om å være vanlig, arbeidsom og anstendig". I *Sosiologi i dag*, Årgang 35, nr. 4, 2005.
- Skilbrei, May-Len (2005b): "Bourdieu for feminister". I *Fett*, nr 3, 2005.
- Skjøtt-Larsen, Jacob (2008): *Klasse, kultur og politik - social differentiering i det postindustrielle Aalborg*. Ph.d. afhandling. Institut for Sociologi, Sociale Forhold og organisation, Aalborg Universitet.
- Solli, Susanna (1998): "Bourdieu og konstruksjonen av forskningsobjektet". I Fürst, Elisabeth L'orange & Øystein Nilsen (1998) (red.): *Modernitet. Refleksjoner og idébrytninger*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.
- Southerthon, Dale (2002a): "Boundaries of 'Us' and 'Them': Class, Mobility and Identification in a New Town". In *Sociology*, Vol. 36, No. 1.
- Southerthon, Dale (2002b): "'Us' and 'Them'. Identification and class boundaries". In Special Issue on 'Monsters and Morals' of *Soundings: A journal of politics and culture* (edited by Elizabeth Silva) (2002) issue 21.
- Staunæs, Dorthe (2004): *Køn, etnicitet og skoleliv*. København: Samfundslitteratur.
- Steedman, Carolyn Kay (1986): *Landscape for a good woman: A story of two lives*. Rutger: Rutgers University Press.
- Svendsen-Tune, Stine (2002): *Skæve hverdagsliv*. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
- Sværke, Kirsten (2005): "Nyfeminisme og nye kønsidentiteter". I *Freias Skriftserie*, nr. 59. www2.ihis.aau.dk/freia/skriftserie/59.pdf.
- Søndergaard, Dorte Marie (1996): "Social konstruktionisme – et grundlag for at se kroppen som tegn". In *Sociologi I Dag*, nr. 4, årg. 26.
- Søndergaard, Dorte Marie (2000): *Tegnet på kroppen. Køn: Koder og konstruktioner blandt unge voksne i akademia*. København: Museum Tusculanums forlag.
- Syltevik, Liv Johanne (1998): "Finnes alenemødre? Om konstruksjonen av undersøkelsesenheter". I Christensen, Karen et al. (1998) (red.): *Prosess og metode*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Tangen, Karl-Fredrik (2004): "Forbruk som makt". I Blindheim et al. (red.) (2004): *Forbruk. Lyst, makt, iscenesettelse eller mening?* Oslo: J.W.Cappelens Forlag AS.

- Thomsen, Jens Peter Frølund (2006): *Konflikten om de nye danskere: om danskernes holdninger til etniske minoriteters kultur og rettigheder*. København: Forlaget Akademisk.
- Thompson, Edward P. (1963): *The making of the English Working Class*. Harmondsworth: Penguin.
- Tonboe, Jens Christian (2005): "Arbejdssamfundet - en værdiændring". Manuskript til *Konferencen: 'Det grænseløse arbejde'*, Fællessalen, Christiansborg, København, Teknologirådet, Danmark, 15. marts 2005. Tilgængelig på:
http://www.tekno.dk/pdf/projekter/p05_Arbejdsliv_skr_oplaeg_konference_15_marts_Jens_Tonboe.pdf
- Urciuoli, Bonnie (1993): "Representing class: Who decides?" In *Antropological Quarterly*, 1993, Vol. 66, No. 4.
- Vike, Halvard (2001): "Likhetens kjønn". I Lien, Marianne, Lidén, Hilde & Halvard Vike (2001) (red.): *Likhetens Paradokser. Antropologiske undersøkelser i det moderne Norge*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Walby, Sylvia (1997): *Gender Transformations*. London: Routledge.
- Waldrop, Anne (2005): "Bok-kronikk: Antropologiske studier av klasse". I *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 2005, nr. 1.
- Walkerdine, Valerie (1997): *Daddy's girl: Young Girls and Popular Culture*. Cambridge: Havard University Press.
- Walkerdine, Valerie, Lucey, Helen & June Melody (2001): *Growing Up Girl. Psychosocial explorations of gender and class*. Hampshire: Palgrave.
- Weedon, Chris (1999): *Feminism, Theory and the politics of difference*. Oxford: Blackwell Publishers
- Weininger, Elliot (2002): "Class and causation in Bourdieu". In Lehmann, Jennifer (2002) (ed.): *Current Perspectives in Social Theory*, 2002, Vol. 21.
- Weininger, Elliot (2005): "Foundations of Pierre Bourdieus' Class analysis". In Wright, Erik Olin (2005) (ed.): *Approaches to Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wennerström, Ulla Britt (2003): *Den kvinnliga klassresan*. Göteborg Studies in Sociology, no. 19, Department of Sociology, Göteborg University.
- West, Candace & Fenstermaker, Sarah (1995): "Doing Difference". I *Gender & Society*, 1995, Vol. 9.

Westergaard, John (1998): "Overklassens usynlighed". I *Dansk Sociologi*, 1998, Vol. 9, No. 8.

Wiederberg, Karin (1992): "Teoretisk verktøyskasse – angrepsmåter og metoder". I Taksdal, Arnhild & Karin Wiederberg (1992) (red.): *Forståelser av kjønn i samfunnsvitenskapenes fag og kvinneforskning*. Oslo: Ad Notam Gyldendal A/S.

Williams, Raymond (1961): *Culture and Society 1780-1950*. Harmondsworth: Penguin.

Wilken, Lisanne (2006): *Pierre Bourdieu*. Roskilde: Roskilde Universitetsforlag.

Wright, Eric Olin (2001): "A Conceptual Menu for studying the Interconnections of Class and Gender". In Baxter, Janeen and Mark Western (2001) (ed.): *Reconfigurations of Class and Gender*. Stanford: Stanford University Press.

English summary:

The Pursuit of Class

This Ph.D. dissertation builds on narratives told by different women about themselves and their perceptions of everyday life and its consistency. It has been my ambition to study class on a 'micro-level' and, by way of interviews, to explore how class – through processes that interact with gender and other social differentiations – leaves its mark on women's experiences and perceptions of self and others as well as their perceptions of opportunities accessible to them. Although the interviews eventually lead to important insight into the categories of class and gender – as it emerged from the interviewed women's language and their relations to others, as well as it became evident in the women's descriptions of their lives and daily practice – it proved to be quite a methodological challenge. The word class is no longer found in everyday language, and it appeared to be difficult for the women to express social, economic, or cultural differences. The women seemed to be influenced by a particular Nordic ideology of equality which tends to cause differences of class and other differences in lifestyle to be toned down as much as possible. The differences exist and the individual continually takes them into consideration – more or less consciously – however they are rather not articulated. To the extent that the women do express social differences, they are often phrased as questions of 'preference' or deciphered as expressions of personality, relations, choices, lifestyle, and so forth. In line with Bourdieu, the women show a refined sense of distinction, drawing on various 'codes' from everyday life such as: clothes, residence, furnishings, conduct, leisure activities, neighbourhood, money, priorities, etc.

Although social differences are initially rejected, muffled and underplayed, they nonetheless surface in the interviews: for example in view of the lines of demarcation emphasised by the women as important, and in view of the ways in which they perceive and estimate themselves and others. In very subtle ways the women do in fact discuss social differences, although the word class is never used. Time and again they accentuate different distinctions which can be related to class, they draw upon categories which are ultimately categories of class, and they use expressions that implicitly bring about connotations of class. Though it is only very few who articulate this as class, it is evident that all the women acknowledge, think in terms of or at least are familiar with the existence of a social hierarchy. Hence they talk about a 'social ladder' or about 'the top' (for instance, well-to-do people and the upper crust) and 'the bottom' of society (for instance, unemployed people or outcasts of society), and the women dissociate themselves from both groups. However, primarily they dissociate themselves from the elite, and contrary to the understated and subtle distancing to the working class, it appears to be quite acceptable to state that the rich are absorbed by the wrong things and that their values are wrong. In opposition to Bourdieus analyses of the middle class of French society, my material does not illustrate informants who strive to become part of an upper class that holds a symbolic power over them. On the other hand, my material discloses a demand to 'be an inverted snob' and portray oneself as quite ordinary.

Above all, class is revealed through borders between them and us. It materializes in the ways that the women talk about their families, friends, colleagues, neighbours, and other groups in society, and particularly by way of the lines of demarcation that the women use to present themselves in opposition to people they wish to dissociate from. The affiliation to others is not only shown by way of positive demonstrations of a particular cultural taste. On the contrary, it is more often marked by showing distaste for other groups' cultural preferences. Distancing from the elite and the lower classes is mainly communicated as moral reservations and moral condemnation. In that sense the women indirectly refer to people who think, act or prioritize differently and, to them, sometimes even incomprehensibly. Motherhood appears to be a particularly important factor when the women assess themselves and others. The ways in which the women position themselves by reference to other mothers or families is one of the places where class is particularly

evident in the interviews. Discourses of gender, child care and motherhood are obviously inextricably bound up with more general cultural discourses of moral and class.

It is in particular the middle class women who suffer from social myopia. Many of them seem to be unreflective, almost ignorant, of their own positions. These women are reluctant to acknowledge that they have privileged lives, and instead they try to understate, modify or belittle the significance of economic and cultural capital. They emphasise ordinary aspects of their lives and present themselves as ordinary. The women from the lower middle class or those rooted in the working class also underplay the significance of economic and cultural capital, however for very different reasons. When they present themselves as ordinary, they do so in order to come out with dignity and respect. This is, for instance, done by explicitly separating money and societal status from personal values and integrity. Instead, these women accentuate the importance of being decent, wholesome and hardworking people who take care of their families and cultivate intimate personal relationships. The dissertation shows that class is still significant, not only as differences in objective living conditions, but also on a symbolic level as a frame surrounding the individual's perception of life. In fact, we tend to think symbolically, not only with regard to gender, but also class – which initiate infinite chains of association to the same extent as seen in traditional societies. The only difference is that we are unaware – or that we do not acknowledge it. With reference to Savage, it can be said that the predominant ideological currents of today do not bear witness to class having lost its significance, but rather to middleclass control and domination of the political, ideological, and cultural level.

Although the majority of the interviewees, regardless of the composition and volume of capital, see themselves as members of the middle class, and they by and large believe that class is of no particular importance in modern society, the women's narratives nonetheless tell a different story. This especially becomes evident when the women talk about real life experiences. Here, it cannot be overlooked that class also appears as an internalized form of subjectivity and as experiences we store in the body; for instance in the shape of feelings of alienation, failure, and disregard. That it materializes in the shape of cultural devaluation, dissociation, uneven distribution of recognition and respect in the labour market, and in struggles for creditable self-images and a sense of worth. It is seen in human

relationships and in attempts to stage differences, to show distinction, and it is shown by way of consumer patterns and via taste, as it is expressed in choice of house, car, furniture, food, wine, etc. Furthermore, class becomes visible through different ideals of parenthood, different expectations, and different ideas and dreams of 'the good life'. Also, it becomes visible through conceptions of femininity, married life, relationships, and through different orientations towards and involvement in modern reasoning concerning equal status.

My study has not shown class as a positive identification. Similar to Skeggs, I can conclude that class is rather found in examples of dissociation and disidentification. In other words, class primarily materializes through the ways in which the women define their identity in relation to others and against an idea of who they are different from and what they do not believe in (i.e. through positioning imperatives, contrasts, dichotomies, and establishment of economic, cultural, and moral lines of demarcation). In the range of tension between their understanding of gender and their social position, the women construct particular forms of femininity. Contributing to this tension is furthermore the absence or presence of actual social privileges and other social differentiations/other separating categories such as sexuality, age, and ethnicity. The dissertation thus illustrates that in order to understand what it means to be a woman in contemporary society, it is absolutely central to focus on differences *between* women. The same is of course the case with regard to men and studies of masculinity. Lack of interest in this dimension basically leads to an underestimation of the variation, the complex symbolism, and the much-debated significance of gender.

Bilag A: Oversigt over de interviewede kvinder

Navn:	Alder:	Civil-stand og børn:	Bopæl	Uddannelse:	Nuværende arbejdssituation:	Uddannelse Ægtefælle/ Samleverske:	Nuværende arbejdssituation Ægtefælle/ Samleverske:
Merete	Sidst i 30'erne	Gift / Tre mindre hjemmeboende børn	Aalborg / Hasseris	Lang videregående uddannelse	Landinspektør	Lang videregående uddannelse	Ingeniør
Lone	Først i 30'erne	Gift / Tre mindre hjemmeboende børn	Mindre forstad til Aalborg	Lang videregående uddannelse	Ingeniør	Lang videregående uddannelse / Ingeniør	Adjunkt
Andrea	Sidst i 30'erne	Gift / Tre mindre hjemmeboende børn	Aalborg / Hasseris	Lang videregående uddannelse / Ingeniør	Konsulent	Lang videregående uddannelse / Ingeniør	Direktør, IT-virksomhed, selvstændig
Louise	Midt i 30'erne	Samlevende / Fire mindre hjemmeboende børn	Aalborg, tæt på centrum	Lang videregående uddannelse	Universitetsansat	Lang videregående uddannelse	Forstander på højskole
Anne Sofie	Midt i 30'erne	Gift / Et mindre hjemmeboende barn	Nørresundby	Lang videregående uddannelse	Informations-medarbejder	Mellemlang videregående uddannelse / Folkeskolelærer	Direktør, grafisk virksomhed, selvstændig
Birgitte	Midt i 40'erne	Gift / To mindre hjemmeboende børn	Aalborg / Vejgaard	Mellemlang videregående uddannelse / Folkeskolelærer	Viceskoleinspektør	Mellemlang videregående uddannelse	Folkeskolelærer
Lisa	Sidst i 50'erne	Gift / To voksne børn	Aalborg / Gug	Lang videregående uddannelse	Overlæge	Lang videregående uddannelse	Læge, egen praksis

Gritt	Først i 30'erne	Gift / Tre mindre hjemmeboende børn	Aalborg / Skalborg	Lang videregående uddannelse / Cand. Ocoen.	AC-fuldmægtig	Faglært	Blikkenslager
Terese	Sidst i 20'erne	Samlevende / Ingen børn	Forstad til Aalborg	Lang videregående uddannelse	Gymnasielærer	Faglært / Tømrer	Butiksansat
Berit	Sidst i 30'erne	Gift / Tre mindre hjemmeboende børn	Mindre forstad til Aalborg	Faglært / Dekorator	Butiksansat	Faglært / Mekaniker	Direktør i bilbranchen
Solveig	Først i 50'erne	Gift / Et større hjemmeboende barn	Aalborg / Hasseris	Faglært / Advokatsekretær	Hjemmegående	Lang videregående uddannelse	Advokat, selvstændig
Helene	Først i 40'erne	Gift / To mindre hjemmeboende børn	Aalborg / Hasseris	Mellemlang videregående uddannelse	Sygeplejerske	Faglært	Maskinværksted, selvstændig
Marianne	Midt i 30'erne	Gift / To mindre hjemmeboende børn	Forstad til Aalborg	Mellemlang videregående uddannelse	Projektleder/ Souschef	Faglært	Kleinsmed
Mona	Først i 30'erne	Gift / To mindre hjemmeboende børn	Forstad til Aalborg	Kort videregående uddannelse	Social- og sundhedsassistent	Lang videregående uddannelse	Ingeniør
Laila	Først i 40'erne	Gift / Et mindre hjemmeboende barn	Mindre forstad til Aalborg	Kort videregående uddannelse	Social- og sundhedsassistent, konstitueret leder på plejehjem	Faglært / Landmand	Slagteriarbejder

Margit	Sidst i 30'erne	Gift / Tre mindre hjemmeboende børn	Mindre forstad til Aalborg	Faglært / Kontorassistent	Kantineassistent	Faglært	Tankvogns-chauffør
Ingerlise	Først i 40'erne	Samlevende / To mindre hjemmeboende børn	Aalborg Øst	Faglært / Klinikassistent, tandpleje	Privat dagplejer	Faglært	Brandmand
Joan	Sidst i 20'erne	Gift, men bor pt. Alene / Et mindre hjemmeboende barn	Nørresundby	Faglært / receptionist	På kontanthjælp	(Faglært)	(sælger af forsikrings-policer)
Linnea	Midt i 30'erne	Gift / Tre mindre hjemmeboende børn	Mindre forstad til Aalborg	Kort videregående uddannelse	Social- og sundhedshjælper	Faglært	Mekaniker
Heidi	Midt i 30'erne	Gift / Tre mindre hjemmeboende børn	Aalborg / Vejgaard	Faglært	Gartner	Kort videregående uddannelse	IT-konsulent

Bilag B: Interviewguide

Baggrund:

Vi kan begynde med, at du beskriver dig selv i dag? Hvordan ser dit liv ud i dag?

Alder på børn?

Hvad er din uddannelse/beskæftigelse? (*Jævnfør med spørgeskema*) (Ekstraarbejde/bijobs?)

Hvad fik dig til at vælge denne uddannelse/beskæftigelse?

Hvad er partners uddannelse/beskæftigelse? (*Jævnfør med spørgeskema*)

Civilstatus? Partner? (hvor længe har I været sammen?) (*Jævnfør med spørgeskema*)

Nu bor du så her i XXX – kan du beskrive bydelen? Hvordan ser der ud? Hvilken type mennesker bor der? Hvor længe har du boet der? Hvad synes du om dine naboer? Ligner de dig/jer? Hvordan/på hvilken måde?)

Har I bil? Hvilken type? Hvorfor lige den? Er det vigtigt for dig, hvilken bil, I kører i?

(*Jævnfør med spørgeskema*)

Opvækst:

Hvis vi nu kigger lidt tilbage i dit liv? Hvordan har dine opvækstvilkår været? Kan du fx starte med at sige lidt om din familiemæssige baggrund? (forældre? søskende? Øvrig slægt?)

Hvor og hvordan er du vokset op? Type hus? Beskriv bydelen? Hvilken type mennesker boede der?

Hvad laver/lavede dine forældre? (uddannelse/job) (*Jævnfør med spørgeskema*)

Kan du prøve at beskrive, hvordan der var i dit hjem, da du voksede op – hvordan var stemningen/kulturen i hjemmet? Oplever du, at denne var anderledes end stemningen/kulturen i dine kammeraters hjem?

Hvilken baggrund kommer dine forældre fra – hvad lavede dine bedsteforældre (klasserejse? Generationsforskelle?)

Vil du sige, at du har et tæt forhold til dine forældre?

Kan du komme i tanker om situationer, hvor du har været flov/forlegen over dine forældre?
Hvad tænker du om din mors måde at være kvinde/mor på (kvindelighedsrejse – identifikation >< disidentifikation) – vil du sige, at du ligner hende? (generationsforskelle)
Hvad tror du dine forældre synes/tænker om dit liv og den måde, du lever det på (anerkendelse?)
Hvis søskende – hvordan er dit forhold til din/dine søskende? Hvad laver han/hun/de? Har I meget til fælles, vil du sige – eller er I meget forskellige? Beskriv.

Skoleliv/uddannelse:

Elevrollen/interesse for skolen? Hvordan oplevede du din skoletid? Trivedes du?
Hvilken type skole gik du på? (privat/offentlig/friskole/etc.?)
Vil du sige, at dine forældre gik op i din skolegang?
Hvad gjorde du efter folkeskolen – beskriv dit videre uddannelsesforløb?
Hvilke overvejelser og konkrete faktorer spillede ind ift. dit valg af uddannelse/job?
(evner/interesser/lyster/ forventninger og krav fra omverdenen/følelse af nødvendighed?)
Var der nogen, der forsøgte at påvirke dit valg? (fx opmuntrede, frarådede eller forsøgte at tale dig fra dit/dine valg?)
Du beskrev lige før, at dine forældre er uddannet som henholdsvis X og X. Har det, de laver/lavede inspireret el. afskrækket dig ift. dit uddannelsesvalg/valg af job? Andre relationer/andet, der har inspireret el. afskrækket dig? (Forbilleder i barndomshjemmet, slægt, kammerater?)
Aspirationer/drømme? Skulle du hellere have gjort noget andet? Hvad i så fald? Har du haft overvejelser om job/uddannelse, som var urealistiske?

Arbejdsliv/karriere:

Kan du beskrive dit arbejdsliv? Trives du? (positive/negative sider?)
Hvad betyder dit arbejde for dig? Når du fx skal præsentere dig overfor mennesker, som du ikke kender på forhånd, er det så vigtigt for dig at fortælle, hvad du er beskæftiget med, for at de kan danne sig et billede af dig/forstå hvem du er?

Timer om ugen (fuldtid/deltid?) (*Jævnfør med spørgeskema*)

Har du haft lyst til eller tanker/intentioner om at skifte til et andet job? Andet fag?

Hvor ser du dig selv henne arbejdsmæssigt om ti år – har du et ønskejob i tankerne? Tror du, at det er realistisk, at du en dag kan få dit ønskejob? Hvorfor/hvorfor ikke?

Er du tilfreds med den måde dit liv er organiseret på? Hvorfor/hvorfor ikke?

Balance? Føler du, at du har tid nok til familien i hverdagen? Føler du, at du har tid nok til dit arbejde i hverdagen? (*Jævnfør med spørgeskema*)

Føler du nogle gange, at du har svært ved at leve op til den arbejdsindsats, som de af dine kollegaer, som ikke har familie, kan levere?

Hvad med din mand – hvor mange timer om ugen arbejder han? Har han fleksibilitet i sit arbejde? Har han i forbindelse med, at I har fået børn været på barsel el. nedsat tid?

Hvad vil du sige, at din fagforening betyder for dig? (Solidaritet. Medlem af A-kasse? Strejker? Følelse af tilknytning til fagbevægelse?)

Sammenhold på arbejdsplads? Hvem føler du samhørighed med? Hvem føler du IKKE samhørighed med? (Konflikter? Forhold til ledelse?)

Om husstanden og familiens liv:

Hvordan vil du beskrive din/jeres indkomst sammenlignet med andres? Er den rimelig sammenlignet med deres? Er det din oplevelse, at pengene rækker til? - Synes du, at I har råd til det, I har lyst til?

Vil du sige, at du/I bruge flere eller færre penge end andre? (venner, søskende, naboer?) Hvad anvender du/I oftest dine penge til? Planer om nyanskaffelser?

Om parforhold – kan du beskrive din partner? Er I ens eller forskellige, vil du sige? (fx fælles værdier ift. brug af penge, måder at leve på, tanker om livet/verden/samfundet/børneopdragelse, etc.)

Hvordan er de huslige pligter fordelt mellem dig og din partner? Fælles herom? (rengøring, vasketøj, madlavning, indkøb). Er I enige om denne fordeling? Årsag til konflikter? På hvilken måde?

Betaler I jer fra nogle huslige pligter (rengøring, vinduespudsning, havearbejde el. lign.?)

Hvordan plejer I at holde sommerferie? Faste ferietraditioner? (skiferie, camping, charter, etc.?)

Er der nogen drømme/ønsker for din familie, som bliver udsat? (ferie, orlov, mere tid sammen, etc.).

Tror du, at det er realistisk, at disse drømme en dag bliver realiseret? Hvorfor/hvorfor ikke?

Livsstil

Hvad betyder dit hjem for dig/jer? Går du/I op i boligindretning?

Hvor vigtigt er det for dig, at dit hjem tager sig ordentligt ud? Hvad forstår du ved "Et hjem, der tager sig ordentlig ud". Kan du beskrive et hjem, der efter din mening, ikke tager ordentligt ud.

Og hvad med haven?

Er du interesseret i politik? Hvorfor/hvorfor ikke? Vil du sige, at du er politisk aktiv?

* I telefoninterviewet i sin tid erklærede du dig XXX i påstanden "*Politik er tit så kompliceret, at jeg ikke kan følge med*". Kan du prøve at uddybe, hvorfor du er enig/uenig i denne påstand?

Økologi? (*Jævnfør med spørgeskema*)

Fritidsinteresser?

Om venskaber – Kan du beskrive din/jeres vennekreds? Ligner de dig/jer, hvordan/på hvilken måde? Kan du komme i tanker om nogle venner, som du/I er " vokset fra" - hvorfor?

Evt. - Hvordan tror du dit liv ser ud om ti år? (beskæftigelse, boligforhold? Idealsituation?)

Dig selv - Feminitet/kvindelighed/køn

Hvordan vil du karakterisere dig selv? Evt. beskriv dig selv med fire ord?

Vil du sige, at du går op i, hvordan du ser ud og hvad andre tænker om dig? (evt. hvad er vigtigst med de klæder, du vælger? Hvorfor vælger du netop dem) Bruger du flere eller færre penge end andre på dit udseende? (tøj, hår, skønhedsprodukter, m.m.)

Hvad ønsker du at signalere/ikke signalere med dit udseende?

Hvordan tror du, andre ser dig? Er det også sådan, du gerne vil have, at de skal opfatte dig?

Oplever du nogen gange at blive mødt med fordomme eller blive set ned på af andre?

Beskriv/uddyb.

Oplever du, at der er nogle bestemte forventninger til, hvordan man skal være som kvinde? Er der fx. noget specielt, du synes, du må gøre el. ikke kan gøre, fordi du er kvinde? En speciel måde, du føler, du må være på el. ikke kan være på? Tror du, at alle kvinder oplever de samme forventninger?

Forhold til dagens billeder af kvinder: Problematisk? Konflikt? Er det et sandt billede som bliver præsenteret? Giv eksempler på billeder af kvinder, som du ikke kan genkende dig selv i? (evt. pejle ind via holdning til dameblade/magasiner? Hvilke? Hvorfor lige dem?)

Kan du komme i tanker om situationer, hvor du har været flov over dig selv? (føjte dig kikset/oplevede forlegenhed)

Betydningsfulde hændelser, vendepunkter i livet, personlige kriser/sejre?

Moderskab:

Vil du sige, at dit/jeres liv blev meget forandret, da du/I fik barn/børn? (Ændringer i livsstil, etc.)

Hvordan vil du beskrive dig selv som mor?

– og hvis du skal sammenligne dig selv med andre mødre? (venner, søskende, naboer, de andre i vuggestuen/børnehaven/skolen?)

Ved forældresammenkomster i børnehaven, skolen el. lign., er der da nogle forældre, du finder det lettere at snakke med end andre?

Er der nogen forældre, du synes, prioriterer forkert i dagens samfund?

Hvem/Hvordan/hvorfor?

* I telefoninterviewet i sin tid erklærede du dig XXX i påstanden ”*Det går ud over børnene, når mange kvinder prioriterer deres arbejde*”. Kan du prøve at uddybe, hvorfor du er enig/uenig i denne påstand?

Hvad er dit syn på børneopdragelse - Vil du sige, at I som forældre er strenge el. milde? Hvad er vigtigt for dig, at dit barn/dine børn lærer? (værdier, prioriteter, etc.)

* I telefoninterviewet i sin tid erklærede du dig XXX i påstanden ”*Nogen gange kan det være nødvendigt at give børn en endefuld*”. Kan du prøve at uddybe, hvorfor du er enig/uenig i denne påstand?

Hvis du tænker på dine børns legekammerater i børnehaven el. skolen fx – er der nogle børn, som du som forælder helst ikke ser dit barn/dine børn lege med. Og er der omvendte nogle, som du prøver at tilskynde dem til at lege med?

Hvis børn i skolealder - Vil du sige, at du er involveret i dit barns/dine børns skolegang? (alternativt: når dit barn begynder i skole, tror du da, at du vil være involveret i dets skolegang?)

Hvis børn i skolealder - Hvor vigtigt er det for dig, at de klarer sig godt i skolen? (alternativt: når dit barn begynder i skole, tænker du da, at det vil være vigtigt for dig, at de klarer sig godt i skolen?)

Har du siddet i vuggestue-, børnehave-, skolebestyrelse el. lign? Hvorfor/hvorfor ikke?

Føler du, at dine omgivelser har nogle bestemte forventninger til dig som mor? Hvordan har du det med de forventninger?

Har du nogen aspirationer/drømme på dine børns vegne? Hvilke? Er det fx vigtigt for dig, at de får en uddannelse eller er der noget andet, du synes er mere vigtigt?

Afslutning

Nogen mener, at vi stadig har klasser i DK. Hvad tænker du om det?

* I telefoninterviewet i sin tid svarede du XXX på spørgsmålet om, hvilken social klasse du tilhører? Kan du prøve at uddybe dette svar? (*Hvis middelklasse* fx - Har du altid tænkt på dig selv som en del af middelklassen?)

Har du selv oplevet klasseforskelle? Beskriv/uddyb?

Er der nogen mennesker, som du synes er sværere at snakke med end andre? Hvis du fx tænker på et middagsselskab (fx el. bryllup el. lign.), hvor du bliver sat sammen med nogen, du ikke kender, er der så nogle mennesker, som du finder det lettere at konversere og ”gå i spænd” med end andre?

Vil du sige, at du er engageret i samfundsspørgsmål? Hvad kan gøre dig gal? (afsøg fx holdning til indvandrerpolitik, velfærdsreformer, efterløn? - centrale diskurser)

* I telefoninterviewet i sin tid erklærede du dig XXX i påstanden ”*Hvis der er for få jobs, burde arb.givere foretrække danskere frem for indvandrere*”. Kan du prøve at uddybe, hvorfor du er enig/uenig i denne påstand?

* Du erklærede dig også XXX i påstanden ” *Kunne jeg vælge, ville jeg foretrække en mandlig chef*”. Kan du også prøve at uddybe, hvorfor du er enig/uenig i denne påstand?

Hvad tænker du, når du hører ordet ligestilling? Hvad betyder ligestilling for dig? Er det vigtigt, at der er lighed i samfundet, synes du? Har du selv oplevet

kønsulighed/forskelsbehandling? (Evt. pejle ind via spm. om holdning til ligeløn – mener du fx, at mænd og kvinder skal have samme løn for samme arbejde?)

Hvis du tænker på det danske samfund, mener du så, at der er nogle grupper/nogle mennesker, som er specielt indflydelsesrige/magtfulde? Er det rimeligt, at det forholder sig sådan, vil du sige?

Er der nogen i samfundet, som du mener, ikke får den anerkendelse, de fortjener?

Bilag C: Oversigt over klasserejser

Navn:	Fars Uddannelse	Fars beskæftigelse	Mors uddannelse	Mors beskæftigelse	Datters uddannelse:	Datters nuværende arbejdssituation:
Louise*	Faglært	Typograf	Folkeskole	Hjemmegående	Lang videregående uddannelse	Universitetsansat
Anne Sofie*	Faglært	Isenkræmmer	Faglært	Hjemmegående	Lang videregående uddannelse	Informations- medarbejder
Birgitte*	Folkeskole	Rejsesekretær	Folkeskole	Hjemmegående	Mellemlang videregående uddannelse	Viceskoleinspektør
Lisa*	Faglært	Maskinmester	Faglært	Bogholder	Lang videregående uddannelse	Overlæge
Helene*	Faglært	Snedker	Folkeskole	Hjemmegående	Mellemlang videregående uddannelse	Sygeplejerske
Terese*	Ufaglært	Havnearbejder	Faglært	Bankassistent	Lang videregående uddannelse	Gymnasielærer
Berit **	Faglært	Arbejdsmand	Faglært	Hjemmegående/ syerske	Faglært/Dekoratør	Butiksansat
Solveig **	Faglært	Handelsrejsende (salg af husholdningsartikler)	Folkeskole	Hjemmegående + rengøring	Faglært/Advokatsekretær	Hjemmegående
Marianne ***	Folkeskole	Lastbilchauffør	Faglært	Hjemmehjælper	Mellemlang videregående uddannelse	Projektleder/ Souschef

* Både Louise, Anne Sofie, Birgitte, Lisa, Helene og Terese placerer sig i surveyen som middelklasse.

** Når jeg har valgt at kategorisere Berit og Solveig som klasserejsende handler det om deres ægtefæller. Begge er gift med mænd, der tjener mange penge, og begge tilkendegiver i surveyen at tilhøre overklassen.

*** Når jeg har valgt at kategorisere Marianne som klasserejsende, handler det om, at hun har arbejdet sig op fra bunden og er kommet til penge. I surveyen placerer Marianne sig selv i overklassen.